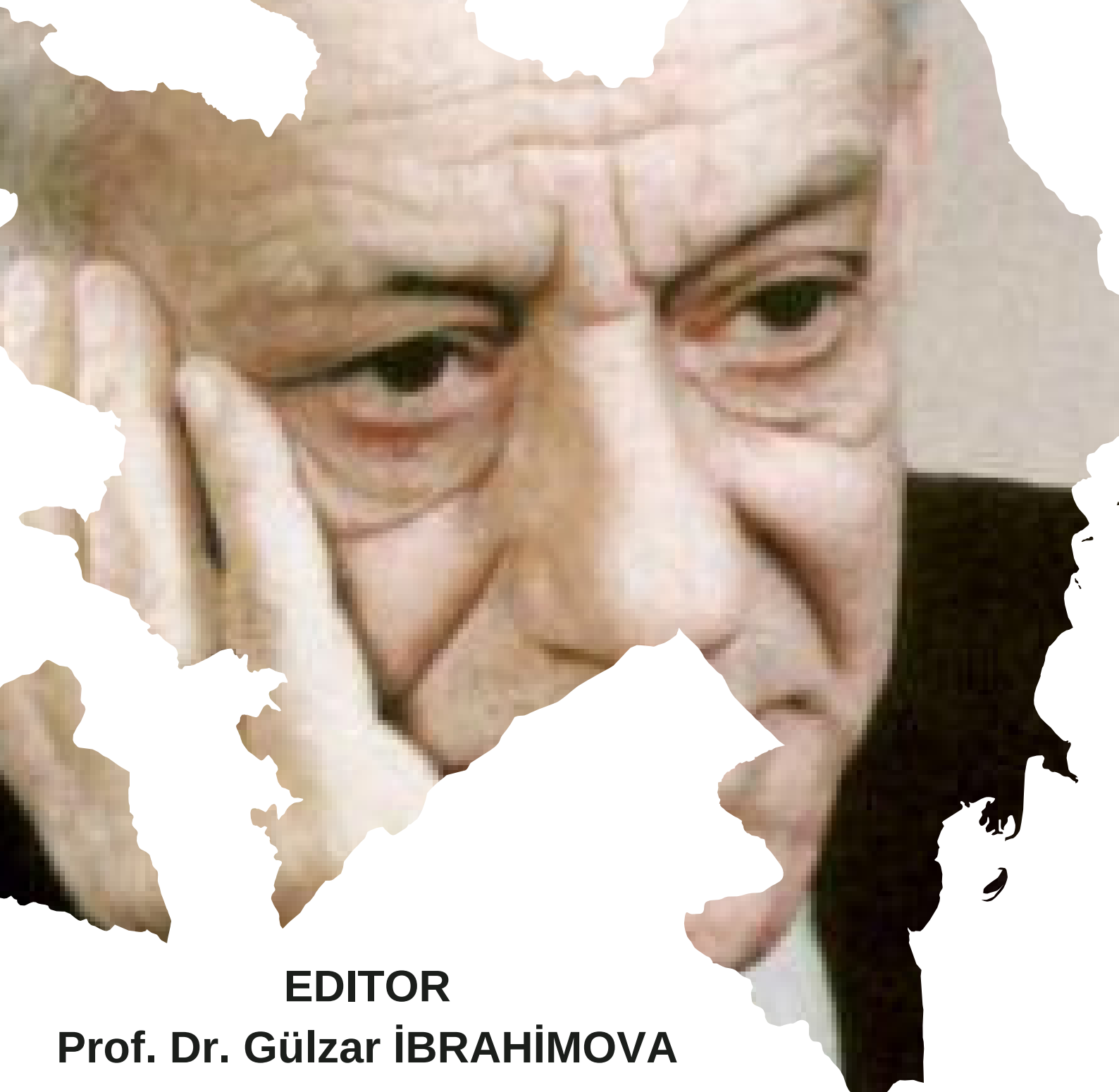

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY, CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

15-17 AUGUST 2024 / Lerik / Azerbaijan

EDITOR

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

ISBN: 978-625-367-837-1

**6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE
TURKISH WORLD HISTORY, CULTURE AND
LITERATURE CONGRESS**

AUGUST 15-17,2024 / Lerik / Azerbaijan

EDITOR

Prof. Dr. Gülzar IBRAHIMOVA

All rights of this book belong to
IKSAD Publishing House Authors are responsible both
ethically and juridically IKSAD Publications - 2024©

Issued: 20.09.2024

PROCEEDINGS BOOK

ISBN: 978-625-367-837-1

CONGRESS TITLE

**6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE
TURKISH WORLD HISTORY, CULTURE AND
LITERATURE CONGRESS**

DATE AND PLACE

AUGUST 15-17,2024 / Lerik / Azerbaijan

ORGANIZATION

**İKSAD INSTITUTE
BAKÜ EURASIA UNIVERSITY**

EDITOR

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

PARTICIPANTS COUNTRY (9 countries)

**AZERBAIJAN, INDIA, UKRAINE, PAKISTAN, BRAZIL, PHILIPPINES,
BULGARIA, SENEGAL, NIGERIA**

Total Accepted Article: 41

Total Rejected Papers: 12

Accepted Article (Türkiye): 41

ISBN: 978-625-367-837-1

ORGANIZING COMMITTEE

Assoc. Prof. Nigar HUSEYNOVA

Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Sayavush GASIMOV

Baku Eurasian University

Prof. Mahira HUSEYNOVA

Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Adalat Tahirzade

Baku Eurasian University

Günhan HUSEYNLI

Baku Eurasian University

Prof. Ikram QASIMOV

Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Salman SULEYMANOV

Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Zamina RUSTAMOVA

Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Elmira MAMMADOVA

KEKEÇ - Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Konul Hasanova

Azerbaijan State Pedagogical University

Shafahat ALIYEV

Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Sevda RZAYEVA

Baku Eurasian University

Dr. Alvan JAFAROV

Azerbaijan State Pedagogical University

SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

Prof. Izzet RUSTAMOV

Baku State University (Azerbaijan)

Prof. Firudin JALILOV

Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Prof. Ikram GASIMOV

Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Prof. Seyfeddin RZAYEV

Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Prof. Hajar HUSEYNOVA

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Prof. Tayyar JAVADOV

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Prof. Salih ÖZTÜRK

Namık Kemal University (Turkey)

Prof. Metin AKAR

(Turkey)

Prof. Matin AKICI

Aegean University (Turkey)

Prof. Muratgeldi SOYEGOV

University of Turkmenistan-Turkey (Turkmenistan)

Prof. Fikret TURKMEN

Ege University (Turkey)

Prof. Shuayip KARAKAS

Ankara Gazi University (Turkey)

Prof. Yasar KALAFAT

(Turkey)

Prof. Yavuz AKPINAR

(Turkey)

Prof. Najiya SULTAN

Ankara Gazi University (Turkey)

Prof. Mamatkul CURAYEV

Alishir Navai Institute of Language and Literature (Uzbekistan)

Prof. Ariuka GELYAYEVA

Kabardino-Balkarian State University. (Kabardavia-Balkaria / Russia)

Prof. Bakytgul KULCANOVA

Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Assoc. Prof. Zamina RUSTAMOVA

Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Elmira MAMMADOVA

KEKEÇ - Baku Eurasian University

Assoc. Prof. Saadat SHIKHIYEVA

Baku Eurasian University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Elsever ASADOV

Nakhchivan State University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Kamala KAHRAMANOVA

Baku State University

Assoc. Prof. Konul SAMADOVA

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Zamiq TAHMAZOV

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Nazila ABDULLAZADE

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Gulshan MAHARRAMOVA

Azerbaijan University of Languages (Azerbaijan)

Dr. Aygun MAHARRAMOVA

Baku State University (Azerbaijan)

Dr. Tarana Nagiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Dr. Necat BİRİNJİ

Istanbul Aydın University (Turkey)

Dr. Farida TAHIROVA

TMEA Department of Language, Literature and Art Lexicography
(Tataristan)

Dr. Yüce GAFQAZ

Erzurum University (Turkey)

Dr. Imperia KHALIPAYEVA

Dagestan State Pedagogical University (Dagestan / Russia)

Dr. Tudora ARNAUT

Shevchenko Kyiv State Univers

Observer Hall-2 Hall2_Andrey Po... Hall-2, Karl Gam... Online Hall 2: Fiza ZA

- Purpose of the study
- Research Objectives and Questions
- Methodology and Procedure
- Population and Sampling
- Data Analysis
- Findings
- Conclusion
- Recommendations

Observer Hall-2 Hall-2 Session head Dr. alifhan... Hall2_Andrey Popatanov... Hall-2, Karl Gamilla

Observer Hall-2 Hall-2, Karl Gamilla Online Hall 2: Fiza ZA

Observer Hall-2 Hall2_Andrey Po... Hall-2, Karl Gam... Online Hall 2: Fi...

Observer Hall-2 Hall-2 Session head Dr. alifhan... Hall2_Andrey Popatanov... Hall-2, Karl Gamilla

Observer Hall-2 Hall-2, Karl Gamilla Online Hall 2: Fiza ZA

Observer Hall-2

Hall2_Andrey Po... Hall-2, Karl Gam... Online Hall 2- Fi...

Hall-2, Elizher Jo...

Hall-2, Elizher John G. Camarero Online Hall 2: FIZA ZA

Observer Hall-2

Rashad Shamoli

Observer Hall-2 (Cooprawasetop, w) Hall-2 Session head Dr. alifhan... Rashad Shamoli Hall-2, Elizher John G. Camarero Hall-2, Karl Gamilla Hall2_Andrey Popatanov Online Hall 2- Fiza ZA Online Hall 2: FIZA ZA

6th. INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE Turkish World History, Culture and Literature Congress

CONGRESS PROGRAM

15-17 AUGUST 2024- Lerik / Azerbaijan

Baku Eurasia University (Azerbaijan)

&

Institute of economic development and social research

İKSAD (Turkey)

Meeting ID: 889 0757 8607
Passcode: 161616

PARTICIPATING COUNTRIES (**):

**

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ❖ The Zoom application can be used without registration.
- ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

*****

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number,

exp. H-1, Merve KIDIRYUZ

• **Zoom Meeting ID: 889 0757 8607**

• **Passcode: 161616**

OPENING CEREMONY

16.08.2024

12:00-13:00 –LERİK

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Vice-rector of Baku Eurasia University

*

Javanshir FEYZIYEV

Member of Parliament

*

Assoc. Prof. Sayavush GASIMOV

Vice-rector of Baku Eurasia University

*

Arzu VELİMEMMEDOVA

Deputy Head of Lerik District Executive Power

*

Dr. Mustafa Latif EMEK

President of IKSAD

*

Dr. Elvan CEFEROV

Azerbaijan State Pedagogical University

Director of IKSAD Azerbaijan

16.08.2024 | S1-H1- LERİK-face to face

BAKU Local Time: 14⁰⁰-16⁰⁰

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dosent.Könül Əsədli	<i>ANAS History and Ethnology, Azerbaijan</i>	ABOUT SHIRVAN REGION OF AZERBAIJAN AND ITS CULTURAL HERITAGE. EARLY XIX-XX CENTURY
Axundova Mədinə Emin qızı	<i>Baku Slavic University, Azerbaijan</i>	NON-VERBAL COMMUNICATION IN RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE LESSONS
Ramile Dadashova	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan</i>	HEYDAR ALIYEV'S CONCEPTUAL VIEW ON THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKIYE IN SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE AREAS
Əsgərova Məhsəti Rafiq qızı İbrahimova Nuriyyə Hüseyn qızı	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	GREAT POET OF THE TURKIC WORLD: BAKHTIYAR VAHABZADEH
Əliyeva Maralxanım Tofiq qızı	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	USING WORKS OF AZERBAIJANI COMPOSERS IN THE PROCESS OF DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL SKILLS IN CONDUCTING LESSONS
Nazile Abdullazade	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	EXAMPLES OF MEMOIR LITERATURE IN CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE
Leyla Salmanova	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	POLITICAL MOTIFS IN BAKHTIYAR VAHABZADEH'S POETIC CREATIVITY
Gunel Mahammadfatehli	<i>Baku Eurasian University, Azerbaijan</i>	THE BINARY OF TIME AND SPACE THROUGH THE STREAM OF CONSCIOUSNESS TECHNIQUE (BASED ON VIRGINIA WOOLF'S "MRS.DALLOWAY" AND YUSUF ATILGAN'S "THE LOITERER")
Dr. Cavanşir Feyziyev	<i>Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan Member of Parliament</i>	NATIONAL SELF-AWARENESS IN THE WORK OF BAKHTIYAR VAHABZADE AND THE SPIRITUAL MEMORY FACTOR
Asadova Fatma Aghasi	<i>Baku Slavic University, Azerbaijan</i>	ASSESSMENT OF STUDENT ACHIEVEMENT
Nurlana Kazımova	<i>Azərbaycan, Bakı, ADPU, Azerbaijan</i>	PANAHALI KHAN OF KARABAG KHANTY FOUNDER AND PROMINENT STATESMAN
Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV	<i>ANAS Institute of Linguistics, Azerbaijan</i>	BAKHTIYAR VAHABZADEH IN TURKISH SOURCES

16.08.2024 | S2- H1-LERİK-face to face

BAKU Local Time: 16:15-18:15

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Javadkhan GASIMOV

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Sevinj SAMADOVA İrina KAZIMOVA	<i>Azerbaijan Medical University,Azerbaijan</i>	CULTURAL AND LINGUISTIC CONNECTIONS IN THE WORKS OF VAHABZADE
Dos.Cavadxan Yusif oğlu QASIMOV	<i>Nakhchivan State University, Azerbaijan</i>	SOCIAL AND ECONOMIC SUBJECTS IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE
Günel Şamilova	<i>Baku Slavic University,Azerbaijan</i>	PHRASEOLOGICAL UNITS WITH AN ARCHAIC COMPONENTS IN THE LANGUAGE OF «THE INCOMPLETE MANUSCRIPT»
Ph.D. Gunel Shikhaliyeva	<i>Baku Eurasia University,Azerbaijan</i>	HISTORICAL PERSONALITY AS MAIN SUBJECT IN MEHDI HUSSEY'S HISTORICAL PLAY "JAVANSHIR"
Əsədova Vüsalə İslam qızı	<i>Azerbaijan State Pedagogical University,Azerbaijan</i>	THE ROLE OF 1 ST TURKOLOGICAL CONGRESS ON ALI BEY'S CREATIVITY
Shafa Abdurrahimova	<i>Azerbaijan University of Languages,Azerbaijan</i>	THE MAIN CHARACTERISTICS OF 19TH CENTURY FRENCH ARCHITECTURE AND SCULPTURE
Dr.Aytən Nəriman qızı Qurbanova	<i>ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan</i>	PROPAGATION OF TURKISH IDEAS IN THE LITERATURE OF AZERBAIJAN AND BASHKIRDISTAN IN THE 20TH CENTURY (B. Vahabzade and A.Z. Valid)
PhD Mujkan MEMMEDZADE	<i>Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports,Azerbaijan</i>	BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY IN AZERBAIJANI MUSIC
F.ü.f.d. Əlvən Arif oğlu Cəfərov	<i>ADPU Senior researcher of the Scientific Research Center,Azerbaijan</i>	STUDYING THE INTERESTS AND NEEDS OF STUDENTS DURING CLASS
Dos. Gülşən Novruzova	<i>Azerbaijan State Pedagogical University,Azerbaijan</i>	COMPETENCY-BASED EDUCATION ASSESSMENT OF STUDENTSIN HIGHER PEDAGOGICAL UNIVERSITIES AS AN INNOVATIVE APPROACH
Nəzakət İsmayilova	<i>Nakhchivan State University,Azerbaijan</i>	CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE EDUCATIONAL ISSUES OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE

16.08.2024 | Online Hall-1

BAKU Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

ANKARA Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

ZOOM ID: 889 0757 8607 | PASSCODE: 161616

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Rana RZAYEVA

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Sura Tariyel qızı Pənahlı	<i>ANAS Linguistics named after Nasimi, Azerbaijan</i>	OPTIONALITY AND FUNCTIONS OF LANGUAGE SIGN
Parvin Garibova, Yashar	<i>Dissertation student of Baku State University, Azerbaijan</i>	SUFFIXAL MORPHEME AND ITS FUNCTIONS IN TURKISH LANGUAGES
Dos. R.N.Rzayeva.	<i>ANAS Institute of Oriental Studies, Azerbaijan</i>	RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL MOTIFS IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE
Aynur Vidadi qızı Tağıyeva	<i>Baku Eurasia University, Azerbaijan</i>	FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE RELATIONS IN THE POETRY OF B. VAHABZADEH
Sevil Şivvəxan qızı Bəhrəmovə	<i>ADPU History and Geography, Azerbaijan</i>	USE OF INTEGRATION IN THE TEACHING OF EDUCATIONAL MATERIALS IN HISTORY LESSONS IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS
Narmin Babayeva	<i>Azerbaijan National Academy of Science Institute of Folklore, Azerbaijan</i>	HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF THE CHINESE FOLKLORE STUDIES
Afsana Arzu Hasanova	<i>Teacher of full secondary school No. 102, Baku city, Azerbaijan</i>	METHODS OF TEACHING MATERIALS OF THE V-XIX CENTURIES IN THE VII- VIII CLASSES OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS
Vəsilə Razimi Novruz qızı	<i>Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan</i>	IDEAS OF AZERBAIJANISM IN THE CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE

16.08.2024 | Online Hall-2

BAKU Local Time: 11⁰⁰-13⁰⁰

ANKARA Local Time: 10⁰⁰-12⁰⁰

ZOOM ID: 889 0757 8607 | PASSCODE: 161616

HEAD OF SESSION: Dr. Afshan NASEEM

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Ms. Priyadarshini Das Dr. Raf Raf Shakil Ansari	<i>MA English, Sharda University</i>	IDENTITY AND RESISTANCE IN MAHMUD DARWISH'S 'IDENTITY CARD': A POETIC CHRONICLE OF DISPLACEMENT
Ms. Muskan Gandhi Dr. Rafraf Shakil Ansari	<i>BA (English), Sharda University</i>	PORTRAYAL OF AUTISM SPECTRUM DISORDER IN NETFLIX'S 'ATYPICAL': A QUALITATIVE ANALYSIS
Nataliia KUSHTAN	<i>Ukraine, Faculty of History and International Relations, Uzhhorod National University, Ukraine</i>	WEAKENING OF WENCESLAS IV'S POSITION IN GERMANY
Liubov Boiko	<i>Kherson State Agrarian and Economic University, Ukraine</i>	CURRENT CHALLENGES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE ONLINE IN UKRAINE
Dr. Afshan Naseem Dr. Irfan Bashir Dr Rizwan Akram Rana Dr Aisha Sami	<i>Department of Education, University of Management and Technology, Pakistan</i>	THE ROLE OF CRITICAL REFLECTIVE PRACTICE IN TEACHING: ONLINE TEACHERS' INSIGHTS
Prof. Dr. Maria Emilia Camargo Prof. Dr. Walter Priesnitz Filho Prof. Dr. Beatriz Lúcia Salvador Bizotto Prof. Dr. Angela Isabel dos Santos Dullius Angela Pelegrin Ansuj	<i>Federal University of Santa Maria, Brazil</i>	GOVERNANCE AND SUSTAINABILITY IN CURRENT TIMES: A BIBLIOMETRIC REVIEW
Karl M. Gamilla Love Apple T. Galgo Elizher John G. Clamares Kirstin Dainelle P. Lagarto Victamarie L. Arroyo Fritz Giane A. Maymiero John Erwin P. Pedroso, PhD	<i>West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines</i>	HOW DO PRACTICE TEACHERS EMPLOY COOPERATIVE LEARNING STRATEGY IN A SOCIAL STUDIES TEACHING DEMONSTRATION?
Elitsa Petrova Andrey Popatanasov	<i>Institute of Neurobiology, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria</i>	ON THE DANCE IN THE UNIVERSE AND MAN – INSIGHTS FROM THE SANSKRIT SCRIPTURES AND SOME MODERN EASTERN SEERS AND SCIENCE
Dr.Clifford.O.UGORJI Dr.Felicia.O. KING-AGBOTO Dr. Normakoh Beauty Eloho	<i>Department of Physical Science Education, Imo State University, Owerri</i>	DIGITALIZATION TECHNOLOGY AND ACADEMIC PERFORMANCE OF UNIVERSITY STUDENTS IN IMO STATE
Omar Cissé	<i>Hamo3-Golf Sud-Guediawaye (Senegal)</i>	STUDY OF SOCIAL REPRESENTATIONS ET INTERDISCIPLINARITY AMONG SVT TEACHERS IN SECONDARY EDUCATION OF SENEGAL

CONTENTS

AUTHOR	TITLE	No
Könül Əsədli	ABOUT SHIRVAN REGION OF AZERBAIJAN AND ITS CULTURAL HERITAGE. EARLY XIX-XX CENTURY	1
Akhundova Medina Emin	NON-VERBAL COMMUNICATION IN RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE LESSONS	3
Ramile Dadashova	HEYDAR ALIYEV'S CONCEPTUAL VIEW ON THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TÜRKİYE IN SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE AREAS	8
Əsgərova Məhsəti Rafiq qızı İbrahimova Nuriyyə Hüseyn qızı	GREAT POET OF THE TURKIC WORLD: BAKHTIYAR VAHABZADEH	21
Aliyeva Maralxanim Tofiq gizi	USING WORKS OF AZERBAIJANI COMPOSERS IN THE PROCESS OF DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL SKILLS IN CONDUCTING LESSONS	24
Nazile Abdullazade	EXAMPLES OF MEMOIR LITERATURE IN CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE	29
Leyla Salmanova	POLITICAL MOTIFS IN BAKHTIYAR VAHABZADEH'S POETIC CREATIVITY	31
Gunel Mahammadfatehli	THE BINARY OF TIME AND SPACE THROUGH THE STREAM OF CONSCIOUSNESS TECHNIQUE (BASED ON VIRGINIA WOOLF'S "MRS.DALLOWAY" AND YUSUF ATILGAN'S "THE LOITERER")	37
Cavanşir Feyziyev	NATIONAL SELF-AWARENESS IN THE WORK OF BAKHTIYAR VAHABZADEAND THE SPIRITUAL MEMORY FACTOR	39
Asadova Fatma Aghasi	ASSESSMENT OF STUDENT ACHIEVEMENT	41
Nurlana Kazımova	PƏNAHƏLİ XAN QARABAĞ XANLIĞININ BANİSİ VƏ GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİDİR	43
İsmayıl Babaş oğlu Kazımov	BƏXTIYAR VAHABZADƏ TÜRK QAYNAQLARINDA	48
Sevinj SAMADOVA İrina KAZIMOVA	CULTURAL AND LINGUISTIC CONNECTIONS IN THE WORKS OF VAHABZADE	49
Javadkhan Yusif GASİMOV	SOCIAL AND ECONOMIC SUBJECTS IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE	51
Gunel Shamilova	PHRASEOLOGICAL UNITS WITH AN ARCHAIC COMPONENTS IN THE LANGUAGE OF «THE INCOMPLETE MANUSCRIPT»	54
Gunel Shikhaliyeva	HISTORICAL PERSONALITY AS MAIN SUBJECT IN MEHDI HUSSEY'S HISTORICAL PLAY "JAVANSHIR"	56
Əsədova Vüsalə İslam qızı	THE ROLE OF 1 ST TURKOLOGICAL CONGRESS ON ALI BEY'S CREATIVITY	58
Shafa Abdurrahimova Rasim	THE MAIN CHARACTERISTICS OF 19TH CENTURY FRENCH ARCHITECTURE AND SCULPTURE	60
Aytən Nəriman qızı Qurbanova	PROPAGATION OF TURKISH IDEAS IN THE LITERATURE OF AZERBAIJAN AND BASHKIRDISTAN IN THE 20TH CENTURY (B. Vahabzade and A.Z. Valid)	71

Mujkan MEMMEDZADE	BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY IN AZERBAIJANI MUSIC	74
Gulshan Fakhreddin gizi Novruzova	COMPETENCY-BASED EDUCATION ASSESSMENT OF STUDENTS IN HIGHER PEDAGOGICAL UNIVERSITIES AS AN INNOVATIVE APPROACH	79
Nazakat Ismayilova	CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE EDUCATIONAL ISSUES OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE	84
Parvin Garibova, Yashar	SUFFIXAL MORPHEME AND ITS FUNCTIONS IN TURKISH LANGUAGES	89
R. N. Rzayeva	RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL MOTIFS IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE	90
Aynur Vidadi qızı Tağıyeva	FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE RELATIONS IN THE POETRY OF B. VAHABZADEH	94
Narmin Babayeva	HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF THE CHINESE FOLKLORE STUDIES	102
Muskan Gandhi Rafraf Shakil Ansari	PORTRAYAL OF AUTISM SPECTRUM DISORDER IN NETFLIX'S 'ATYPICAL': A QUALITATIVE ANALYSIS	109
Afshan Naseem Irfan Bashir Rizwan Akram Rana Aisha Sami	THE ROLE OF CRITICAL REFLECTIVE PRACTICE IN TEACHING: ONLINE TEACHERS' INSIGHTS	110
Karl M. Gamilla Love Apple T. Galgo Elizher John G. Clamares Kirstin Dainelle P. Lagarto Victamarie L. Arroyo Fritz Giane A. Maymiero John Erwin P	HOW DO PRACTICE TEACHERS EMPLOY COOPERATIVE LEARNING STRATEGY IN A SOCIAL STUDIES TEACHING DEMONSTRATION	111
Elitsa Petrova Andrey Popatanasov	ON THE DANCE IN THE UNIVERSE AND MAN – INSIGHTS FROM THE SANSKRIT SCRIPTURES AND SOME MODERN EASTERN SEERS AND SCIENCE	113
VASILA RAZIMI NOWRUZ GIRL	IDEAS OF AZERBAIJANISM IN THE CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE	114
SURA TARİYEL QIZI PƏNAHLI	OPTIONALITY AND FUNCTIONS OF LANGUAGE SIGN	125
SEVIL SHIVVAKHAN BAHRAMOVA	USE OF INTEGRATION IN THE TEACHING OF EDUCATIONAL MATERIALS IN HISTORY LESSONS IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS	128
Əlvan Arif oğlu Cəfərov	STUDYING THE INTERESTS AND NEEDS OF STUDENTS DURING CLASS	138

**ABOUT SHIRVAN REGION OF AZERBAIJAN AND ITS CULTURAL HERITAGE.
EARLY XIX-XX CENTURY**

AZƏRBAYCANIN ŞİRVAN BÖLGƏSİ VƏ ONUN MƏDƏNİ İRSİ HAQQINDA. XIX-
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ

Könül Əsədli

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Müasir dövr etnologiyası” şöbəsinin aparıcı elmi
işçisi, t.ü.f.d., dosent

XÜLASƏ

Azərbaycanın Şirvan bölgəsi tarixən zəngin mədəniyyət ənənələrinə malik olmuş, min illər
ərzində yaratdığı maddi və mənəvi irsi, özünəməxsusluğu ilə fərqlənmişdir.

Tədqiq olunan bölgənin maddi, mənəvi mədəniyyəti ümumAzərbaycan səciyyəsi daşısa da, oxşar
və fərqli cəhətləri ilə başqa bölgələrdən bir qədər fərqlənmişdir. Şirvan Azərbaycanın tarixi v
ə qədim bölgələrindən biridir. Uzun tarixi dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçmiş, yüksək
sənətkarlıq cizgilərini özündə əks etdirən Şirvan bölgəsinə məxsus maddi və mənəvi dəyərlərin
tədqiqi göstərir ki, bölgə Azərbaycan xalqının mədəniyyəti sahəsində baş verən mühüm
yeniliklərin intişar etməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamış, zəngin Azərbaycan mədəniyyət
inin formalaşmasında önəmli yer tutmuşdur.

Mövcud elmi araşdırmalar, dəyərli mənbələr və ümumiləşdirilmiş əsərlər onu deməyə əsas verir
ki, Şirvan ərazisi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq çoxəsrlik maddi, mənəvi irsi ilə
nəinki Azərbaycanda, eləcə də qədim Şərqi ictimai həyatında ənənəvi rolunu və əhəmiyyətini
itirməmişdir. Şirvan bölgəsi hər zaman öz mənəviyyəti və özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir.
Tarixi dini abidələri və sufi pirləri, karvansarayları, adət-ənənələri, qonaqpərvərliyi, maarif və
incəsənət xadimləri, şairləri və aşığı, istedadlı muğam ustaları ilə Azərbaycan tarixində dərin
iz buraxmışdır. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri sırasında Şirvanın əhəmiyyətli dərəcədə
payı vardır. Onların mədəniyyət sahəsində də xeyli xidmətləri olmuşdur. Böyük zəka sahibi olan
bu şəxsiyyətlər tarixin bütün dövrlərində xalq tərəfindən daima hörmət edilən, seçilən
şəxsiyyətlərdən olmuşlar.

Tariximizdə mühüm siyasi mövqeyi ilə seçilən min illik qüdrətli Şirvanşahlar dövləti bölgənin
siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni göstəricilərinin təzahürüdür. Şərq və Avropa dövlətləri ilə geniş
ticarət əlaqələri bölgənin iqtisadi inkişafına təkan verən amillərdən olmuşdur. Şirvan bölgəsində
istehsal edilən malların keyfiyyəti və zərafəti, özünəməxsus detalları onun iqtisadi imkanlarını
artıran əsas səbəblərdən biri idi. Ticarət yollarının kəsişdiyi məkanın üzərində yerləşən Şamaxı
daima zəngin iqtisadi qüdrəti ilə də seçilirdi. Həmçinin, bölgənin Şərqdəki strateji mövqeyi və
mədəni əlaqələrini də göstərmək lazımdır.

Əkinçilik və maldarlıq bölgə əhalisinin başlıca məşğuliyyəti sayılmış, ipəkçilik, bağçılıq və
üzümçülük, arıçılıq kənd təsərrüfatının əsas sahələrini təşkil etmişdir.

Şirvanşahlar dövlətinin, Şamaxı xanlığının Azərbaycan tarixində baş verən mühüm və tələyüklü
hadisələrlə bağlı əhəmiyyətli rolunu göstərməklə yanaşı, siyasi tarixində əks olunan mühüm
diplomatik və iqtisadi xarakteristikasını da vurğulamaq lazımdır.

Müasir qloballaşma prosesləri bölgənin mənəvi mədəniyyətinin özünəməxsusluğuna

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

təsir göstərə bilmədi. Əksinə bu komponentlər daha da sevildi, qorundu və inkişaf etdirildi. Şirvanın qədim mədəniyyətinin zənginliyi Azərbaycanı dünyada tanıdan və təbliğ edən elementlərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: Şirvan, tarix, mədəniyyət, mədəni irs, ümumAzərbaycan

ABSTRACT

The Shirvan region of Azerbaijan has historically had rich cultural traditions, material and spiritual heritage created over thousands of years, distinguished by its uniqueness. Although the material and spiritual culture of the studied region has the general characteristics of Azerbaijan, it is somewhat different from other regions with its similarities and differences. Shirvan is one of the historical and ancient regions of Azerbaijan. The study of the material and spiritual values of the Shirvan region, which has undergone great development over a long historical period and includes high artistic features, shows that the region played a significant role in the dissemination of important innovations in the field of culture of the Azerbaijani people, and took an important place in the formation of the rich culture of Azerbaijan. Available scientific researches, valuable sources and summarized works suggest that the territory of Shirvan, as one of the ancient cultural centers, has not lost its traditional role and importance not only in Azerbaijan, but also in the social life of the ancient East with its centuries-old material and spiritual heritage. Shirvan region has always been chosen for its spirituality and uniqueness. It has left a deep mark on the history of Azerbaijan with its historical religious monuments and Sufi pirs, caravanserais, traditions, hospitality, intellectuals and artists, poets and lovers, and talented mugham masters. Shirvan has a significant share among the outstanding personalities of Azerbaijan. They also had many services in the field of culture. These personalities with great intelligence have always been respected and distinguished by the people in all periods of history. The thousand-year-old mighty state of Shirvanshahs, distinguished by its important political position in our history, is a manifestation of the political-economic, socio-cultural indicators of the region. Wide trade relations with Eastern and European countries have been one of the factors that boosted the economic development of the region. The quality and elegance of the goods produced in the Shirvan region, their unique details, were one of the main reasons that increased its economic opportunities. Shamakhi, located at the intersection of trade routes, was always distinguished by its rich economic power. Also, it is necessary to show the strategic position of the region in the East and its cultural relations. Agriculture and animal husbandry were the main occupations of the population of the region, sericulture, horticulture and viticulture, and beekeeping were the main areas of agriculture. In addition to showing the important role of the state of Shirvanshahs, the Shamakhi Khanate in the important and fateful events in the history of Azerbaijan, it is also necessary to emphasize the important diplomatic and economic characteristics reflected in its political history.

Modern globalization processes could not affect the uniqueness of the spiritual culture of the region. On the contrary, these components were further loved, protected and developed. The richness of the ancient culture of Shirvan has been one of the elements that promote and promote Azerbaijan in the world.

Keywords: Shirvan, history, culture, cultural heritage, all of Azerbaijan

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
NON-VERBAL COMMUNICATION IN RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE
LESSONS

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК
ИНОСТРАННОГО

XARİCİ DİL KİMİ RUS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏT

Akhundova Medina Emin

2-nd year master's student Baku Slavic University Azerbaijan, Baku city, Suleyman Rustam
street, 33

ORCHID ID: 0009-0003-6935-1976

АННОТАЦИЯ

В статье изучается роль невербального общения на уроках русского языка как иностранного (РКИ). Невербальная коммуникация представляет собой неотъемлемый компонент как повседневного общения, так и общения на занятиях, и в социуме. Вербальное и невербальное виды общения неотделимы друг от друга, и представляют собой части единого целого. В работе представлена роль таких ключевых факторов, как телодвижение, жестикуляция, мимика, интонация речи, визуальный контакт и т.д.

Внедрение различных видов невербальных средств общения на занятия по русскому языку упрощает усвоение тем, способствует лучшему восприятию материала, а также помогает установить качественный контакт между педагогом и учащимися. Помимо вышеуказанного, использование данного вида коммуникации при обучении, помогает создать благоприятную атмосферу в классе или аудитории.

В статье изложены примеры по использованию невербальных приёмов общения. В заключении работы, подводятся итоги исследования и предлагаются практические рекомендации по использованию невербальных средств на занятиях русского языка как иностранного.

Ключевые слова: невербальное общение, телодвижение, жесты, интонация речи, мимика

XÜLASƏ

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi dərslərində qeyri-verbal ünsiyyətin əhəmiyyəti araşdırılır. Qeyri-verbal ünsiyyət həm gündəlik ünsiyyətin, həm dərslərin, həm də cəmiyyət ünsiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət növləri bir-birindən ayrılmazdır və vahid bir bütövün hissələrini təmsil edir.

Tədqiqatda bədən hərəkəti, jest, üz ifadələri, nitq intonasiyası, vizual əlaqə və s. kimi əsas amillərin rolu təqdim olunur. Rus dili dərslərində müxtəlif növ qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin tətbiqi mövzuların mənimsənilməsini asanlaşdırır, materialın daha yaxşı qavranılmasına kömək edir və müəllim və şagirdlər arasında yüksək keyfiyyətli əlaqə yaratmağa kömək edir. Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, təlimdə bu tip ünsiyyətin istifadəsi sinifdə və ya auditoriyada əlverişli bir atmosfer yaratmağa kömək edir.

Məqalədə qeyri-verbal ünsiyyət texnikalarının istifadəsinə dair nümunələr göstərilir. Tədqiqatın sonunda nəticələr ümumiləşdirilir və praktik nəticələr təklif olunur.

Açar sözlər: qeyri-verbal ünsiyyət, bədən hərəkəti, jestlər, nitq intonasiyası, mimika

ABSTRACT

The article studies the role of nonverbal communication in Russian as a foreign language (RFL) lessons. Nonverbal communication is an integral component of both everyday communication and communication in the classroom and in society. Verbal and non-verbal types of communication are inseparable from each other and represent parts of a single whole. The work presents the role of such key factors as body movement, gestures, facial expressions, speech intonation, visual contact, etc.

The introduction of various types of non-verbal means of communication into Russian language classes simplifies the assimilation of topics, promotes better perception of the material, and also helps to establish high-quality contact between the teacher and students. In addition to the above, the use of this type of communication in teaching helps create a favorable atmosphere in the classroom or auditorium.

The article provides examples of the use of nonverbal communication techniques. In conclusion, the work summarizes the results of the study and offers practical recommendations for the use of non-verbal means in the classroom of Russian as a foreign language.

Key words: non-verbal communication, body movement, gestures, speech intonation, facial expressions

Невербальная коммуникация представляет собой способ передачи чувств, эмоций настроения без использования речи. Данный вид коммуникации является неотъемлемым элементом повседневного (бытового) общения. Телодвижение и мимика, интонация голоса, и взгляды могут говорить очень многое о нашем внутреннем состоянии, выявлять скрытые чувства и желания. «Язык тела собеседника не только дает подсказки, как лучше взаимодействовать с человеком, давать и принимать обратную связь, но и добавляет его словам дополнительный сверхсловесный смысл. Всё это изучает наука паралингвистика, которая исследует громкость голоса человека во время разговора, тон голоса, темп его речи, паузы...» [<https://lectera.com/info/ru/articles/neverbalnaya-kommunikaciya>]. Невербальная коммуникация усиливает вербальное общение, помогая нам лучше понимать друг друга. При невербальной коммуникации «Сообщения бывают сознательными (махание рукой в знак приветствия) и неосознанными, спонтанными (закрытая поза при недоверии собеседнику, покраснение лица при волнении)» [<https://www.unisender.com/ru/glossary/chto-takoe-neverbalnaya-kommunikaciya-vidy-sredstva-i-funkcii/?ysclid=lyxcng8zus56681769>].

Невербальное общение играет значимую роль на уроках русского языка как иностранного. (РКИ). Оно позволяет обучающимся лучше воспринимать материал и его содержание, а также формирует благоприятную для обучения среду. Следующие позиции раскрывают способы использования невербальной коммуникации на уроках РКИ:

1. Телодвижение и мимика. Педагог может использовать мимику и телодвижение при пояснении новых фраз или сочетаний слов. Например, симуляция действий (демонстрация жестом глагола «кушать» или «читать»; фразеологических сочетаний «держат язык за

зубами», «куры не клюют», «кот заплакал» и т.д.) помогает ученикам связывать слова с теми или иными действиями и легко их запоминать.

2. Интонация речи и её ритм. «В интонационно-тембральном звучании проявляется духовное богатство личности человека» [1, с.206]. Варьирование акцентов и ритма речевой деятельности позволяет выдвинуть на передний план ключевые моменты и эффективнее передать эмоциональную окрашенность слов и предложений. Например, учитель задаёт вопрос учащемуся: «Твоя сестра приехала из-за границы?». В данном предложении следует выделить интонационно слово «приехала». На что обучающийся отвечает: «Да, приехала; нет, не приехала». Однако, если педагог хочет изменить значение данного предложения, то следует выделить интонационно любое другое слово в предложении. Например: «**Твой** папа приехал из-за границы?» Ученик отвечает: «Нет, не мой; да, мой». Возможен и такой вариант постановки вопроса: «Твой **папа** приехал из-за границы?» Здесь ответ ученика может иметь следующую форму: «Нет, мой дядя приехал из-за границы; да, мой папа приехал из-за границы». Вопрос можно поставить и таким образом: «Твой папа приехал из-за границы?». Ответ будет следующим: «Да, мой папа долгое время был за границей и наконец приехал».

3. Визуальный контакт. Установление визуального контакта с обучающимися способствует поддержанию их внимания и вовлеченности. Это является и показателем того, что педагог наблюдает за их прогрессом, и в любых ситуациях готов оказать поддержку. Взглядом учитель может выразить многое: недовольство или восторг, гнев, сосредоточенность, заинтересованность и т.д. Необходимо помнить, что учитель – это эталон для ученика и, поэтому не только его слова, но и взгляд, жесты, мимика должны быть примерными, и не выходить за пределы понятия «педагогично».

4. Пространственное перемещение. Изменение положения учителя в классе может влиять на процесс обучения. Например, педагог приближается к ученику. Это демонстрирует внимание к ученику, желание помочь, а удаление – необходимость работать самостоятельно.

5. Прикосновения (физический контакт). В некоторых исключительных ситуациях лёгкие прикосновения являются знаком поощрения, но важно не переходить за личные границы обучаемых и помнить о педагогических нормах. Наиболее распространенным видом поощрения через прикосновение является похлопывание по плечу учащегося.

6. Эмоции и мимика. Демонстрация эмоций посредством мимики способствует пониманию учащимися эмоциональной основы русского языка и позволяет качественно реагировать на коммуникативные ситуации.

7. Демонстрация уверенности. Учитель с прямой осанкой и улыбкой является показателем уверенного в себе человека. Умеренная улыбка является неотъемлемым компонентом любого занятия. При этом важно помнить, что личные проблемы педагога не должны затрагивать его учебную и профессиональную деятельность, т.е. учащиеся не должны ощущать напряжения со стороны обучающего.

8. Управление временем. Педагог, поднимая руку или заполняя доску, передаёт ученикам информацию о том, сколько времени у них осталось на выполнение упражнения или обсуждение. Например, поднятая вверх рука учителя может обозначать – «достаточно», т.е. конец работы над заданием.

9. Бытовые жесты (сопровождающие). Использование рук для объяснения каких-либо понятий способствует визуализации информации. Руки можно использовать для показа формы или размера предмета, функциональных особенностей и т.д. Так, учитель РКИ хочет объяснить ученикам разницу между словами «шифоньер» и «шифоньерка». Для этого педагог показывает их общие и отличительные качества при помощи рук. Говоря «шифоньер», он широко раздвигает руки, чем подчеркивает вместимость предмета.

Помимо этого, можно показать руками высоту предмета. При произношении «шифоньерка» учитель сужает руки.

10. Использование цветовых акцентов. Цвета, используемые в одежде или каких-либо предметах, могут влиять на обстановку в классе, а также передавать невербальные сигналы. Одежду с яркими оттенками носить на занятия не рекомендуется (исключения составляют праздники и школьные мероприятия). Это может отвлекать учащихся от самого процесса урока. Рекомендуется носить на занятия нейтральные и спокойные оттенки.

11. Манера речи. От того, как говорит педагог, зависит то, как будут слушать его обучающиеся. Речь не должна быть замедленной или слишком быстрой. Она должна быть умеренной, усредненной. В случае с замедленной речью, ученикам станет неинтересно слушать педагога. В случае с быстрой речью же, учащиеся не поймут и половины сказанного учителем. Именно поэтому, речь должна быть умеренной, чтобы обеспечить легкое восприятие информации на занятии.

12. Визуальные средства. Электронная доска, презентации, плакаты и другие средства наглядности способствуют лучшему восприятию новых слов или фраз. Помимо прочего, использование современных технологий на занятиях делает процесс обучения интересным, а также повышает мотивацию учащихся.

13. Использование игр. Импровизационные, ролевые и некоторые другие модели игр способствуют углубленному пониманию того, как применять языковые модели в тех или иных конкретных ситуациях. Использование игр на занятиях по русскому языку повышает интерес учащихся к процессу обучения.

14. Использование стендов и журналов. Разработка и применение журналов, стендов с ключевыми выражениями, фразами или грамматическими установками помогает систематизировать и посредством наглядности лучше усвоить материал.

15. Внедрение в урок культурных компонентов. Культурные компоненты такие, как традиции, праздники, элементы истории, посредством невербальных методов (небольшие спектакли, изображения, символика) содействуют более глубокому пониманию культуры страны, в данном случае – России.

16. Применение световых и цветовых элементов. Важные для запоминания слова или фразы можно подсвечивать, выделять различными цветами, а также смена освещения в помещении может способствовать созданию у учащихся нужных ассоциаций в соответствии с изучаемой темой.

17. Использование карточек с рисунками (изображениями). Рисунки, картинки могут быть полезны при изучении конкретного языкового или речевого материала.

18. Короткие перерывы на уроке. Для того, чтобы занятие было эффективным и немонотонным, необходимо периодически сменять опции. Прежде чем перейти к очередной активной деятельности на занятии, учитель может организовывать короткие перерывы в сочетании с зарядкой для глаз, рук, слуха и т.д. Эти упражнения способствуют концентрации внимания учащихся.

Таким образом, правильное использование невербальных средств общения на уроках РКИ способствует созданию поддерживающей, инклюзивной образовательной среды, что приводит к качественному усвоению русского языка. Умение понимать и воспринимать невербальные сигналы, помогает нам во всех сферах деятельности, и в конкретных ситуациях быть успешными во взаимодействии друг с другом.

Список литературы

1. Анушкин. В.И. Риторика. Вводный курс. Учебное пособие. – Москва: Флинта, – 2007. – 296 с.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

2. [Электронный ресурс]. URL: <https://lectera.com/info/ru/articles/neverbalnaya-kommunikaciya>

3. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.unisender.com/ru/glossary/cto-takoe-neverbalnaya-kommunikaciya-vidy-sredstva-i-funkcii/?ysclid=lyxcng8zus56681769>

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**HEYDAR ALIYEV'S CONCEPTUAL VIEW ON THE RELATIONS BETWEEN
AZERBAIJAN AND TÜRKİYE IN SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE AREAS**

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ARASINDA ELM, TƏHSİL VƏ
MƏDƏNİYYƏT SAHƏLƏRİNDƏ ƏLAQƏLƏRƏ KONSEPTUAL BAXIŞI

Ramile Dadashova

Doctor in political sciences, associate professor, deputy director for scientific affairs of the
Institute of Caucasian Studies of Azerbaijan National Academy of Sciences

XÜLASƏ

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə təhsilinə üstünlük verirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələrinə, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişdirilməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə böyük ümid bəsləmişdir. Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı tələbələrlə görüşdə Türkiyədə universitetlərin bütün imkanlarından geniş faydalanmağı tövsiyə edən Heydər Əliyev xarici ölkələrə, o cümlədən Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrə vətəndaşı olduqları ölkənin – Azərbaycanın adını uca tutmalarını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmələrini tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına çox ümid bəsləyir, yaşadıkları xarici ölkələrdə azərbaycanlılara təşkilatlanmalarını, lobbicilik fəaliyyətini gücləndirmələrini, Azərbaycan ilə sıx əlaqələr saxlayaraq həmişə vətənin mənafeyini qorumalarını, azərbaycanlıların və türklərin diasporalarının birləşmələrini, birgə və səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün təşkilatlanmalarını tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmağa qoymadıqlarını, böyük sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirirdi.

Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirərək Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin, Atatürk irsinin tədqiqinə önəm verirdi və bu məqsədlə Bakıda Atatürk Mərkəzi yaradılmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş yubileyin həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə təşkil edildiyini qeyd edən Heydər Əliyev Füzulinin bütün türk dünyasının şairi olduğunu bildirirdi. Heydər Əliyev deyirdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” türkdilli ölkələrin hamısına mənsubdur.

Heydər Əliyev Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin, Xocalı soyqırımının dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü də vurğulayırdı.

Açar sözlər: beynəlxalq əlaqələr, elm, təhsil, mədəniyyət.

Giriş

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə təhsilinə üstünlük verirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələrinə, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişdirilməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə böyük ümid bəsləmişdir. Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı tələbələrlə görüşdə Türkiyədə universitetlərin bütün imkanlarından geniş faydalanmağı tövsiyə edən Heydər Əliyev xarici ölkələrə, o cümlədən Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrə vətəndaşı olduqları ölkənin – Azərbaycanın adını uca tutmalarını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmələrini tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafına çox ümid bəsləyir, yaşadıkları xarici ölkələrdə azərbaycanlılara təşkilatlanmalarını, lobbicilik fəaliyyətini gücləndirmələrini, Azərbaycan ilə sıx əlaqələr saxlayaraq həmişə vətənin mənafeyini qorumalarını, azərbaycanlıların və türklərin diasporalarının birləşmələrini, birgə və səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün təşkilatlanmalarını tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmamağa qoymadıklarını, böyük sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirirdi.

Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirərək Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin, Atatürk irsinin tədqiqinə önəm verirdi və bu məqsədlə Bakıda Atatürk Mərkəzi yaradılmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş yubileyin həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə təşkil edildiyini qeyd edən Heydər Əliyev Füzulinin bütün türk dünyasının şairi olduğunu bildirirdi. Heydər Əliyev deyirdi ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" türkdilli ölkələrin hamısına mənsubdur.

Heydər Əliyev Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin, Xocalı soyqırımının dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü də vurğulayırdı.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələr

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələri, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişdirilməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə böyük ümid bəsləmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasındakı elm, təhsil sahəsində əlaqələrin hələ Cümhuriyyət dövründə olduğunu, 1919-cu ildə Azərbaycanda ilk universitet olan Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında Türkiyənin yardım göstərdiyini, Türkiyədən gəlmiş ilk 50 müəllim və alimin universitetin yaradılması və inkişaf etdirilməsində çox işlər gördüklərini bildirirdi¹.

Hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri olan zaman Heydər Əliyev 1992-ci il martın 22-dən 25-nə qədər Türkiyə Respublikası hökumətinin dəvəti ilə Ankarada olmuş, Prezident Turqut Özal və Baş nazir Süleyman Dəmirəl ilə görüşmüşdür. Görüşlər zamanı hər il

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.381-382.

100 nəfər naxçıvanlı gəncin Türkiyənin ali təhsil ocaqlarında təhsil alması üçün razılıq əldə edilmişdir. Naxçıvan əhalisinin həmin dövrdə blokada vəziyyətində olması həmçinin gənclərin Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində təhsilə müntəzəm davam etmələrinə ciddi maneələr yaradırdı. Buna görə də belə bir addımın atılmasının çox böyük əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan və Türkiyə arasında təhsil əlaqələri 1992-ci il fevralın 29-da imzalanmış Anlaşma Memorandumu ilə başlayan 11 saziş və protokolla tənzimlənir. Türkiyə 1992-2001-ci illər ərzində Azərbaycana orta təhsil üçün ümumilikdə 604, ali təhsil üçün isə ümumilikdə 3490 tələbə yeri ayırmışdı. Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi 1994-cü il yanvarın 24-də Bakı Türk Anadolu Liseyini, 1994-cü il iyulun 21-də isə Bakı Türk Dili Tədris Mərkəzini istifadəyə verdi².

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının universitetlərinə tələbə qəbulu haqqında sərəncam imzalamışdır³. 1994-cü ildə Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa yola düşən azərbaycanlı tələbələrlə görüşdə Türkiyədə universitetlərin bütün imkanlarından geniş faydalanmağı tövsiyə edən Ümummilli Lider demişdir: "...İstərdim ki, siz Türkiyə universitetlərinin bütün intellektual imkanlarından səmərəli istifadə edərək mükəmməl təhsil alarsınız, yaxşı mütəxəssis olasınız, Vətənimizə, xalqımıza, millətimizə gələcəkdə sədaqətlə xidmət edəsiniz"⁴. Heydər Əliyev xarici ölkələrə, o cümlədən Türkiyəyə təhsil almağa gedən tələbələrə vətəndaşı olduqları ölkənin – Azərbaycanın adını uca tutmalarını, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmələrini tövsiyə edirdi: "...Türkiyə qardaş ölkədir. Odur ki, Türkiyədə siz özünüzü öz məmləkətinizdəki kimi hiss edəcəksiniz. Lakin bununla yanaşı, siz gərək Azərbaycanın təmsilçiləri kimi, Türkiyədə Azərbaycanın həm tarixini, həm milli ənənələrini, həm də bugünkü gerçəkliyini geniş və tam obyektiv şəkildə təbliğ edəsiniz və bunları türk ictimaiyyətinə, sizi əhatə edəcək adamlara, tələbə yoldaşlarınıza, universitetlərdə təmasda olacağınız şəxslərə çatdırarsınız. Bizim dostluq, qardaşlıq əlaqələrimiz nə qədər möhkəm olsa da, bu əlaqələri genişləndirmək, dərinləşdirmək və yüksəltmək üçün görüləsi işlər hələ çoxdur. Bu işlərin bir qismi də sizin üzərinizə düşür. Güman edirəm ki, təhsil almaqla yanaşı, bu vəzifəni də layiqincə yerinə yetirəcəksiniz"⁵. Heydər Əliyev Türkiyədə təhsilə üstünlük verirdi: "Azərbaycanda bu dəyişiklikləri həyata keçirmək, yeni həyat qurmaq, yeni bir dövlət qurmaq üçün bizə yeni fikirli, yüksək səviyyəli mütəxəssislər lazımdır. Ona görə də Azərbaycanın elmi, ali təhsili nə qədər inkişaf etmiş olsa da, gələcəyimiz üçün biz Türkiyədə də kadrların hazırlanmasını lazım bilmişik"⁶. Heydər Əliyev xaricdə olan azərbaycanlıların diasporasının inkişafında xaricdə təhsil alan tələbələrə, çalışan insanlara çox ümid bəsləyirdi. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, professor və müəllimlər arasında əlaqələr Azərbaycan və Türkiyə xalqları arasında əlaqələrin inkişafına daha da kömək edəcək və azərbaycanlıları, türkləri daha möhkəm birləşdirəcəkdir⁷.

Heydər Əliyev Azərbaycanda da yüksək səviyyədə ali məktəblərin olduğunu və məzunlarının diplomlarının Türkiyə tərəfindən tanınmasının zəruriliyini qeyd edirdi: "Azərbaycanın ali məktəblərinin diplomları çox yüksək diplomlardır. Onlar qəbul edilməlidir, əgər qəbul edilmirsə, dövlət naziri Namiq Kamal Zeybək bu məsələyə baxmalıdır. Bizim universitetlərimiz çox yüksək təhsil verir. Təsəvvür edin, Bakı Dövlət Universitetinin 77 yaşı vardır. Bizim Dövlət Tibb

² Karimov Bahadır. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003). T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2007, s.69.

³ Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002, s.58.

⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s. 354-355.

⁵ Yenə orada, s. 355-356.

⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000, s.356-357.

⁷ Yenə orada, s.379-380.

Universitetində Türkiyədən çoxlu gənclər təhsil alırlar, bu universitetin də 65 yaşı vardır. Yaxud başqa universitetlər də belədir. Bizim çox güclü professorlarımız, elm adamlarımız vardır”⁸.

1992-ci ildə Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinə bağlı beynəlxalq texniki yardım təşkilatı olaraq türk cümhuriyyətlərinin yenidən qurulması, uyğunlaşması və inkişaf proseslərinə dəstək vermək məqsədi ilə Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi yaradılmışdır. Qurum iqtisadiyyat, ticarət, texniki, sosial, mədəni və təhsil sahələrində layihələr və proqramlar vasitəsilə müstəqillik əldə etmiş türk dövlətlərinin inkişaf etməsinə kömək göstərməli idi. Agentliyin xaricdə ofis açdığı ilk ölkələrdən biri Azərbaycan olub və 1994-cü ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış Texniki Əməkdaşlıq Protokolu çərçivəsində açılan Bakı Proqramı və Koordinasiya Ofisi orada fəaliyyətə başlayıb. Bu tarixdən sonra Azərbaycanın inkişafına dəstək olmaq və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dostluğu inkişaf etdirmək məqsədilə Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi Azərbaycanda 600-dən çox layihə həyata keçirmiş və bu çərçivədə 5000-dən çox işçiyə təlim keçmişdir⁹. Məsələn, iqtisadi sahədə vergi təhsili proqramları, Abşeron Mütəşəkkil Sənaye Zonasının Yaradılması Layihəsi, Azərbaycanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesinə dəstək, Azərbaycan Mərkəzi Bankının Bacarıqların Artırılması Proqramı; səhiyyə sahəsində Təcili Tibbi Yardım Bacarıqlarının İnkişafı Proqramı, Sümük İliyi Transplantasiyası Mərkəzi Layihəsinin yaradılması, Azərbaycanda 120 əlil vətəndaşın "Həyatda Birlikdə Olaq" mövzusunda əlil arabası ilə təmin edilməsi, Səhiyyə mövzularında təşkil olunan beynəlxalq konqres, simpozium və bu kimi tədbirlərdə Azərbaycan mütəxəssislərinin iştirakının dəstəklənməsi; Təhsil sahəsində - Azərbaycan Müəllimləri üçün İxtisasartırma Proqramlarının təşkili, 149 nömrəli Ağdam Qaçqınlar məktəbinə avadanlıq və maddi yardım, Azərbaycan Dillər Universitetində sinxron tərcümə laboratoriyası sisteminin yaradılması, Kitab yardımı, Beynəlxalq konqres və konfranslarda iştirak dəstək, sosial layihələr, Mühəribənin qadın qaziləri üçün dolanışiq xidmətləri mərkəzinin yaradılması, Bakı əlil uşaqların reabilitasiya mərkəzinə avadanlıq yardımı, Mühəribə qurbanlarının ailələrinin uşaqları üçün kompüter kurslarının təşkili; Mədəniyyət sahəsində Türk Filmləri Festivalı, Beynəlxalq Nəsrəddin Hoca Karikatura Festivalı, bəzi kitab və jurnal nəşrləri, ASAN Xidmət ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ASAN Radionun qurulması, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində yaralanan azərbaycanlı əsgərlərdən bəzilərinin Türkiyədə müalicə edilməsi və s.¹⁰.

"9 Eylül" Universitetinin fəxri doktoru adi verilməsi mərasimində nitqində Prezident Heydər Əliyev gənclərə belə müraciət etdi: "Əziz övladlarımız, balalarımız, siz müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün çox lazımsınız, gərəklisiniz. Müstəqil, bağımsız Azərbaycanı yaşatmaq, inkişaf etdirmək, daha qüdrətli etmək üçün siz gərək yüksək təhsilə malik olarsınız, müasir tələblərə uyğun ixtisaslar əldə edəsiniz. Bunların, hamısını Türkiyədə, Türkiyənin universitetlərində, o cümlədən "9 Eylül" Universitetində almağa imkan var. Sizə tövsiyəm, sizdən xahişim ondan ibarətdir ki, burada olduğunuz günləri, ayları, illəri səmərəli keçirəsiniz, yaxşı təhsil alarsınız, Türkiyədən ən gözəl ənənələri mənimsəyirsiniz, Azərbaycana gətirirsiniz, Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu möhkəmləndirirsiniz və özünü müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün hazırlayasınız"¹¹.

Türkiyədə, ümumiyyətlə, bütün türk diyarında, türk dünyasında elm və təhsil sahəsində uzun müddət fəaliyyət göstərən, türk xalqlarının birləşməsi sahəsində böyük xidmətləri olan Bilkənd

⁸ Yenə orada, s.422-423.

⁹ Sancak Kadir. Türkiyə-Azərbaycan İlişkilerinde Kamu Diplomasisinin Önemi ve Türkiyə'nin Azərbaycan'da Resmi Kurumlarla Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi. Cilt: 9, Sayı: 22, Yıl: 2018, s.304.

¹⁰ Yenə orada, s.305.

¹¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azər nəşr, 2000, s.357-358.

Universiteti idarə heyətinin sədri İhsan Doğramacı ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev: "...biz burada xalqlarımız, ölkələrimiz haqqında danışarkən onların qədim tarixində elmin, mədəniyyətin, incəsənətin, təhsilin nə qədər böyük rol oynadığını qeyd etməliyik. Əgər xalqlarımız əsrlər boyu yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənliliyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqlarımız öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardılar. Böyük iftixar hissilə demək olar ki, xalqlarımız bu sahədə çox zəngindir. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsildən-nəsilə keçirib, bu günə gətirib çıxarmışdır..." - deyərək Azərbaycan xalqının türk dünyasının bir hissəsi kimi böyük və zəngin elm, mədəniyyət tarixinə malik olduğunu, Azərbaycanın incəsənət ustalarının, alimlərinin, bəstəkarlarının, mədəniyyət xadimlərinin Türkiyənin bir çox elm və mədəniyyət ocaqlarında, o cümlədən də İhsan bəyin himayədarlığı ilə fəaliyyət göstərdiyini qeyd etdi¹².

İhsan Doğramacı və onun oğlu Əli Doğramacı Bilkənd Universitetinə rəhbərlik edirdilər. Əli Doğramacı Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almağa cəlb edilməsindən, perspektivlərdən bəhs etdi: "Banklarda, fabriklərdə çalışan orta səviyyəli insanları Bilkəndə gətirib onlara maliyyə, mühasibat və digər dərslər keçmişik. İndiki səfərimiz zamanı apardığımız danışıqlarda bəzi yeni məsələlər müzakirə olundu. İngilis dili üzrə müəllimlər magistr proqramı almaq üçün buradan Bilkəndə gələcəklər. Onlara bir il təhsil üçün qalmağa yer, ayda 130 dollar xərclik verəcəyik. Amma onların bir az ingilis dilini bilmələri lazımdır. Bununla bağlı təkliflər Bakı Dövlət Universitetinə, digər ali təhsil ocaqlarının rektorlarına bildirildi. Bilkənd Universitetinin kitabxanasından Türkiyədəki digər universitetlərə – Ərzurum, Ədirnə universitetləri və başqalarına kitablar göndərilir ki, bir ay ərzində oxuyub, sonra geri qaytarsınlar. Bilkənd Universiteti Bakı Dövlət Universitetinin rektoru ilə görüşdə belə bir xidməti onlara da göstərə biləcəyini bildirdi. Tələbələr Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasına gəlib Bilkənddən hansı kitabların gətirilməsini istəsələr, həmin kitabları hazırlayıb həftədə bir dəfə Ankarada "Azərbaycan Hava Yolları" Konserinin nümayəndələrinin dəstəyi ilə Azərbaycan müəllimləri və tələbələri üçün göndərə biləcəklərini bildirdilər. Bundan başqa təklif edildi ki, peyk antenası vasitəsilə internetə girməklə dünyaya yeni bir qapı açıla bilər. Məktəbin ayrıca interneti olur və bu, bütün Azərbaycana xidmət göstərəcəkdir. Buradan əldə edilən gəlir məktəbin olacaqdır. Belə bir sistem olarsa, bu, uzun illər Azərbaycanın gələcək nəsillərinə fərqli bir təhsil imkanı verir"¹³.

Ankara Universiteti ilə Bakı Dövlət Universiteti, Naxçıvan Universiteti, Lənkəran Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası arasında da əlaqələr vardı. Ankara Universitetində Azərbaycandan 150 tələbə təhsil alır, 7 müəllim dərslər deyirdi. Heydər Əliyev Ankara Universitetinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə əlaqə yaratmasına xüsusi önəm verirdi: "Azərbaycan Elmlər Akademiyası çox böyük bir elm mərkəzidir... Mən çox məmnunam ki, Ankara Universiteti Azərbaycanın Elmlər Akademiyası ilə bağlıdır. Çünki Azərbaycanda Elmlər Akademiyası təhsillə məşğul deyildir. Onlar elmi tədqiqatlarla məşğuldur. Buna görə də bu əlaqələr çox əhəmiyyətli və önəmlidir"¹⁴.

Ümummillə Lider Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının ümumbəşəri dəyərlərə əməl etməsini yüksək qiymətləndirərək Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin tədqiqinə önəm vermiş-

¹² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s.381-382.

¹³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərneşr, 2009, s.94.

¹⁴ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərneşr, 2010, s.81.

dir: "Atatürkün məşhur "Yurdda sülh, cahanda sülh" ideyasından doğan işığa doğru irəliləyən müasir Türkiyə dövlətinin yeritdiyi daxili və xarici siyasətin, sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqi təcrübəsinin elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməsi, öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir"¹⁵. "...Azərbaycan Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğu zaman, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böyük sədlər mövcud olduğu zaman alimlərimiz bu sədləri özlərinin fədakarlığı, cəsurluğu, vətənpərvərliyi ilə yararaq, ayrı-ayrı cığırılar açaraq Türkiyəyə, Türkiyə Cümhuriyyətinə həmişə meyil göstərmişlər, əlaqə saxlamışlar, araşdırmalar aparmışlar və o dövrdə də böyük işlər görmüşlər..."¹⁶.

Türkiyənin Səhiyyə Nazirliyi ilə 2000-ci ildə imzalanan niyyət protokolu çərçivəsində 1 nömrəli mərkəzi klinik xəstəxanasında xidmət göstərəcək 40 həkimdən 20-sinin qrupları halında Türkiyənin çox təcrübəli yeddi xəstəxanasında, iyirmi klinikasında ixtisasartırma kursları keçmələri, təkrar təhsil almaları məsələləri həyata keçirildi. Vanda xəstəxananın açılışı mərasimində burada ürək-damar cərrahiyyə əməliyyatı aparıla biləcəyi və bunun bütün Azərbaycanda və Qafqazda seyr ediləcəyi, buranın tibb mərkəzi ola biləcəyi bildirildi. Əgər bu tibb mərkəzi öz gəliri ilə özünü təmin edən bir qurum olarsa, xəstə, həkim, pul məsələləri aradan qaldırılsa, belə bir sistemlə Türkiyədən həkimlər, müəllimlər gəlib Azərbaycanda həkimlərlə işbirliyi qura bilər, birlikdə əməliyyat apara bilər və bunları bir-birinə öyrədə bilərdilər. Həmin 40 nəfərlik həkim qrupu Türkiyədə əlavə təhsil aldıqdan sonra bütün işləri özləri görəcəkdilər. Belə olan halda Azərbaycan qonşularına da bu xidməti göstərən bir mərkəz ola bilərdi.¹⁷

Türkiyə Azərbaycanda dini təhsil qurumları da açdı. Türkiyə Respublikasının dini işlər naziri Mehmet Nuri Yılmazla görüşdə Heydər Əliyev bildirdi ki, "məscidlər məhz insanların mənəviyyatca yüksəlməsinə xidmət etməlidir. Elə Qurani-Kərim də bunu tələb edir, dinimiz də bunu tələb edir və Sizin apardığınız işlər də məhz bu tələblər əsasında qurulur. Buna görə də gördüyünüz işlərə görə çox məmnunam. Bir şey çox vacibdir ki, tələbələr məktəbdə dərslə olarkən dinin tarixini bilsinlər. Həm islam dininin, həm xristian dininin. Çünki sovetlər birliyində din tamamilə qadağan olunduğuna görə insanların din haqqında məlumatı da yoxdur"¹⁸.

Türkiyənin kənd təsərrüfatı naziri professor Hüsnü Yusif Gökəlpin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti 2001-ci ilin iyul ayında Azərbaycanda oldu. İmzalanan protokolda kənd təsərrüfatı sahəsində biliklərin artırılması, torpaqdan daha səmərəli istifadə edilməsi, uyğun toxum yetişdirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Qərara alındı ki, iki qardaş ölkənin alimləri və mütəxəssisləri birlikdə araşdırmalar aparsınlar. Türkiyə nümayəndələri azərbaycanlı həmkarları ilə Avropada yayılmış bir sıra heyvan xəstəliklərinin qarşısını vaxtında almaq üçün birgə işlər görməyi qərara aldılar: "Biz xəstəliklərin olmaması üçün önəmli tədbirlər görürük. Türkiyənin bəzi bölgələrində mövcud olan dabaq xəstəliyini dərhal nəzarət altına almışıq"¹⁹. Heyət bir sıra elmi-tədqiqat institutlarında oldu. Türkiyədə yetişdirilən bəzi toxumların Azərbaycanda tətbiq edilməsi üçün müəyyən işlər görüldüyünü bildirdilər.

Hüsnü Yusif Gökəlp Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün nələrdən etdiyini belə qiymətləndirdi: "Keçən dəfə mən Azərbaycana gələndə Gəncəyə qədər getdim. Gəzdiyim yerlərdə çox gö-

¹⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s. 220.

¹⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1998, s. 153-154.

¹⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, s.148.

¹⁸ Yəni orada, s.178-179.

¹⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 35-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2011, s.121.

zəl şeyləri gördükcə, Sizin nələr etdiyinizi, sanki əzbərləmişəm, qoyduğunuz bünövrədən bu millət dünən də bəhrələnib və bu gün də bəhrələnir”²⁰.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mədəniyyət sahəsində əlaqələr

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş yubiley şənliklərinin təntənəli açılışında çıxış edərkən Heydər Əliyev Füzulinin bütün Türk dünyasının şairi olduğunu bir daha bildirdi: “...Füzulinin yubileyinin burada qeyd olunması və Azərbaycandan böyük bir nümayəndə heyətinin buraya gəlməsi də bizim dostluq və qardaşlığımızın rəmzidir. Bütün bunlar bizi sevindirir, Türkiyə xalqına sevgi və məhəbbət hissimizi daha da artırır... Azərbaycanda Füzulinin 500 illiyini keçirmək üçün böyük komissiya yaradılmışdır. Belə bir komissiyanın Türkiyədə də yaradılması xəbəri bizi sevindirdi...”²¹. Ümummilli Lider Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin də doğum gününün dahi Füzuli ilə eyni günə düşməsinə qeyd edərək Türk xalqlarının bir kökdən olduğunu bir daha vurğuladı: “...500 il bundan öncə Füzuli doğulub, 70 il bundan öncə də müasir dövrdə türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, böyük insan, böyük ictimai-siyasi dövlət xadimi, hörmətli Süleyman Dəmirəl doğulmuşdur. Bu onu göstərir ki, Füzuli dünyası, Füzuli nəslə davam edir, dünya birliyinə, dünya mədəniyyətinə böyük insanlar bəxş edir...”²² Türkiyənin xarici iqtisadi əməkdaşlıq komitəsinin üzvləri, işgüzar dairələrin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışda Heydər Əliyev dahi şair Füzulinin yubileyinin Azərbaycanda geniş qeyd olunması ilə yanaşı, Türkiyədə də qeyd edildiyini qiymətləndirdi: “...Bu, bizim bir kökdən olduğumuzu, eyni tarixə, eyni əbədi irsə malik olduğumuzu bir daha sübut edir...”²³ Türkiyə Böyük Millət Məclisində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulini anma mərasimində çıxış edərkən Heydər Əliyev böyük türk sənətkarların öz əsərləri ilə türk dövlətlərini mürəkkəb vəziyyətdə də birləşdirdiyini bildirdi: “...biz müəyyən siyasi, ideoloji səbəblərə görə, düşdüyümüz vəziyyətə görə Türkiyədən ayrı olduğumuz halda qəlbimiz həmişə bir olub, Füzuli Türkiyədə də, Azərbaycanda da səslənib. Tək Füzuli yox, bizim xalqlarımızın Füzuli kimi böyük sənət adamları, şəxsiyyətləri bizi ayrılığa qoymayıbdır. Yəni bizi daim birləşdirib və bizi ayıran qüvvələrin qarşısını almağa kömək edib”²⁴. Ümummilli Lider dahi şairin yubileyinin Türkiyədə də keçirilməsini qiymətləndirmişdir: “...Füzuli yubileyi təkə Füzulinin şəxsiyyətinə, onun yaradıcılığına verilən qiymət deyil. Füzuli yubileyi xalqlarımızın birləşdirilməsinə, yaxınlaşmasına, gələcəkdə bir yolla əzmlə getməsinə şərait yaradan böyük bir hadisədir...”²⁵. Türkdilli dövlətlər "Manas"ın 1000 illiyini, böyük qazax şairi, filosofu Abayın 150 illiyini, Özbəkistanın böyük dövlət xadimi, bütün türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əmir Teymurun 660 illiyini, böyük Azərbaycan şairi, eyni zamanda bütün türk dünyasına mənsub olan Məhəmməd Füzulinin 500 illiyini bir yerdə qeyd etdilər. Türkiyədə Böyük Millət Məclisinin üzvləri ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev: “Tarixi köklərimiz sizin üçün də, bizim üçün də əzizdir. Bizim üçün Yunis İmrə də, Dədə Qorqud da, Manas da, Füzuli də, Nizami də əzizdir. XX əsrdə yazıb-yaratmış şəxsiyyətlər də, o cümlədən Tofiq Fikrət də,

²⁰ Yenə orada, s.122.

²¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azər nəşr, 1997, s.460-461.

²² Yenə orada, s.461-462.

²³ Yenə orada, s.462-463.

²⁴ Yenə orada, s. 479-480.

²⁵ Yenə orada, s. 480-481.

Rəşad Nuri də və Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetirdiyi böyük yazıçılar, şairlər, bəstəkarlar, alimlər də əzizdir. Məhz bunlar – xalqlarımızın qabaqcıl, mütəfəkkir adamları bizi həmişə bir-birimizlə bağlayıb, bir-birimizlə birləşdiriblər...²⁶. 2000-ci ildə Bakı Türk Şəhidliyinin və Xatirə abidəsinin açılış mərasimində Heydər Əliyev Dədə Qorqudun türk xalqlarını birləşdirdiyini vurğulamışdır: “Dədə Qorqud da həmişə deyibdir ki, bir olun, əl-ələ verin. Nə qədər bir olsanız, əl-ələ versəniz, o qədər də uğurlu, o qədər də qalib olacaqsınız.”²⁷ “...Türkiyə deyir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizimdir, qazax deyir bizimdir, türkmən deyir bizimdir, Azərbaycan deyir bizimdir, özbək deyir bizimdir. Bu da çox gözəldir. O hamınıdır. Yəni “Kitabi-Dədə Qorqud” türkdilli ölkələrin hamısına mənsubdur. Deyirlər ki, Dədə Qorqudun bir çox yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da qəbri vardır. Nursultan Nazarbayev burada nitq söyləyəndə dedi ki, Sır-Dəryada Dədə Qorquda böyük bir abidə qoyulubdur. Dədə Qorqudun məkanı ora olubdur. Amma biz deyirik ki, Dədə Qorqudun məkanı Azərbaycandır. Türkiyədə, Bayburtda neçə dəfə yubiley keçiriblər”²⁸.

2000-ci ildə Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi təntənəli bayram kimi qeyd edildi. Heydər Əliyev deyirdi ki, biz belə yubileylərlə dost, qardaş ölkələrlə, xalqlarla bir kökə, bir mədəniyyətə, bir milli-mənəvi ənənələrə mənsub olduğumuzu bir daha təsdiq edirik və bugünkü, gələcək nəsillərə nümunə göstəririk²⁹. Türkiyədən Atatürk Yüksək Qurumunun Mədəniyyət Mərkəzinin sədri, “Dədə Qorqud ensiklopediyası”nı hazırlayan komitədə çalışan professor Sadiq Tural yubiley üçün “Dədə Qorqud”la bağlı 16 kitab çap etdirdi. Türkiyədən alim, professor Yüksəl Bozər Ümummillə Liderə bildirdi ki, ““Kitabi-Dədə Qorqud” təntənələrini təşkil etməklə bütün türk cümhuriyyətlərində yaşayanlara yeni işıq tutdunuz. Çünki gələcəyimizin nə olduğunu daha yaxşı bildikcə hara gedəcəyimiz daha aydın olur. Siz bizi bir-birimizə yaxınlaşdırdınız, keçmişimizi xatırlatdınız və keçmişimizi daha yaxşı araşdırmaq üçün bizə əsas verdiniz”.³⁰ Digər alim, Atatürk Dil və Tarix Qurumunun sədri, həmçinin Atatürk Beynəlxalq Sülh Mükafatı Komissiyasının sədri Rəşad Gənc isə bildirdi ki, “Siz “Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi ilə Azərbaycanda milli özünüdərkini yenidən diriltiniz, Azərbaycan insanlarına özlərini tanımalarını anladınız”.³¹

Türk Dünyasının görkəmli alimi, səhiyyə və təhsil qurucusu professor İhsan Doğramacının 80 illik yubileyi Azərbaycanda da keçirildi. Belə tədbirlər türk xalqlarının eyni kökdən olduğunu, türk xalqlarının birliyini göstərməyə yönəldilmişdir³².

Türk dünyasının böyük öndəri, Türkiyə Respublikasının banisi və ilk Prezidenti Qazi Mustafa Kamal Atatürkün türkdilli xalqların tarixindəki rolunu, Azərbaycanda Atatürk irsinə xüsusi maraq göstərildiyini, Atatürkün indiyə qədər Azərbaycanla əlaqədar dediyi sözləri, gördüyü işləri, naməlum qalan cəhətləri aşkara çıxarmaq üçün Prezident Heydər Əliyev Bakıda Atatürk Mərkəzinin yaradılması haqqında sərəncam imzaladı və Azərbaycan Prezidenti bu mərkəzin fəxri sədri oldu. Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Prezident Əhməd Necdət Sezər Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni və elmi əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğunu bildirdi³³. Heydər Əliyev Atatürk irsinin öyrənilməsinə çox əhəmiyyət verirdi: “... böyük Atatürkün yarat-

²⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənşr, 2000, s.311-312.

²⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənşr, 2009, s.84.

²⁸ Yenə orada, s.150.

²⁹ Yenə orada, s.86.

³⁰ Yenə orada, s.93.

³¹ Yenə orada.

³² Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 3-cü kitab, Bakı: Azərənşr, 1997, s.389-390.

³³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənşr, 2010, s.45.

dığı və bugünkü nəsillərə, gələcək nəsillərə qoyduğu irs elə böyük xəzinədir ki, bu araşdırmalar hələ yüz il bundan sonra da getsə, onun hamısını elm, kitab vasitəsilə, başqa yollarla meydana çıxarmaq mümkün olmayacaqdır”³⁴.

Heydər Əliyev sovet dövründə 70 il ərzində türk xalqlarının bir-birindən ayrı düşdüyünü, türk xalqlarının birliyinə mane olan amillərin olmasına baxmayaraq, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarının həmişə birgəliyi təmin etdiklərini, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmağa qoymadıqlarını bildirdi: “...İndi isə biz bir-birimizə qovuşmuşuq, bir-birimizi qucaqlamışıq, bir yerdəyik. Burada, bu salonda kimin türkiyəli, kimin azərbaycanlı olduğunu ayırmaq mümkün deyildir, heç ayırmaq da lazım deyildir. Biz bir-birimizə qaynayıb-qarıxmışıq və bu proses davam edəcəkdir. Şübhəsiz ki, hamımız bu prosesin davam etməsi üçün səylərimizi əsirgəməyəcəyik”³⁵. Heydər Əliyev türk xalqları arasında olan bağlılığı belə vurğuladı: “Sərhədlərimiz açılan kimi, Azərbaycan müstəqillik qazanan kimi xalqlarımız dərhal bir-birinə qovuşdu, bir-birinə bağlandı. 70 illik bu ayrılıq sanki heç olmamışdır. Bəzən düşünürsən ki, biz elə daim bir yerdə olmuşuq, bir yerdə yaşamışıq. Yəni daxili, mənəvi əlaqələrimiz, hissiyyatlarımız bir-biri ilə o qədər bağlıdır ki, 70 illik ayrılıq bizi heç də ayıra bilməyib və güman edirəm, bundan sonra heç vaxt ayıra bilməz. Çünki artıq Azərbaycan müstəqil dövlətdir...”³⁶

Bilkənd Universiteti idarə heyətinin sədri İhsan Doğramacı ilə görüşdə çıxışında Heydər Əliyev türk ləhcəsi ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında yalnız bəzi fərqlər olduğunu, bunun da müəyyən səbəblərdən yarandığını bildirdi: “Bir tərəfdən siz öz dilinizi modernləşdirmisiniz, digər tərəfdən isə bizim dilimiz müəyyən dərəcədə təkmilləşmişdir. Fərqlər də buradan irəli gəlir. Ola bilsin ki, 60-70 il öncə bu fərqlər az idi. Lakin elə indi də türk xalqlarından heç birinin dili Azərbaycan və türk dilləri qədər bir-birinə yaxın deyildir. Bütün bunlar onu göstərir ki, dostum İhsan bəyin qeyd etdiyi kimi, ölkələrimiz ayrı olsalar da, xalqlarımız birdir və bir olacaqlar. Buna heç bir şübhə ola bilməz. İndi bunun üçün daha böyük imkanlar açılmışdır”³⁷. Heydər Əliyev türkdilli xalqların bir-biri ilə daha da yaxınlaşması, bir-birini bilavasitə daha da anlaması üçün yazıçıların öz xidmətlərini göstərmələrini tövsiyə edirdi: “...Bizim xalqlarımız uzun illər cürbəcür dövlətlərin tərkibində olduqlarına görə bir çox hallarda dillərindən və milli dəyərlərindən lazımi qədər istifadə etməkdən məhrum olublar, yaxud da ki, onların bu imkanları məhdudlaşdırılıbdır. Ancaq bizim dilimizi, mədəniyyətimizi, milli dəyərlərimizi yaşadanlar həmişə, bütün mərhələlərdə yazıçılar olublar... Ancaq mənim tövsiyəm ondan ibarət olardı ki, bizim xalqlarımızın bir-biri ilə daha da yaxınlaşması üçün, bir-birini bilavasitə daha da anlaması üçün, dillərimizin inkişaf etməsi üçün və bir kökdən olan dillərimizin bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün yazıçılar öz xidmətlərini göstərsinlər. Bizim dillərimiz bir kökə mənsubdur və bir-birimizi anlayırıq. Ancaq yaxşı olardı ki, dediyim bu sözləri mənim özbək, qırğız, qazax qardaşlarım da azərbaycanlı kimi anlasınlar və eyni zamanda bu qurultayda Başqırdıstandan, Qırğızıstandan olan yazıçıların çıxışlarını bizim azərbaycanlılar da tamam anlaya bilsinlər”³⁸.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının nəinki Türkiyə Respublikası ilə, eləcə də digər türk dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, əlaqələrinin, elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini görür və bir dilə, bir kökə mənsub olan bu dövlətlərlə münasibətlərin inkişafına çalışırdı.

³⁴ Yəne orada, s.61.

³⁵ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 381-382.

³⁶ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.174-175.

³⁷ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, s. 382-383.

³⁸ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərneşr, 1998, s.10-11.

1994-cü il 9 fevral tarixində Ankara şəhərində “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol” imzalandı. 2002-ci il iyunun 26-da İstanbulda keçirilən “Üç dənizin əfsanəsi” – Xəzər dənizi, Qara dəniz, Aralıq dənizi – konfransında iştirak etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Ankarada Oran diplomatik şəhərciyində Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin açılış mərasimində iştirak etdi. Həmin gün Ankarada Bakı küçəsinin açılış mərasimi də oldu. Ankara Böyük Şəhər Bələdiyyəsinin başçısı Məlik Qökçək Azərbaycan paytaxtının adını daşıyan küçənin yaxın gələcəkdə Oran diplomatik şəhərciyinin ən gözəl guşələrindən birinə çevriləcəyini bildirmiş və Heydər Əliyevə müraciətlə demişdi: “Hörmətli cümhur başqanı Heydər Əliyev! Qardaş Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərini Ankarada yaşatmaq üçün Ankara Böyük Şəhər Bələdiyyəsi Məclisinin 2001-ci il noyabrın 30-dakı qərarı ilə bu küçəyə Bakının adını verdik. İnşallah, bir azdan hörmətli cümhur başqanımızın açacağı küçəmizin Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun rəmzi kimi qalacağına inanıram”. Ankaranın mərkəzi küçələrindən birinə – 3-cü Caddəyə Azərbaycan prospekti adı verilməsi, Bakıda, Naxçıvanda Atatürk prospektinin olması Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının göstəricisidir.

Heydər Əliyev Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü bildirirdi. “Samanyolu” televiziyasının Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf etməsində çox böyük rolu var idi. Hələ 1991-ci ilin oktyabrında Ermənistanın Naxçıvan istiqamətini atəşə tutmasını işıqlandırmaq üçün “Samanyolu” televiziyasının müxbirləri Ərzurumdan və digər yerlərdən Naxçıvana gələrək, Naxçıvandakı vəziyyəti bütün Türkiyəyə yaydılar. Bu televiziya kanalını əsasən Avropadakı azərbaycanlılar izləyirdilər. Kanal Qarabağ haqqında 24 həftə davam edən özəl bir proqram da hazırlamışdı. Türkiyədə yaşayan ermənilər bu proqramın Ermənistanla Azərbaycan arasında danışıqlara xələl gətirdiyini bildirdilər və onun bağlanması üçün kanalın İstanbuldakı mərkəzinə faks və internetlə müraciətlər etdilər. Türkiyənin “Samanyolu” televiziyasına müsahibəsində Heydər Əliyev “Samanyolu”nun Azərbaycanın vəziyyəti barədə Türkiyəyə və Türkiyənin həyatı barəsində Azərbaycana məlumatlar verməsini və bunun Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun inkişafında xüsusi rol oynadığını bildirdi: “Mən bunu qiymətləndirirəm və hesab edirəm ki, sizin xidmətləriniz böyükdür. O ki qaldı gələcəkdə nə edə bilərsiniz – indiyə qədər etdiyiniz işləri daha da mükəmməl etməlisiniz və dövlətin siyasətini öz yayımlarınızda yaxşı göstərməlisiniz. Çünki siz burada yaşayırsınız, bilirsiniz, dövlətin siyasəti sizə məlumdur. Dövlətin həm iqtisadiyyatda, həm sosial sahədə, həm də islahatların həyata keçirilməsində – bütün sahələrdə gördüyü işlər də məlumdur.”³⁹

1995-ci ilin dekabrında Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl Azərbaycanda olarkən Azərbaycanla Türkiyə arasında TRT proqramının Azərbaycanın bütün bölgələrində göstərilməsi haqqında müqavilə imzalandı⁴⁰. 1997-ci ilin may ayında Heydər Əliyev Türkiyədə rəsmi səfərdə olarkən Türkiyənin “TRT”, “TQRT”, “Samanyolu”, “NTV” televiziya kanallarının rəhbərləri ilə də görüşdü. Görüşdə Heydər Əliyev bildirdi ki, “Azərbaycan televiziyası ilə Türkiyənin televiziya kanalları arasında əməkdaşlıq da var, ancaq bu, istənilən səviyyədə deyildir. Məsələn, insanların bir çoxu belə fikirdədir ki, Azərbaycan televiziyasının verilişləri Türkiyənin televiziya kanalları vasitəsilə burada da yayılsın. Azərbaycanın bir televiziyası, dövlət televiziyası var. Özəl televiziyalar da var, onlar kiçikdir. Azərbaycan televiziyasının proqramları Türkiyədə yayılsa, yaxşı olardı. Türkiyədə insanlar televiziya alışıblar, onu sevirilər. Ona görə belə imkan olsa, Türkiyə

³⁹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.22.

⁴⁰ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1998, s.149-150.

üçün də, Azərbaycan üçün də çox xeyirli olar"⁴¹. Türkiyədə bəzi qəzetlərin "Dağlıq Qarabağ indi de-fakto bağımsızdır" yazmasını Heydər Əliyev kəskin tənqid etdi: "... Bu gün belə yazan on gündən sonra deyəcək ki, bağımsız dövlət kimi gəlin onunla əlaqələr yaradaq"⁴². Heydər Əliyev Mustafa Kamal Atatürkün "Azərbaycanın dərdi bizim dərdimiz, Azərbaycanın sevinci bizim sevincimizdir" sözlərini unutmamağı tövsiyə etdi: "Bu gün Azərbaycanın dərdi var, demək, bu, Türkiyənin də dərdir. Türkiyənin təbliğat orqanlarında – televiziyasında, qəzetlərində bu dər-din ağrısı unudulmamalıdır"⁴³. Heydər Əliyev ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin türk kanalları tərəfindən yayımlanmasının əhəmiyyətini bildirdi: "... böyük təbliğat maşını, orqanları olan Türkiyə bunu etməlidir. Yəni biz öz günahımızı bilirik və ümumiyyətlə, sizə deyim ki, Türkiyə, Azərbaycan, yaxud türklər hamımız birlikdə bu işlərdə zəiflik. Ermənilər 1915-ci ildən indiyə qədər dünyanın hər yerində təbliğat aparırlar ki, "Türklər bizi qırdı, öldürdü, soyqırımını etdilər". Bunu hər yerdə yayırlar. Amma bunun müqabilində türklər ermənilərin Türkiyə ərazisində nə qədər cinayət etdiklərini, xəyanət etdiklərini demirlər. Siz, sadəcə, müdafiə mövqeyindəsiniz, yəni fikirləşirsiniz, – deyirlər, desinlər, bizə heç bir şey edə bilməzlər, böyük dövlətlik, ölkəyik. Amma onlar öz işlərini görürlər. Hər il Amerika kongresində istəyirlər ki, Türkiyənin ermənilərə qarşı soyqırımını haqqında qərar çıxarılmasına nail olsunlar, amma edə bilmirlər. Ancaq hər il aprel ayında ölkələrin ictimai rəyinə səs salırlar ki, türkləri vəhşi kimi, soyqırımını edən kimi göstərsinlər"⁴⁴. "Xocalıda nə qədər vəhşətlər, soyqırımını etdilər... Azərbaycanın da, türklərin də passivliyi çoxdur, ona görə də ermənilər bundan istifadə edirlər. ...Çadırlarda yaşayan insanların vəziyyəti barədə həftədə bir dəfə Türkiyənin televiziyasında məlumat verilsə, – deyirsiniz ki, TQRT dünyanın yarısını əhatə edir, amma elə vaxtda verin ki, hamı baxa bilsin, – insanlar görəcəklər ki, bu qədər vəhşilik var. Amma bunlar unudulduğuna görə Avropada da, Amerikada da, Rusiyada da hesab edirlər ki, nə olub, ermənilər Azərbaycanda bir şey etməyiblər ki..."⁴⁵.

Nəticə

Elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müştərək işlər görülməsi həm Azərbaycan üçün, həm də Türkiyə üçün çox faydalıdır. Hər iki ölkə arasında elm, təhsil, mədəniyyət sahələrində əlaqələr haqqında sazişlər bağlanmışdır. Ümummillə Lider Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında elm və təhsil sahəsində əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafına çalışmış, Azərbaycandan tələbələrin Türkiyədə təhsil almaları və geri dönmələri, vətənimiz üçün yararlı kadrların yetişməsinə, professor və müəllimlər arasında əlaqələrə böyük ümid bəsləmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin Türkiyədə təhsilinə üstünlük verirdi. Prezident Heydər Əliyev Sovet İttifaqının dağılmasından sonra türk dövlətlərinə sahib çıxaraq onların inkişaf etdirilməsi üçün Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələr haqqında Qazi Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi zamanının gəldiyini, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil və başqa sahələrdə əlaqələrin başqa dövlətlərlə olan əlaqələrdən dostluq, qardaşlıq əlaqələri kimi fərqlənəcəyini bildirirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində də əlaqələri inkişaf etdirdi. Prezident türkdilli ölkələrin dövlət, elm, mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin müştərək keçirilməsinə önəm verirdi və belə tədbirlərin keçirilməsi qardaş ölkələr arasında münasibət-

⁴¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000, s.395-397.

⁴² Yəne orada, s.397-398.

⁴³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000, s.397-398.

⁴⁴ Yəne orada, s.398-399

⁴⁵ Yəne orada, s.399-400.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

lərin daha sıx olmasına, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının bir-birlərinə rəğbətlərinin daha da artmasına səbəb olurdu.

Ümummilli Lider Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, əraziləri işğal etməsi barədə əsl həqiqətlərin dünyada yayımlanmasında geniş imkanlara malik Türkiyə televiziya kanallarının üzərinə məsuliyyət düşdüyünü bildirirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2002.
- 2.Bahadır Karimov. Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan Cumhuriyyətinin Dış Politikası (1993-2003). T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2007.
- 3.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 1-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997.
- 4.Əliyev H.Ə.Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 2-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s.460-461.
- 5.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 3-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 1997, s.389-390.
- 6.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 5-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1998, s. 153-154.
- 7.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 8-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 1998, s.10-11.
- 8.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 9-cu kitab, Bakı: Azərənəşr, 2000.
- 9.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 26-cı kitab, Bakı: Azərənəşr, 2009.
- 10.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 33-cü kitab, Bakı: Azərənəşr, 2010, s.81.
- 11.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 35-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2011, s.121.
- 12.Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: 46 kitabda, 42-ci kitab, Bakı: Azərənəşr, 2012, s.22.
- 13.Sancak Kadir. Türkiyə-Azərbaycan İlişkilerinde Kamu Diplomasisinin Önemi ve Türkiyə'nin Azərbaycan'da Resmi Kurumlarla Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi. Cilt: 9, Sayı: 22, Yıl: 2018.

ABSTRACT

National leader Heydar Aliyev paid particular attention to the developments of education of Azerbaijani youth in Türkiye. Heydar Aliyev tried to develop relations between Azerbaijan and Türkiye in the fields of science and education at a high level. He had high hopes for students from Azerbaijan to study and return to Türkiye, to train useful personnel for our country, and for relations between professors and teachers. In meeting with students from Azerbaijan who are going to study in Turkish universities Heydar Aliyev recommended wide use of all the opportunities of universities in Türkiye, to honor the name of Azerbaijan, strengthening of friendship and fraternal relations between Türkiye and Azerbaijan.

Heydar Aliyev held great aspirations for the development of the Azerbaijani diaspora abroad, the education of Azerbaijani students in Türkiye, the cultivating of skilled personnel useful for our country, and the nurturing of relationships between professors and teachers. He recommended organization of Azerbaijanis living in foreign countries, strengthens lobbying activities, maintaining close relations with Azerbaijan, always protecting the interests of the country, associations of the diasporas of Azerbaijanis and Turks.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Heydar Aliyev knew the people of science, culture, and literature united the Turkish states even in difficult conditions. Heydar Aliyev highly appreciated the adherence to the general values of the Republic of Türkiye. He gave importance to the study of the internal and external affairs of Türkiye, the Atatürk heritage, and Atatürk Center was founded in Baku for this purpose.

Heydar Aliyev developed cultural relations between Azerbaijan and Türkiye. The 500th anniversary of the birth of Mehmed Fuzuli was dedicated in Azerbaijan, and also organized in Türkiye. Heydar Aliyev said that Fuzuli is the poet of the whole Turkic world. He knew "Kitabi-Dede Gorgud" is a subject for all Turkic-speaking countries.

Heydar Aliyev also emphasizes the responsibility of Turkish television channels in the distribution about Armenia's military aggression against Azerbaijan and occupation of its territories, the Khocaly genocide in the world.

Key words: international relations, science, education, culture.

GREAT POET OF THE TURKIC WORLD: BAKHTIYAR VAHABZADEH

TÜRK DÜNYASININ BÖYÜK ŞAİRİ: BAHTIYAR VAHABZADƏ

Əsgərova Məhsəti Rafiq qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti 'İqtisadiyyat və marketinq' kafedrasının müəllimi
ORCID 0009-0001-1899-3325

İbrahimova Nuriyyə Hüseyn qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti 'Mühasibat və maliyyə' kafedrasının dosenti
ORCID 0009-0006-2786-8899

XÜLASƏ

Bəxtiyar Vahabzadə, Türk dünyasının böyük şairlərindən biri olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında və Türk xalqlarının mədəniyyətində dərin izlər buraxmışdır. 1925-ci ildə Şəkidə anadan olmuş və zəngin ədəbi irsi ilə milli dəyərlərin, azadlıq və ədalətin təbliği üçün çalışmışdır. Vahabzadə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olmuş və Türk xalqlarının birlik və qardaşlıq ideyalarını şeirlərində geniş şəkildə əks etdirmişdir.

Onun şeir yaradıcılığında Türk dünyasının ortaq tarixi və mədəniyyəti mühüm yer tutur. Vahabzadə, Türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşmasını və ortaq mədəni irsin qorunmasını təmin etmək üçün öz əsərlərində milli kimlik və milli mənsubiyyət mövzularına geniş yer vermişdir. Vahabzadənin şeirləri, Türk dünyasının müxtəlif bölgələrində yaşayan xalqlar arasında mədəni və mənəvi bağların güclənməsinə xidmət etmişdir.

Vahabzadə, yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyə, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan və digər Türk dövlətlərində də böyük nüfuz qazanmışdır. Onun yaradıcılığı, Türk xalqlarının birliyini və qardaşlığını vurğulayan əsərlərilə geniş oxucu kütləsinə çatmışdır. Bahtiyar Vahabzadənin ədəbi irsi, gələcək nəsillərə Türk xalqlarının milli dəyərlərini və birliyini aşılaman, mədəni irsi qorumaq və inkişaf etdirmək üçün ilham verən əvəzsiz bir mirasdır.

Bu məqalə, Bahtiyar Vahabzadənin Türk dünyasındakı əhəmiyyətini və onun yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini araşdıraraq, Türk xalqlarının ədəbi və mədəni birliyinə olan təsirini ortaya qoyur.

Nəticə.

Bahtiyar Vahabzadə, Türk dünyasının böyük şairi kimi, öz yaradıcılığı ilə milli dəyərlərin və birliyin simvolu olmuşdur. Onun əsərləri, Azərbaycan ədəbiyyatının və Türk dünyasının qiymətli incilərindən biri olaraq daim oxunacaq və dəyərləndiriləcəkdir. Vahabzadənin irsi, gələcək nəsillərə Türk xalqlarının birliyi və qardaşlığı ideyalarını aşılacaq, onların mədəni irsini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün ilham verəcəkdir.

SUMMARY.

Bakhtiyar Vahabzadeh, as one of the great poets of the Turkic world, has left deep traces in Azerbaijani literature and the culture of Turkic peoples. He was born in Shaki in 1925 and worked for the promotion of national values, freedom and justice with his rich literary heritage. Vahabzade was a full member of the Azerbaijan National Academy of Sciences and widely reflected the ideas of unity and brotherhood of the Turkic peoples in his poems.

The shared history and culture of the Turkic world occupies an important place in his poetry. Vahabzadeh gave a lot of space to the topics of national identity and national affiliation in his works in order to ensure that the Turkish peoples get closer to each other and to protect the common cultural heritage. Vahabzade's poems served to strengthen cultural and spiritual ties between peoples living in different regions of the Turkic world.

Vahabzade gained great influence not only in Azerbaijan, but also in Turkey, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and other Turkic states. His creativity has reached a wide readership with his works emphasizing the unity and brotherhood of the Turkish people. Bakhtiyar Vahabzade's literary legacy is an invaluable legacy that instills the national values and unity of the Turkish people in future generations and inspires them to preserve and develop cultural heritage.

This article examines the importance of Bakhtiyar Vahabzade in the Turkic world and explores various aspects of his work, revealing his influence on the literary and cultural unity of the Turkic peoples.

The result.

Bakhtiyar Vahabzade, as a great poet of the Turkish world, became a symbol of national values and unity with his creativity. His works will be constantly read and appreciated as one of the precious pearls of Azerbaijani literature and the Turkic world. Vahabzadeh's legacy will instill in future generations the ideas of unity and brotherhood of the Turkic peoples, and inspire them to preserve and develop their cultural heritage.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Əhmədov, A. (2001). Bahtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
2. Hacıyev, F. (2015). Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

3. Kazımov, M. (2012). Türk dünyasında ədəbiyyat və mədəniyyət: Bahtiyar Vahabzadənin rolu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Məmmədov, E. (2010). Vahabzadənin şeir yaradıcılığı və milli dəyərlər. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
5. Quliyev, S. (2005). Bahtiyar Vahabzadə və Türk dünyası: Ədəbi əlaqələr və təsirlər. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
6. Rüstəmov, T. (2008). Vahabzadənin əsərlərində azadlıq və ədalət. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
7. Şirəliyev, K. (2016). Türk dünyasının böyük şairi: Bahtiyar Vahabzadə. Almatı: Qazaq Milli Universiteti Nəşriyyatı.
8. Əliyeva, L. (2019). Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri: Bahtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı. İzmir: Ege Universiteti Nəşriyyatı.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**USING WORKS OF AZERBAIJANI COMPOSERS IN THE PROCESS OF
DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL SKILLS IN CONDUCTING LESSONS**

**DİRİJORLUQ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN PEŞƏ VƏRDİŞLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ
ƏSƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ**

Aliyeva Maralxanim Tofiq gizi

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Senior Lecturer Azerbaijan State Pedagogical University
Faculty of Arts and Physical Education Department "Music and technology of its teaching"
Azerbaijan, Baku city, Uzeyir Hajibeyov street, 68

ORCID ID: 0000-0002-2005-6090

XÜLASƏ

Məqalə dərslərdə dirijorluq bacarıqlarına yiyələnmə prosesində Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən istifadə yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada musiqi müəlliminin hazırlığı sistemində dirijorluq fənninin əhəmiyyətindən bəhs edili. Qeyd olunur ki, dirijorluq texnikasının müxtəlif priyomları üzərində işləyərkən müəllim tələbələrə hökmən müxtəlif əsərlərdən nümunələr göstərməlidir ki, dərs quru sxematik şəkil almasın. İlk mərhələdə bu nümunələr Azərbaycan bəstəkarlarının xor əsərlərindən olmalıdır ki, tələbələr yeni bilik və bacarıqları daha tez mənimsəyə bilsinlər. Çünki doğma musiqinin melodikası, ritmikası və ladları onların gəlbinə daha tez yol tapır və öyrənilən material onların şüurunda daha tez möhkəmlənir. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xor musiqisi mühüm yer tutur. Bu əsərləri dərs prosesinə salmaqla tələbələrin təkcə peşə bacarıqları deyil, həm də milli şüur və mənəviyyatları formalaşır.

Açar sözlər: dirijorluq texnikası, musiqi müəllimi, xor musiqisi, əsərlərin təhlili

ABSTRACT

The article is devoted to researching ways of using the works of Azerbaijani composers in the process of mastering conducting skills in lessons. Here, the importance of the subject of conducting in the music teacher training system is discussed. It is noted that when working on various principles of conducting technique, the teacher must show students examples from various works so that the lesson does not take a dry schematic picture. At the initial stage, these examples should be choral works of Azerbaijani composers, so that students can acquire new knowledge and skills faster. Because the melodies, rhythms and chords of the native music find their way to their hearts more quickly and the learned material is consolidated in their minds more quickly. Choral music occupies an important place in the work of Azerbaijani composers. By including these works in the teaching process, not only the professional skills of the students, but also the national consciousness and spirituality are formed.

Key words: conducting technique, music teacher, choral music, analysis of works

GİRİŞ

Hal hazırda cəmiyyətimizin bütün sahələrində gedən fundamental dəyişikliklər ali məktəblərdə tələbələrin peşə hazırlığında da öz əksini tapır və ixtisas fənlərinin tədrisinə dair yeni tələblərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu gün ixtisasçı-pedaqoqlara böyük ehtiyac duyulur ki, onlar öz işini və vəzifələrini yaxşı anlayan, öz bilik və təcrübələrini gənc nəsələ ötürən, öz sahələrində dərin və hərtərəfli biliklərə malik olmalıdır. Bütün bu söyləmələr gələcəyin musiqi müəllimlərinə də aiddir. Ümumtəhsil məktəblərdə musiqi müəllimi uşaq xor kollektivi ilə işləməli olur. Buna görə musiqi müəllimi üçün xoru idarə etmək və dirijorluq sənətinə yiyələnmək vacibdir.

Musiqi müəlliminin hazırlığı sistemində “Dirijorluq” fənni tələbənin peşə ixtisasına yiyələnmədə çox əhəmiyyətlidir. O, tələbələrdə yaradıcı və texniki vərdişlərin formalaşdırılmasına, dirijorluq sənətinin tarixi və onun nəzəri əsaslarına dair bilik almalarına, xor musiqi nümunələrinin dirijorluq və təhlil etmə bacarığına və digər fənlərlə qarşılıqlı əlaqələrini daha da dərindən anlamasına kömək edir.

Dirijorluq texnikasının müxtəlif priyomları üzərində işləyərkən müəllim tələbələrə hökmən müxtəlif əsərlərdən nümunələr göstərməlidir ki, dərs quru sxematik şəkil almasın. İlk mərhələdə bu nümunələr Azərbaycan bəstəkarlarının xor əsərlərindən olmalıdır ki, tələbələr yeni bilik və bacarıqları daha tez mənimsəyə bilsinlər. Çünki doğma musiqinin melodikası, ritmikası və ladları onların gəlbinə daha tez yol tapır və öyrənilən material onların şüurunda daha tez möhkəmlənir.

Azərbaycan bəstəkarlarının çox saylı xor əsərləri vardır. Bu əsərlər “tarixi keçmişimizin yadda qalan əzəmətli hadisələrini, bu günümüzün vüsətini, müasirlərin arzu və düşüncələrini, mənəvi-estetik ideallarını nəsillərdən-nəsillərə çatdırır” (6, s.11). Dirijorluq müəlliminin borcudur ki, bu əsərləri dərs prosesinə salmaqla tələbələrin tək cə peşə bacarıqlarını deyil, həm də milli şüur və mənəviyyatlarını formalaşdırsın.

ARAŞDIRMA

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xor musiqisi mühüm yer tutur. Xor musiqisinə mənəvi, əhəmiyyətli, vətəndaş mövzular xarakterikdir. Burada vətənə sadıqlıq, sevgi, azadlıq uğrunda mübarizə kimi nəhəng epik mövzular öz əksini tapır. Dirijorluq sinfinin müəllimi bu əsərlərdən həm dirijorluq texnikasının mənimsənilməsi mərhələsində, həm əsərlərin təhlili mərhələsində, həm də canlı xorla işləmə mərhələsində ustalıqla istifadə etməlidir, proqramda nəzərdə tutulmuş hər mövzuya uyğun xor əsərlərini araşdırıb-tapmalıdır.

Universitetdə təhsil aldıkları dövrdə tələbələr dirijorluq texnikasının əsaslarına dərindən yiyələnməlidirlər. Musiqi müəllimini dirijorluq vərdişlərinə yiyələnməsi ona görə vacibdir ki, o, dirijorluq jestlərinin köməyi ilə musiqi əsərində verilən bədii mənanı özü anladığı və təhlil edə bildiyi kimi məktəbli xor kollektivinə, sonra isə onların vasitəsilə dinləyicilərə çatdıra bilsin.

Dirijorluq texnikasına yiyələnmə həmişə dirijorluq aparatının quruluşundan, onun sərbəstliyinə və jestlərin plastikliyinə nail olmaqdan başlanır. Sonrakı mərhələ – müxtəlif ölçülərdə xanələşdirmənin mənimsənilməsidir. Daha sonra ifanın başlanması və kəsilməsi, ritm, dinamika, aqogika, sinkopa, fermato, ştrixlər və s. bu kimi texniki vərdişlərə yiyələnmək lazımdır. Ən nəhayət, sonuncu mərhələdə – müxtəlif dirijorluq fəndlərinin qarşılıqlı əlaqələndirməsi vasitəsilə mürəkkəb vərdişlərin formalaşdırılmasıdır (sağ və sol əllərin funksiyalarının differensiasiyası, dinamikanın, tempin və ştrixlərin eyni vaxtda göstərilməsi). Dirijorluq vərdişlərinə yiyələnmənin son nəticəsi kimi musiqi əsərlərində verilən obrazların və müxtəlif ideya və fikirlərin əl hərəkətləri vasitəsi ilə dinləyicilərə çatdırmaqdır.

Bütün bu texniki priyomların mənimsənilməsi sözsüz ki, Azərbaycan bəstəkarlarının xor əsərlərinin nümunələri vasitəsilə daha səmərəli həyata keçirilə bilər, çünki ilk növbədə milli musiqi tələbələrimizin qəlbinə, ruhuna daha yaxındır. Digər tərəfdən əks proses də baş verir: Azərbaycan əsərlərinin öyrənilməsi tələbələrdə milli təfəkkürü, milli lad və janrların daha da yaxşı mənimsənilməsini, vətənə, onun torpağına, təbiətinə və insanlarına sevgi hissələrini inkişaf etdirir.

Məsələn, müxtəlif ölçülərin xanələşdirilməsi vərdişinin öyrədilməsi zamanı Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən nümunələr vermək olar. Belə ki, ikivəznli ölçülərin mənimsənilməsi zamanı Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasından “Bu gələn yara bənzər” qızlar xoru, R.Mirişlinin R.Zəkanın sözlərinə bəstələdiyi “Kəpənək”, R.Şəfəqin Z.Xəlilin sözlərinə “Çiyələk” və digər əsərlər nümunəsində göstərmək olar.

Daha sonra üçvəznli ölçüləri A.Əlizadənin B.Vahabzadənin sözlərinə bəstələdiyi “Ana torpaq” kantatsından, Q.Qarayevin “Gənclik mahnısı”, F.Əmirovun “Azərbaycan elləri” əsərlərindən nümunələr üzrə tədris etmək olar. Eynilə digər mürəkkəb (4/4, 5/4, 6/4 və s.) və qarışıq ölçülərin tədrisi zamanı da Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən kifayət qədər nümunələr tapmaq olar.

Musiqi əsərinin müvəffəqiyyətlə ifa olunmasında auftakt vərdişinin rolu böyükdür. Auftakt – spesifik qabaqlayıcı dirijorluq jestidir ki, onun vasitəsilə ifanın başlanmasını və kəsilməsi, temp, ritm, dinamika, eləcə də səslənmədən öncə nəfəsalma anı göstərilir. Xorun eyni vaxtda, yəni birgə ifaya başlaması dirijorun xora aydın şəkildə “nəfəs alma” işarəsindən asılıdır. Buna görə dirijorluqda bilavasitə hərəkəti hazırlayan auftakt jestinin əhəmiyyəti çox böyükdür.

İfaya başlamanın, həm də ayrı-ayrı partiyaların girişinin xarakteri, ansamblı, dinamikası, tempin keyfiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə dirijorun auftaktının dəqiq və məqsədyönlü həyata keçirməsindən asılıdır. İfaya başlama priyomlarının mənimsənilməsi üçün bəstəkarlarımızın elə əsərlərini seçmək lazımdır ki, bu əsərlərdə müxtəlif ölçülərin müxtəlif vəznlərindən başlaması olunsun. Məsələn, ifanın xanə xaricindən başlanmasını N.Mirməmmədlinin “Azərbaycan Türk bayrağı” əsəri vasitəsilə öyrənmək olar. Həmçinin ifanın kəsilməsi priyomunu da milli musiqi əsasında tələbəyə öyrətmək daha yaxşı nəticə verə bilər.

Müxtəlif ştrixlərin (legato, stakkato, fermato, aksent və s.) tədrisini də milli musiqidən nümunələr verməklə həyata keçirmək olar. Bədii ifadəlik vasitələrindən biri olan fermato musiqidə səsin uzadılması, dirijorluqda dayanma deməkdir. Fermato-da xanələşdirmə kəsili, lakin dirijor səsləri idarə edir və musiqinin dinamikasından asılı olaraq güclənməni və ya zəifləməni göstərir. Fermato əsərin bədii və inandırıcı ifası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fermatanın kəsilmə, kəsilməyən, pauza və xanə xətti üzərində növlərinin də ifadə üsullarına dair tələbələrə Azərbaycan musiqisindən nümunələr vermək lazımdır. Məsələn, həm kəsilmə, həm pauza üzərində (xor partiyasında), həm də kəsilməyən (fortepiano partiyasında) fermata nümunələrini biz C.Cahangirovun “Xəzər” əsərində görə bilərik.

“Legato” ştrixinin mənimsənilməsini bəstəkarlarımızın lirik əsərləri nümunəsində tədris etmək olar: S.Rüstəmovun “Payız”, Ş.Axundovanın “Əks səda”, “Layla”, T.Quliyevin “Axşam mahnısı” və s. Müxtəlif ştrixlərin (legato, stakkato, non legato), «sf», «sp», aksentlərin, sinkopanın, tempin və dinamikanın tədrisində milli musiqi nümunələrinin istifadəsi yaxşı nəticə verə bilər. Məsələn, non legato və punktir (qırıq-qırıq) ritmin ifadə fəndlərini Ü.Hacıbəylinin “Ey, Vətən” himni timsalında tələbəyə öyrətmək olar. Sinkopa isə demək olar ki, bizim milli musiqiyə məxsus cəhətdir və xalq musiqisində, eləcə də bütün bəstəkarlarımızın əsərlərində az və ya çox dərəcədə mövcuddur. Sinkopanın göstərilməsi üsullarını R.Mustafayevin “Nərgizlər” əsəri üzərində işləmək faydalıdır, çünki burada müxtəlif sinkopa növləri mövcuddur (həm iti, həm mülayim və s.).

Dirijorluq sinfində müəllimin tələbə ilə yeni əsər üzərində iş prosesi üç əsas mərhələyə bölünür: əsərlə tanışlıq, əsərin öyrənilməsi və əsərin ifası. Əlbəttə, əsərin tədrisi prosesində bu bölgü şərti qəbul edilməlidir. Çünki hər bir mərhələnin elementləri mütləq başqa mərhələ elementlərinə nüfuz edir. Birinci mərhələdə, yəni əsərlə tanışlıq zamanı tələbə müəllimin rəhbərliyi altında əsəri təhlil etməlidir. Əsərlə tanışlıq zamanı tələbədə əsərə qarşı yaradıcı münasibət formalaşmalıdır ki, bu da sonrakı iş prosesinin yeni ikinci və üçüncü mərhələlərin özülünü təşkil edir.

Məlumdur ki, Pedaqoji universitet ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi müəllimlərini hazırlayır. Ona görə Azərbaycan bəstəkarlarının məktəbli mahnıları üzərində universitet tələbələri üçün ən başlıca məsələdir. Azərbaycan bəstəkarları yetərinə məktəbli mahnıları bəstələmişlər ki, bunların sırasında Ü.Hacıbəylinin, Q.Qarayevin, F.Əmirovun, S.Rüstəmovun, R.Şəfəqin, A.Dadaşovun, O.Zülfüqarovun, O.Rəcəbovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. Onların mahnıları misalında mahnının təhlili (annotasiyası) üsullarını tələbələrə öyrətmək dirijorluq dərslərində aparılan vacib işlərdən biridir. Bu həmçinin tələbələrdə gələcək fəaliyyətləri üçün faydalı olan mahnı repertuarının toplanmasına xidmət edir.

Məktəbli mahnısının öyrədilməsi prosesi şoxşaxəli bir işdir. Mahnının bədii məzmununu ifadəli şəkildə açıqlamaq üçün təkə dirijorluq vərdişlərinə yiyələnmək kifayət deyil. Dirijorluqdan öncə böyük və çox zəhmət tələb edən mahnı üzərində iş aparılmalıdır. Bu işin əsas formalarından biri də mahnının təhlilidir (annotasiya). Annotasiyada texniki detallarının araşdırılması ilə yanaşı və müxtəlif tədris məsələlərinin qoyulması ilə bərabər, mahnının öyrədilməsi prosesində meydana çıxan çətinliklərin müəyyənləşdirilməsi, mahnının emosional məzmununun açıqlanması öz əksini tapmalıdır.

Dirijorluq dərslərində həmçinin akapella (müşayiətsiz) əsərlər də öyrənilir. Onların da təhlili aparılmalıdır. Akapella əsərlərinin mətnini, fortepianoda ifasını və hər partiyasının səslərini əzbər öyrənəndən sonra tələbə referat şəklində əsərin ətraflı yazılı təhlilini aparmalıdır. Azərbaycan professional musiqisində çox saylı və müxtəlif tipli akapella xoru üçün yazılmış əsərlər mövcuddur ki, bunların üzərində tələbələrlə təhlil aparma metodlarını işləmək olar. Buna misal kimi, A.Əlizadənin “Bayatılar”, R.Mustafayevin “Bayatılar” toplularını, Q.Qarayevin Nizami Gəncəvinin sözlərinə bəstələdiyi “Payız”, C.Hacıyevin “Ey, gül” və başqa əsərləri göstərmək olar.

Müşayiətli əsərlərin təhlili də təxminən akapella əsərləri kimi aparılır, lakin burada həmçinin müşayiət partiyası, onun əsərdə rolu da təhlil olunmalıdır. Əgər əsər operadandırsa, onda ümumən operanın qısa təhlili verilməlidir, həmçinin oratoriya və kantatada da təhlil prosesi eynilə belə həyata keçirilir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan professional musiqisində çox saylı və gözəl həm böyük olmayan, həm də monumental müşayiətli əsərlər vardır ki, dirijorluq dərslərində tələbələrin onların təhlilinə cəlb olunması dirijor təfəkkürünün inkişafına, milli musiqimiz barəsində təsəvvürlərin yaranmasına təkan vermiş olur.

Beləliklə, gördüyümüz kimi dirijorluq dərslərində tədris olunan hər bir mövzuya dair Azərbaycan professional və xalq musiqisində parlaq nümunələr vardır ki, dirijorluq fənninin müəllimi bunları tələbənin dirijorluq vərdişlərinə və texniki ustalığa yiyələnməsi üçün uğurla tətbiq edə bilər.

Eləcə də dirijorluq dərslərində Azərbaycan professional musiqisi nümunələrinin təhlili tələbələrin mənəviyyatını zənginləşdirir, onların idrak proseslərini inkişaf etdirir, milli qürur hissələrini oyadır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yuxarıda dediklərimizdən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- Dirijorluq müəlliminin vəzifəsi və borcu öz fənninin tədrisində tələbələrin milli şüurlarını və mənəviyyatlarının formalaşması üçün Azərbaycan professional və xalq musiqisindən istifadə etməkdir. Gələcək musiqi müəllimlərinin milli musiqimizə əsaslanaraq dirijorluq peşə vərdişlərinə yiyələnmələri əxlaqi, mənəvi və ideoloji əhəmiyyət kəsb edir.
- Dirijorluq texnikasına yiyələnmə Azərbaycan bəstəkarlarının xor əsərlərinin nümunələri vasitəsilə daha səmərəli həyata keçirilə bilər, çünki ilk növbədə milli musiqi tələbələrimizin qəlbinə, ruhuna daha yaxındır.
- Azərbaycan əsərlərinin öyrənilməsi tələbələrdə milli təfəkkürü, milli lad və janrların daha da yaxşı mənimsənilməsini, vətənə, onun torpağına, təbiətinə və insanlarına sevgi hissələrini inkişaf etdirir.
- Dirijorluq fənninin tədris proqramına uyğun olaraq hər bir mövzuya dair Azərbaycan professional musiqisində parlaq nümunələr vardır ki, müəllim bunları tələbənin dirijorluq vərdişlərinə və texniki ustalığa uğurla yiyələnməsi üçün tətbiq etməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. E.Dadaşova, M.Əliyeva. “Dirijorluq və onun tədrisi metodikası” / Dərslik. Bakı, 2013,
2. Əliyeva M.T., Axundova G.Ə. Məktəbli xoru üçün Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları. / Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2016, 198 səh.
3. Əliyeva M.T., Axundova G.Ə. Dirijorluq. Azərbaycan bəstəkarlarının a kapella xorları. / Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2016, 231 səh.
4. Əliyeva M.T. Dirijorluq fənnini proqramı. Bakı, AdPU, 2022, 38 səh.
5. Y.Həbibov. “Dirijorluq və onun tədrisi metodikası”, Bakı, 1999, 190 səh.
6. V.Xəlilov.“Seçilmiş əsərləri”, Bakı, 2013, 312 səh.

**EXAMPLES OF MEMOIR LITERATURE IN CREATION OF BAKHTIYAR
VAHABZADE**

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA MEMUAR ƏDƏBİYYATI ÖRNƏKLƏRİ

Nazile Abdullazade

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti assoc.prof. dr.,
Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-1829-7178>

ÖZET

Dünya ədəbiyyatında geniş oxucu kütləsi qazanan memuar ədəbiyyatı xatirə ədəbiyyatı da adlanır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu ədəbiyyatın tarixi o qədər qədim olmasa da, hələ klassik ədəbi nümunələrdə sənətkarların tərcümeyi-halı, müəllimləri, sənət dostları haqqında məlumatlar əksini tapmışdır. Xüsusilə də ömrün ixtiyar çağında yazılan əsərlərdə sənətkarlar özləri ilə bağlı məlumatları, xatirələrini qələmə alırlar. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətayi, Füzulinin əsərlərində dövrün tarixi şəxsiyyətləri, hadisələri və öz həyatları ilə bağlı maraqlı məqamlar əksini tapmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, A.Şaiq, Ö.F.Nemanzadə, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Şıxlinski, M.Hüseyn, S.Rüstəm xatirə ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmışlar. Bu nümunələrdə dəqiqlik, xronoloji ardıcılıq və əsas, hadisələrə, haqqında söhbət gedən şəxsiyyətlərə səmimi münasibət əksini tapmışdır. Türk dünyasının ünlü şairlərindən olan Bəxtiyar Vahabzadə də yaradıcılığında xatirə ədəbiyyatının örnəklərini yaratmış, dövrün tanınmış ədib, sənətkar, şəxsiyyəti ilə bağlı xatirələrini qələmə almışdır. Şairin istər publisistik məqalələri, istərsə də lirik şeirlərində avtobioqrafik məqamlar onun ömür yolu, ədəbi fəaliyyəti, valideynləri, müasirləri haqqında geniş şəkildə bəhs olunur. Nizami Cəfərovun dediyi kimi, “Hər hansı şəxsiyyət barəsindəki təsəvvür tarixdə oynadığı rolun xarakterindən, miqyasından asılı olmayaraq, həmin şəxsiyyətin tərcümeyi-halından başlanır... B.Vahabzadə yalnız yaradıcılığı ilə deyil, Allahın hamı kimi ona da verdiyi tərcümeyi-halı ilə də milli idealların ifadəsinə, milli istəklərin təzahürünə xidmət etmişdir”.

B.Vahabzadə atasının, anasının, babasının ömür yolunu, ömür-gün yoldaşını, onların itkisindən keçirdiyi hissləri, məktəb illərini, dünyasını dəyişən dostlarını, müasirlərini lirik-epik əsərlərində bədii notlarla xatırlayır. Bu notlarda şair, publisist Bəxtiyar Vahabzadə təkcə keçmişə ekskurs etmir, həm də dövr və zamana, insana və dünyaya fəlsəfi düşüncələrini ifadə edir.

Açar sözlər: memuar ədəbiyyatı, publisistika, Bəxtiyar Vahabzadə, lirika, tərcümeyi-hal.

ABSTRACT

Memoir literature, which has gained a wide readership in world literature, is also called memorial literature. Although the history of this literature is not so ancient in Azerbaijani literary studies, the biographies of artists, teachers, and art friends are still reflected in classical literary examples. Especially in the works written at the discretionary period of life, artists write down information and memories about themselves. In the works of Khagani, Nizami, Nasimi, Khatai, Fuzuli, interesting moments related to historical personalities, events and their own lives were reflected.

J.Mammadguluzade, M.S.Ordubadi, A.Shaig, O.F.Nemanzade, Y.V.Chamanzaminli, A.Shikhlinski, M.Huseyn, S.Rustam created beautiful examples of memorial literature in the 20th century Azerbaijani literature. In these examples, accuracy, chronological sequence and a sincere attitude to the main events and personalities discussed are reflected. Bakhtiyar Vahabzadeh, one of the famous poets of the Turkish world, also created examples of memorial literature in his work, and wrote down his memories of famous literary figures, artists, and personalities of the time. Autobiographical moments of the poet's journalistic articles and lyrical poems are widely discussed about his life path, literary activity, parents, contemporaries. As Nizami Jafarov said, "Irrespective of the character and scale of the role played in history, the idea of any personality begins with the biography of that personality... B.Vahabzade not only with his creativity, but also with the biography that God gave him, like everyone else, of national ideals served for the expression, the manifestation of national aspirations".

B.Vahabzade remembers the life path of his father, mother, grandfather, his lifelong companion, his feelings about their loss, his school years, his deceased friends, his contemporaries with artistic notes in his lyric-epic works. In these notes, poet and publicist Bakhtiyar Vahabzade not only excurses the past, but also expresses his philosophical thoughts on the era and time, man and the world.

Keywords: memoir literature, journalism, Bakhtiyar Vahabzadeh, lyrics, biography.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
POLITICAL MOTIFS IN BAKHTIYAR VAHABZADEH'S POETIC CREATIVITY
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN POEMA YARADICILIĞINDA SİYASİ MOTİV

Leyla Salmanova

Baku Eurasian University

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı təkcə poeziyasının dərinliyi və estetikası ilə deyil, həm də cəsarətli siyasi mövqeyi ilə tanınır. Poeziyasında vətənin keçmiş, gələcək və bu günü üçün aktual olan hər bir məsələni poetik dillə oxucuya çatdırmışdır. Azərbaycan tarixində baş vermiş istər siyasi, istərsə də ictimai hadisə şairin poeziyasında yer almaqdadır. O, hər bir detallı düşünərək bəzən açıq bir şəkildə, bəzən də sətiraltı mənə ilə oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Xüsusən də sosial və siyasi ədalətsizlik, senzura anlayışları şairin əsərlərində tez-tez bəhs edilən mövzulardandır. Yaradıcılığının başlıca problemlərindən sayılan Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi tarixi, milli mübarizəsi ilə yanaşı həmçinin şairin sosial ədalətsizliklərə qarşı çıxışının, xalqın rifahı və hüquqları uğrunda mübarizəsinin şahidi oluruq. Bütün bunları nəzərə alaraq məqaləmizdə şairin “Əbədi heykəl”, “Təzadlar”, “416”, “İstiqlal”, “Şəhidlər”, “Gülüstan” poemalarında qaldırdığı əsas problemlər: Hitler və qanlı siyasəti, dünya dövlətlərində baş verən siyasi proseslər, vahid Azərbaycan məfkurəsi, Azərbaycana qarşı aparılan işğalçılıq siyasəti və dil məsələsinə toxunmuşuq. Məhz şairin əsərlərindəki bu fikirlər zamanla Azərbaycanın daxili dinamikasına öz təsirini göstərmiş və geniş oxucu kütləsi tərəfindən müzakirə edilmişdir. Bu məqaləmizdə ədibin siyasi mövqeyinin dövrün siyasi mühiti ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və Azərbaycan xalqının milli və siyasi şüurunun formalaşmasına necə təsir göstərdiyinə nəzər salacağıq.

Açar sözlər: vahid Azərbaycan, birlik, azadlıq, müharibə, işğal

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzadeh, one of the prominent representatives of modern Azerbaijani literature, is known not only for the depth and aesthetics of his poetry but also for his courageous political stance. In his poetry, he conveys issues relevant to the past, present, and future of the homeland through poetic language. His works address both political and social events in Azerbaijani history. He has attempted to communicate every detail either explicitly or implicitly to his readers. Social and political injustice and censorship are among the frequently discussed themes in his works. In addition to the social-political history and national struggle of the Azerbaijani people, we also witness the poet's stand against social injustices and his advocacy for the welfare and rights of the people. Considering this, in our article, we address the main issues raised in his poems "Eternal Monument," "Contradictions," "416," "Independence," "Martyrs," and "Gulustan": Hitler and his bloody politics, the political processes occurring in world states, the concept of a united Azerbaijan, the occupation policies against Azerbaijan, and language issues. The ideas presented in the poet's works have, over time, influenced Azerbaijan's internal dynamics and have been widely discussed by the reading public. In this article, we will examine how the poet's political stance interacted with the political climate of the time and how it impacted the formation of the Azerbaijani people's national and political consciousness.

Keywords: Azerbaijan, unity, freedom, war, occupation

GİRİŞ

Bəxtiyar Vahabzadə, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi və milli şair kimi tanınmaqdadır. O, təkcə Azərbaycanda deyil, ölkə hüdudlarından kənar da mütəfəkkir şair, dramaturq, alim və publisist kimi məşhurdur. "Narahat şair" adını alan Vahabzadə, xalqın və millətin dərdlərinə həssas yanaşaraq, mənəvi dəyərlərin qorunmasını və azadlıq uğrunda mübarizəni ömrünün məqsədi hesab etmişdir. "Sənətkar keçdiyi ömür yolunun hər mərhələsində böyük amalların, məsləklərin gerçəkləşməsində ömrünü şam kimi əritdi. "Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək" - deyən şair bir ömrün keşməkeşli, əzablı yollarında yaşayarkən yanmağın kökünü həyat eşqində, vətənə bağlılıqda dərk edirdi" [11]. Onun yaradıcılığı və şəxsiyyəti milli ruhun ifadəsi kimi xarakterizə edilir, şair həttə Sovet dövründə bu ruhu qorumaqdan çəkinməmişdir.

Yaradıcılığında əks olunan siyasi mövqeyinə görə təqiblərə məruz qalsa da, o, qarşısına qoyduğu amaldan geri dönmədi. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin istiqlaliyyət savaşı mövzusunda söz açılarda Əhməd Cavaddan, Almas İldırımın sonra anılan ən böyük şair Bəxtiyar Vahabzadədir" [4, s.4]. Şəriyyəti təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünyanın səsi oldu. Bir tərəfdən vətən deyib fəryad etdisə, digər yandan Hitlerə, ABŞ-a, İrana nifrətini açıq şəkildə bildirdi.

Poeziyasında-xüsusən, poemalarında siyasi görüşlərini bəzən üstüörtülü, bəzən isə aşkar şəkildə söyləməkdən çəkinməmişdir. Elə biz də bu məqaləmizdə onun "Əbədi Heykəl", "Təzadlar", "416", "İstiqlal", "Şəhidlər", "Gülüstan" poemalarında qaldırılan siyasi problemlərə toxunmuşuq.

VAHİD AZƏRBAYCAN MƏFKURƏSİ

Çağdaş dövrdə Güney Azərbaycan mövzusunda toxunmayan yazar tapmaq çətindir. İki əsr əvvəl parçalanmış xalqın faciəsi və ayrılıq mövzuları ədəbiyyata əsasən XX əsrin 40-cı illərindən etibarən daxil olub. Bu mövzunu ədəbiyyatlarında işləyən tanınmış yazarlar arasında Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə və s. yer alır. Axund Yavuzlunun "İstiqlal Şairləri" kitabının ön sözündə Vaqif Yusifli doğru olaraq bu sözləri qeyd edir "Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza kimi şairlər hər zaman yaranır. Zaman özünün ən dramatik, ən faciəvi anlarında bu şairləri dünyaya gətirir ki, ağrılarını ovutsun, yatan, qəflətə dalan övladlarını yuxudan oyatsın, onlara şeirin dililə qeyrət dərsi keçsin" [1, s.3].

Bəxtiyar Vahabzadənin adı həmin yazarlar sırasında çəkilməsi bizdə elə də təəccüb doğurmur. O, Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak edib. Sənətkarın bədii təsvir obyektlərindən biri Cənubi Azərbaycan, bütöv Vətən ideyası, ideali olub [3, s.1]. Cənubi Azərbaycanın vəziyyəti şairi hər zaman düşündürürdü. İran rejimini qınayan şair, siyasi məsələlərə öz şəriyyəti ilə cavab vermişdir. Ancaq onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, şairin dövrü çox siyasi çaxnaşmalı bir dövr kimi qiymətləndirilir. Şimali Azərbaycan özü də parçalanmaq təhlükəsi altında idi. Hər iki məsələni göz önünə qoyan ədib, "Gülüstan", "İstiqlal" poemalarında bu məsələlərə geniş toxunmuş, bir daha çəkinmədən "vahid Azərbaycan" məfkurəsinin tərəfdarı olduğunu dilə gətirmişdir.

Millət qarşılaşdı başqa yasaqla

Çəkdi imtahana böcək, quşları.

Üsullar dəyişdi, gedən bıçaqla,

Gələn pambıq ilə kəsdi başları [7, s.82].

1979-cu ildə bildiyimiz kimi şah Məhəmməd Rza Pəhləvinin devrilməsi nəticəsində inqilab baş verir. İnqilaba rəhbərlik edən Ruhulla Musəvi Xomeyni, İranda İslam Respublikası yaratmışdır.

Əslində, Şair burada “Üsullar dəyişdi, gedən bıçaqla, Gələn pambıq ilə kəsdi başları” - deyərəkən məhz həmin siyasi çevrilişi xalq deyimi ilə izah edir. Xalq arasında “pambıqla baş kəsir” deyimi əsasən qəddar, firıldaqçı insanlar üçün deyilir.

Yüz min erməninin məktəbi varkən,

Yirmi milyon türkə onu qıymadın [7, s.84].

İran əhalisinin əsas hissəsi hər zaman Azərbaycan türkləri əhatə etmişdir. Ancaq ən az hüquqa malik olan xalqda məhz onlar olmuşdur. Soydaşlarımız istər bu gün, istərsə də həmin dövrlərdə məktəbdən, ana dilindən uzaq salınırdı. Burda qaldırılan başlıca məsələ isə İranın özünü İslam Respublikası adlandıraraq, “din qardaşlığı”, “islam birliyi” kimi anlayışlardan tamamilən uzaq olmasıdır.

Firdovsin söz açdı türk oğlu kimi

Əfrasiyab adlı Alp Ər-Tunqadan.

Məgər fars idimi sizin Rüstəmi

Döyüşə çağırın o böyük xaqan?

Rüstəm Zal - İransa,

Əfrasiyab - Turan,

Beləysə, fars olub

Türk nə zamandan? [2, s.84]

Soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə siyasəti yürüdən İrana qarşı B.Vahabzadə poetik dillə sanki tarixi dərs verir. Hər zaman xalqı əzərək onların əslində farsdan törəmə olduğunu yeritməyə çalışan İran, bir şeyi unudurdu. Bütün dünyaya xəzinə kimi tanıtılan “Şahnamə”də əgər Əfrasiyab (Alp Ər Tunqa) fars idisə niyə o, mənfi surət, qaniçən kimi qələmə verilirdi? Rüstəm Zalı döyüşə çağırın Əfrasiyab tük elinin-Turanın qəhrəmanı deyildimi? Bəs nə zamandan türk fars olub?

Bir vahid millətə, iki hakimin

Dili doğmalaşdı...

Bu lap ağ oldu.

Doğma anamızın şəkərdən şirin

Bizə öyrətdiyi dil yasaq oldu [7, s.83].

Artıq bu məsələ o taylı, bu taylı Azərbaycana aid idi. “Gülüsatan” müqaviləsi bağlandığı zamandan İranda və Çar hökumətində Azərbaycan dili qadağan olundu. Məktəblərdə dərsliklər rus, fars dillərində idi. Bir sözlə, hər iki dövlətdə Azərbaycan xalqı ana dilindən uzaq düşmüş, həttə zaman keçdikcə unudulmağa başlamışdı. Yalnız uzaq kəndlərdə yaşayan yaşlı nəsillər bəzən ana dilində danışırdı.

Quzeydə ayağa qalxdı məmləkət

Bir təpə bir dağla üz-üzə gəldi

Millətin qəlbində boy atan nifrət

Köksün həmləsiylə o dağı dəldi [7, s.87].

1990-cı il 20 yanvar hadisəsini B. Vahabzadə sətir altı mənə ilə belə izah edir. Təbii ki, aydın məsələdir ki, “dağ” deyərəkən SSRİ, “təpə” isə qarşısında ona sinə gərən Azərbaycan xalqı idi.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Bu azadlıq salnaməsi Azərbaycanda azadlığın təməlini qoyduğu kimi, 70 illik SSRİ-ni də bünövrəsindən sarsıtdı.

Çəkdi bu milləti hərə bir yerə

Məqsəd - kürsü eşqi, amal - mənfəət.

O qədər çəkişdik, həm firqələrə

Həm də bölgələrə bölündü millət.

Umdu, nəşə umdu Vətəndən hamı

Amma unuduldu məmləkət dərdi.

Kürsüyə çatmaqçün biri Ağdamı

Biri də Şuşanı güdaza verdi [7, s. 89].

Burda artıq 1990-cı ilin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən siyasi məsələlərə işarə verilir. 1993-cü ilin iyununda ölkənin cənubundakı beş rayonun ərazisində Ələkrəm Hübətov tərəfindən Talış-Muğan Respublikası yaradılmışdır, Ardınca bir çox bölgələrimiz erməni qoşunları tərəfindən işğal olunur. Daha sonra Ağdam və Şuşa şəhəri siyasi qüvəllərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsinin qurbanı olur.

XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın “Gülüstən” və “Türkmənçay” müqavilələri ilə parçalanması dövlətçiliyinin ən uğursuz səhifələridir. Təbii ki, bu hadisələr ədəbiyyatımızdan yan keçə bilməzdi, öncül yazıçı və şairlərimiz bu ayrılığın nisginini, içlərindəki həsrət duyğusunu öz əsərlərində əks etdirmişlərdir. Bu əsərlər içərisində ən çox fərqlənən əsərlərdən biri isə Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstən” poemasıdır ki, SSRİ dövründə belə bir poema yazmaq yazıçıdan böyük cəsarət tələb edirdi. Şair bu poemasına görə həbs olunmasa da ciddi təqibə alınmışdır.

Ümumilikdə “Gülüstən” poeması Azərbaycanın parçalanmasını siyasi ədalətsizlik olduğunu göstərən yeganə ədəbi hadisə idi (Sovet dönəmində). Poema həmçinin xalqımızı şimalı-cənublu birliyə səsləyirdi. “Gülüstən” poeması Azərbaycanın SSRİ tərkibində olmasına da sərt bədii etiraz idi. Əsərin epigrafında deyildiyi kimi, “poema Azərbaycanın birliyi və istiqlalı uğrunda çarpışan Səttar xanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, Seyid Cəfər Pişəverinin xatirəsinə həsr olunmuşdur”.

Kağıza həvəslə o da qol atdı,

Dodağı altında gülümsəyərək.

Bir qələm əsirlilik hicran yaratdı,

Bir xalqı yarıya böldü qılınctək [2, s.376]

Əsərin əvvəlində Sovet imperiyasına və İran monarxiya rejiminə etiraz ifadə olunur.

DÖVLƏTLƏRİN İŞĞALÇILIQ SİYASƏTİNƏ MÜNASİBƏT

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında biz təkcə Azərbaycanla bağlı məsələləri deyil, həmçinin dünya dövlətlərindəki vəziyyətin, hegemon dövlətlərin işğalçı siyasətlərinin əkisində görürük. Bu məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün şairin “416” poemasına nəzər salmaq:

Dörd il müharibə!

Dörd il ölüm, qan,

Bir qənim kəsildi insana insan [8, s. 466].

“416” poemasından gətirdiyimiz nümunədən də aydın olur ki, şair burada 1941-1945-ci illərdə baş vermiş Dünya müharibəsini nəzərdə tutur. Əslində, “bir qənim kəsildi insana insan” deyəndə hamıya məlumdur ki, burada Hitlerin bir xülyasına görə minlərlə insanın həlakı, dünyanın qarşılaşdığı ağır sınaqlar nəzərdə tutulur.

Gözü bərk qorxmuşdu Şamildən, çarın.

İnana bilmirdi sədaqətinə

Böyük imperator müsəlmanların [8, s. 472].

Bildiyimiz kimi Şeyx Şamilin 1839-cu ildə Axulqo Təpəsində 3 min müridi ilə General Qrabbenin komandanlığındakı sayı 10 mindən artıq yüksək səviyyədə silahlanmış rus ordusuna qarşı 80 günlük müdafiəsi hər b tarixinə düşmüşdür. Məhz burada da şair həmin tarixi hadisənin əksini vermişdir [13].

Dünyada olmamış “pis millət” sözü,

Bu sözü lüğətdə siz yaratdınız [7, s. 481].

Burada müraciət alman xalqınadır. Çünki onlar Hitlerin amansız siyasətini dəstəkləyərək, dünyanda minlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdurlar.

Alman imperiyası! Zarafat deyil!

Aləmə səs saldı hayı, harayı.

Dünyanı daladı düz qırx yeddi il

Vilhelm sarayı, Kayzer sarayı [7, s. 556].

Almaniya imperiyası bəzən Kayzer Almaniya və ya İkinci Reyx-1871-1918-ci illərdə mövcud olmuş vahid alman dövlətidir. Lakin Almaniya 1943-cü ilədək rəsmi şəkildə bu adı daşımışdır. 1943-1945-ci illərdə isə "Böyük Alman İmperiyası" adlanmışdır. İmperiya bir zamanlar 25 federal əyalətdən ibarət idi [14]. Ancaq Hitlerin qanlı siyasəti nəticəsində demək olar ki, o şan-şöhrətli Almaniya imperiyasından əsər əlamət qalmadığını şair bizlərə çatdırmaq istəyir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında biz vətənin keçmiş, gələcək və bu günü üçün aktual olan hər bir məsələni poetik dillə oxucuya çatdırıldığını görürük. O, hər biri detallı düşünərək bəzən açıq bir şəkildə, bəzən də sətir altı mənə ilə öz oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Xüsusilə sosial ədalətsizlik, senzura və azadlıq anlayışları şairin əsərlərində tez-tez bəhs edilən mövzulardır. Təbii ki, bəzən poemalarda verilən məlumatları anlamaq üçün oxucu ən azı bir az da olsa orda əks olunan siyasi fikirdən, tarixi hadisədən xəbərdar olmalıdır. Gətirdiyimiz nümunələrdən də aydın olur ki, o, hər zaman ədalət tərəfdarı kimi çıxış etmiş və son nəfəsinə qədər mübarizəsi günahsız insanların taptalanan haqlarından yana olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu, Y. (1998). İstiqlal şairləri. Bakı: Elm nəşriyyatı
2. Cəfərov, N. (1996). Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Azərnəşr
3. Əsgərli, Ə. (2020). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sirri. Azərbaycan qəzeti
4. Quliyeva, G. (2021). Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında istiqlalçılıq. Akademik Tarih və düşüncə dergisi, 1136-1149.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

5. Mehseti, İ. (2014). Bahtiyar Vahabzade Yaratıcılığında Milli Değerler Sözlü Edebiyata Yansımaları. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı
6. Səfiyeva, F. (2006). Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı
7. Vahabzadə, B. (2004). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c (poemalar). Bakı: Öndər nəşriyyat
8. Vahabzadə, B. (2008). Seçilmiş əsərləri. 12 c, III cild. Bakı: Elm nəşriyyatı
9. Vəliyeva, V. və Əsədova, S.(2015). Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: AMEA
10. Yusifli, V. (2009). Poeziyanın yolları və illəri. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı

İNTERNET RESURSLARI

11. <https://www.anl.az/down/meqale/ses/2015/avqust/451480.htm>
12. <https://anl.az/el/emb/b.vahabzade/about.htm>
13. https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2012/may/165365.htm
14. <https://az.wikipedia.org/wiki>

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**THE BINARY OF TIME AND SPACE THROUGH THE STREAM OF
CONSCIOUSNESS TECHNIQUE (BASED ON VIRGINIA WOOLF'S
"MRS.DALLOWAY" AND YUSUF ATILGAN'S "THE LOITERER")**

**"ŞÜÜR AXINI" TEXNİKASI İLƏ ZAMAN-MƏKAN BİNARI (VİRCİNİYA VULFUN
"MISSIS DELLOUY" VƏ YUSUF ATILQANIN "SƏRGƏRDAN" ROMANLARI
ƏSASINDA)**

Gunel Mahammadfatehli

Baku Eurasian University

XÜLASƏ

Məqalədə zaman-məkan binarının özünəməxsus fəlsəfi-ədəbi prinsipləri şüür axını texnikası vasitəsilə ifadə edilmişdir. Bu prinsiplər şüür axını metodu ilə konseptual şəkildə əsaslandırılmışdır. Şüür axını təhkiyə üsulunun ifadə forması kimi zamanın anaxronik irəliləməsi nəticəsində bədii məkan dəyişikliklərinin mənəvi və dərin qatları əks olunmuşdur. Həmin qatlar Virciniya Vulfun "Missis Dellouy" əsəri və Yusuf Atılqanın "Sərgərdan" romanı vasitəsilə zaman-məkan vəhdətinin və parçalanmasının məğzini ehtiva edir. Sinxron əlaqələr obrazların mənəvi dünyasının şüürdə-şüura keçidiyi müddət ərzində məkanın zamana ayaqlaşib qeyri-stabil formada hərəkətini əks etdirir. Bu məqalədə "Missis Dellouy" və "Sərgərdan" əsərlərində yer alan bədii obrazların zaman-məkan dualizmində şüür axını texnikasının xarakterik xüsusiyyətləri qorunaraq təhkiyə prosesinə yer verilmişdir. Bu ideologiya V.Vulfun "Missis Dellouy" bədii mətnində Klarissa, Peter, Septimus, Riçard, Y.Atılqanın "Sərgərdan" bədii irsində isə C., B., Ayşə, Gülər və digər bədii xarakterlərin daxili keyfiyyətlərinin təsviri baxımından öz əksini tapmışdır. Mənəvi xarakterlərin qatlarının psixoloji sferada təhlili zamanın sürəti, keçidləri, bölünməsi baxımından şərh edilib. Məqalədə məkan isə sadəcə fiziki yer olan London, İstanbul küçələri kimi deyil, eyni zamanda Klarissa, C., Septimus, B., və başqa simaların psixodinamik təsvirinin, düşüncələrinin, idrak aktının, təcrübəsinin təzahürü kimi qeyd edilmişdir. Əsas götürülən romanlarda zaman-məkan binarının şüür axınının təsiri ilə harmonik birləşməsinə, sintezinə yer verilmişdir. Klarissa-C. aktorlarının ədəbi-psixoloji dünyasında yer alan zaman-məkan parçalanmasından və qarşılıqlı əlaqələrindən narrativ və psixoanalitik tənqid sferasında bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Şüür axını, Virciniya Vulf, Yusuf Atılqan, "Missis Dellouy", "Sərgərdan", zaman-məkan.

ABSTRACT

This article expresses the unique philosophical and literary principles of the time-space binary through the technique of stream of consciousness. These principles are conceptually grounded using the stream-of-consciousness method. The form of expression in the stream-of-consciousness narrative technique, resulting in the anachronic progression of time, reflects the moral and profound layers of artistic spatial changes. These layers encompass the essence of the unity and fragmentation of time and space through Virginia Woolf's "Mrs. Dalloway" and Yusuf Atilgan's "The Loiterer." Synchronous relationships mirror the unstable movement of space catching up with time during the transition of characters' spiritual worlds from consciousness to

consciousness. This article maintains the characteristic features of the stream-of-consciousness technique within the time-space dualism in the narrative process of the characters in “Mrs. Dalloway” and “The Loiterer.” This ideology is reflected in the depiction of the inner qualities of characters like Mrs. Clarissa, Peter, Septimus, and Richard in Woolf’s “Mrs. Dalloway,” and C., B., Ayşe, and Güler in Atılğan’s “The Loiterer.” The psychological analysis of the layers of spiritual characters is interpreted in terms of the speed, transitions, and divisions of time. The article presents space as physical locations like the streets of London and Istanbul and as the manifestation of the psychodynamic depiction, thoughts, cognition, and experiences of characters like Clarissa, C., Septimus, and B. The novels focus on the harmonic integration and synthesis of the time-space binary under the influence of the stream of consciousness. The article discusses the narrative and psychoanalytic critique of the fragmentation and mutual interactions of time and space in the literary and psychological worlds of characters like Clarissa and C.

Keywords: Stream of consciousness, Virginia Woolf, Yusuf Atılğan, “Mrs. Dalloway,” “The Loiterer,” time-space.

ƏDƏBİYYAT

1. Atılğan, Y. (2012). *Aylak Adam*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
2. Bozyiğit, F. (2013). *Modern türk romanında bilinç akımı tekniği (Yüksek lisans tezi)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
3. Chueh, H. (1999). A form of binarism: Lévi-Strauss’ definition on cultures. *Philosophy of Education Society of Australasia, Vol. 18, NO. 1*, 39–48.
4. Kale, Ö. (2015). Edebiyatta bilinç akışı tekniğine başvurulma sebepleri üzerine bazı dikkatler. *Humanities Sciences, 10(2)*, 88-93. doi.org/10.12739/NWSA.2015.10.2.4C0195
5. Karabulut, M. (2012). Yusuf Atılğan’ın ‘Aylak Adam’ romanında anlatım teknikleri. *Turkish Studies 7 (1)*, 1375-1387
6. Quliyev, Q. (2012). *XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları*. Bakı: Dərs vəsaiti
7. Moran, B. (1999). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
8. Moran, B. (1990). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış (Cilt 2)*. İstanbul: İletişim Yayınları
9. Narlı, M. (2002). Romanda zaman ve mekan kavramları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(7)*, 91-106.
10. Özaltıok, B. A. (2011). *Yusuf Atılğan’ın romanlarındaki modernist unsurlar (Yüksek Lisans Tezi)*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
11. Özkaya, E. (2019). Albert Camus’nün Yabancı ve Yusuf Atılğan’ın Aylak Adam eserlerinde bilinç akışı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (Ö6)*, 380-388. DOI: 10.29000/rumelide.649118.
12. Riceour P. (2007). *Zaman ve Anlatı: Bir, Zaman Olay Örgüsü Üçlü Mimesis*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
13. Sazak İbiş, Ş. (2023). Dil ve bulanıklık ilişkisi Yusuf Atılğan - Aylak Adam örneği, *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi, 7*, 80-105. doi: 10.48147/dada.1366058.
14. Türk, G. (2022). *Yazmak ve bilinç akışı*. Ankara: Öztepe Matbaası.
15. Urgan, M. (1995). *Virginia Woolf*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
16. Woolf, V. (2021). *Mrs Dalloway*. (G. Müderrisoğlu Aktaş, Tər.) İstanbul: İndigo Kitap yayını.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
NATIONAL SELF-AWARENESS IN THE WORK OF BAKHTIYAR VAHABZADE
AND THE SPIRITUAL MEMORY FACTOR

BƏXTIYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA MILLİ ÖZÜNÜDƏRK VƏ MƏNƏVİ
YADDAŞ AMILI

Dr. Cavanşir Feyziyev

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Millət vəkili

XÜLASƏ

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin və çoxəsrlik tarixi kökləri olan mənəvi qaynaqlar üzərində bərqərar olmaqdadır. Bu mənada, Məhəmməd Füzuli mənəvi fikir tariximizin məhvərində dayanan və yüzillərdir qələminin işığı söz dünyamızı rəvnəqləndirən poetik dühalardandır. Yaşadığı dönmədən 5 əsrdən çox zaman keçməsinə baxmayaraq bu gün çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında, o cümlədən qardaş türkdilli ədəbiyyatlarda Füzuli yaradıcılığında bəhrələnmələrə geniş rast gəlinir. Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə də Füzuli sözünün sehrində yazıb-yaradan, öz mənəvi dünyasında və əsərlərində Füzuli ruhunu yaşadan aydın məfkurə adamlarındandır.

Milli mədəniyyət, milli əxlaq və milli mənəviyyatımıza son dərəcə sadıq qalan Bəxtiyar Vahabzadə müdrikliyində Dədə Qorquda, monumental epik təsvirlərində Nizamiyə, incə, hüznü lirikasında Füzuliyə, dünyanın ilahi mahiyyətinə varmasında, müqəddəs hissləri dilləndirməsində Nəsimiyə, Sözü Fatehlik qüdrətinə çatdırmasında Şah İsmayıl Xətaiyə, varlığını didən cəhalətə, idraksızlığa qarşı üsyan etməsində Mirzə Fətəli Axundzadəyə, Mirzə Ələkbər Sabirə, Cəlil Məmmədquluzadəyə, romantik duyğuların qanadlandırılmasında Hüseyn Cavidə, Məhəmməd Hadiyə, milli ideologiyanın poetik-fəlsəfi laylarını açmasında Əli bəy Hüseynzadəyə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə, mənəviyyatımızı musiqi ladlarında duymasında və publisistik kəsərində Üzeyir bəy Hacıbəyliyə, Vətən torpağının ülviyyətini real cizgilərlə canlandırmasında Səməd Vurğuna bənzəyir. Amma, əlbəttə ki, bütün bunlarla yanaşı, Bəxtiyar Vahabzadə hər yerdə özüdür və öz Sözü'nün Ustadıdır.

ABSTRACT

Contemporary Azerbaijani literature is being established on spiritual sources with rich and centuries-old historical roots. In this sense, Muhammad Fuzuli is one of the poetic geniuses who stood in the ruins of our spiritual history and whose light of his pen enlightened our world of words for centuries. Despite the fact that more than 5 centuries have passed since the time he lived, Fuzuli's creativity is widely used in contemporary Azerbaijani literature, including the brotherly Turkish-language literature. Azerbaijan's national poet Bakhtiyar Vahabzadeh is one of the clear ideological people who wrote in the magic of the word Fuzuli and kept the spirit of Fuzuli alive in his spiritual world and works.

Bakhtiyar Vahabzade, who is extremely loyal to our national culture, national morals and national spirituality, Dada Gorgu in his wisdom, Nizami in his monumental epic images, Fuzuli in his delicate and sad lyrics, Nasimi in his understanding of the divine essence of the world, expressing sacred feelings, Shah Ismail Khatai in his speech to the power of conquest, and the

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

ignorance that consumes our existence. , to Mirza Fatali Akhundzadeh, Mirza Alakbar Sabir, Jalil Mammadguluzadeh for rebelling against ignorance, to Huseyn Javid, Muhammad Hadi for spreading romantic feelings, to Ali Bey Huseynzadeh, Muhammad Amin Rasulzadeh for opening the poetic and philosophical layers of the national ideology, to Uzeyir Bey Hajibeyliy for listening to our spirituality in musical chords and for his journalistic cutting. , is similar to Samad Vurgun in reviving the majesty of the homeland with realistic lines. But, of course, besides all this, Bakhtiyar Vahabzade is himself everywhere and is the Master of his Word.

ŞAGIRD NAILIYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Asadova Fatma Aghasi

senior lecturer Baku Slavic University, Department of Azerbaijani language

ORCID ID: 0000-0002-2586-9226

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində yeni qiymətləndirmə sisteminin hazırlanması Təhsil Sektorunun İnkişafı layihəsində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası ölkəmizdə yaxın illər ərzində təhsildə qiymətləndirmə məsələləri ilə əlaqədar tədbirləri idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qiymətləndirmə Konsepsiyası sənədinin əsas məzmunu qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanuniliyini təmin edən prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə, bu fəaliyyətin aparıcı istiqamətlərinin təyin edilməsinə, qiymətləndirmədən təlim və tədrisin ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edilməsinə yönəldilmişdir.

Qiymətləndirmə hər hansısa bir inkişafın əsasını təşkil edir. Qiymətləndirmə sistemindəki islahatlar təhsildə ideal, müsbət dəyişikliklərin aparılması üçün önəmli vasitədir. Yeni qiymətləndirmə sisteminin yaradılması prosesi kurikulum və müəllim hazırlığı sahəsində aparılan islahatlarla sıx əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Dərslik və təlim materiallarının yaradılmasına yeni yanaşmalar formalaşdırılır.

Qiymətləndirmə geniş anlayışdır və istənilən sahədə istifadə olunur. O, ilk növbədə şagirdə müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Fəal (interaktiv) təlim zamanı müəllim daha çox şagirdin səhvlərini yox, nailiyyətlərini vurğulamalı, cəzadan çox dəstək verməyə çalışmalıdır. Qiymətləndirmə “Səhv cavablar olmur, sadəcə olaraq, onlar müxtəlif olur” prinsipi əsasında qurulur. Vacib olan məqam budur ki, müəllim səhv cavaba “Düz demirsən” yerinə “Bir daha fikirləşməyə çalış”, “Bu maraqlı fikirdir, ancaq sualımız başqadır” kimi əks - əlaqələr yaratsın. Müəllim çalışmalıdır ki, aqressiv cavab əvəzinə şagirdə həm özünün, həm də sinfin münasibətini çatdırsın və bununla da onda müsbət qazanmaq ehtiyacını canlandırsın.

Düzgün həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticəsi müəllimin fəaliyyəti, bu fəaliyyətin şagirdlərin tələbatına hansı dərəcədə cavab verməsi, habelə kurikulumda, planlaşdırmada və dərsliklərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti haqqında qərar qəbul etməyə şərait yaradır.

Açar sözlər: kurikulum, islahat, qiymətləndirmə konsepsiyası, beynəlxalq qiymətləndirmə, milli qiymətləndirmə, məktəbdaxili qiymətləndirmə

SUMMARY

The development of a new assessment system in the field of education of the Republic of Azerbaijan was identified as one of the priority directions in the Education Sector Development project. The Evaluation Concept in the general education system of the Republic of Azerbaijan is designed to manage measures related to evaluation issues in education in our country in the coming years. The main content of the Evaluation Concept document is focused on determining the principles that ensure the legality of evaluation

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

activity, determining the leading directions of this activity, and using evaluation to meet the needs of training and education.

Evaluation is the basis of any development. Reforms in the evaluation system are an important tool for making ideal, positive changes in education. The process of creating a new evaluation system is carried out in close connection with reforms in the field of curriculum and teacher training. New approaches to creating textbooks and training materials are being developed.

The result of a properly conducted assessment allows to make a decision about the activity of the teacher, to what extent this activity meets the needs of the students, as well as the need to make appropriate changes in the curriculum, planning and textbooks.

Keywords: curriculum, reform, assessment concept, international assessment, national assessment, in-school assessment

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
PƏNAHƏLİ XAN QARABAĞ XANLIĞININ
BANISI VƏ GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİDİR

Nurlana Kazımova

Azərbaycan, Bakı,ADPU, dosent, p.ü.f.d.

ORCID ID:0000-0001-9383-567x

XÜLASƏ

Görkəmli dövlət xadimi, dövrünün məğrur şəxsiyyəti Pənahəli xan Qarabağın ən məşhur tayfalarından olan Cavanşir nəslinin parlaq nümayəndələrindən idi. Bu nəsil doğma Qarabağın Sarıcalı oymağında məskunlaşmışdı.

Təxminən 1701-ci ildə Sarıcalıda varlı, çörəkli, xeyirxah ailədə anadan olmuş Pənahəli mükəmməl təhsil almasına baxmayaraq, hərtərəfli fitri istedadlı şəxsiyyət kimi formalaşmışdı. O, 75 il mövcud olmuş Qarabağ xanlığının banisi oldu.

Nadir şahın dövründə Azərbaycanda iki xanlıq - Quba və Lənkəran (Talış) xanlığı mövcud idi. 1747-ci ildə o, öldürüldükdən sonra İranda hakimiyyət uğrunda feodal müharibələri başladı. Nəticədə Azərbaycan ərazisində iyirmiyə yaxın xanlıq yarandı. Xanlıqlardan biri də XVIII əsr Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mühüm yeri olan Qarabağ xanlığı idi...

Nadir şah Azərbaycandan ən cəsarətli, sağlam oğlanları öz ordusuna xidmətə aparırdı. O, Cavanşir elindən Pənahəli bəyi və onun böyük qardaşı Fəzləli bəyi də səfərbərliyə almışdı. Hər iki qardaş uşaqlıqdan at minməyi, qılınc çalmağı, hədəfi nişan almağı ilə digər fiziki fəndləri mükəmməl öyrənmişdi. Qarabağın türklərdən azad olunmasında onlar şücaət və igidlik göstərdiklərinə görə Nadirin xüsusi rəğbətini qazanmışdılar. Ona görə də bu qardaşlar şahın göstərişi ilə onun sarayına aparılmışdır.

1736-cı ildə Nadir Muğanda şah seçilərkən Fəzləli bəy və Pənahəli bəy də həmin mərasimdə iştirak edirdilər. Nadir şahın seçilməsinin əleyhinə olan Qarabağın Cavanşir, Kəbirli tayfalarının Xorasana sürgün olunmaları hər iki qardaşın böyük etirazına səbəb olmuşdu. Öz rəqiblərinin ən kiçik günahını bağışlamayan şah Fəzləli bəyi sarayın eşikağası vəzifəsindən götürülməsi və edam olunması haqqında əmr verdi və Pənahəli bəyi qardaşının vəzifəsinə təyin etdi. Bununla bərabər, şah onu daim nəzarətdə saxlatdırırdı. Bunu Pənahəli bəy şahın qorxulu baxışlarından və ona qarşı münasibətindən hiss edirdi.

Pənahəli bəy nəyin bahasına olursa-olsun Nadir şahın sarayından uzaqlaşmağa, onun ağır cəzalarından yaxa qurtarmağa çalışırdı. Ona görə də 1743-cü ildə Nadirin Xorasanda olmasından istifadə edərək Pənahəli bəy şah sarayından qaçarkən bir neçə nəfər ən yaxın adamını da özü ilə götürüb, Qarabağa gəldi.

Tarixçi Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu yazırdı: “Pənah xanın qaçmasından xəbər tutan şah “bəlkə, yolda tutarlar deyə, ardınca atlılar saldırdı. Azərbaycan sərdarlarına, Gəncə, Tiflis, Şirvan və başqa hakimlərə fərmanlar yazdırıb, hökm etdi ki, Pənah xanı burda tapsalar, tutub şahın hüzuruna göndərsinlər. Pənah xanın Xorasanda olan ailəsini, yaxın qohumlarını şahın göstərişi ilə çox incitdilər, lakin heç bir nəticə əldə olunmadı. Pənah xan Qarabağa gəldikdən sonra vaxtını öz yaxın adamları ilə birlikdə gah Qarabağın dağlarında gah da Şəki vilayətinin Qəbələ mahalında keçirirdi”.

Pənahəli bəy Nadirin ölümünə qədər öz ətrafına xeyli igid adam toplayaraq etibarlı hərbi qüvvə yarada bilmişdi. 1747-ci il iyun ayının 20-də Nadir şah öldürüldükdən sonra Pənahəli bəyin bütün ailə üzvləri, qohumları, habelə vaxtilə Xorasana sürgün olunmuş Cavanşir, Otuziki, Kəbirli və başqa ellər ordan köçüb vətənlərinə gəldilər. Bu barədə Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, Pənah xan yanında olan adamlarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün İraq və Azərbaycan sərhədlərinə qədər getdilər. Onu sağ və salamat görən, nökrər və köməkçilərinin çoxluğunu müşahidə edən bütün el əhli və qohum-əqrəbası çox sevindi və Pənah xanla birlikdə Qarabağ torpaqlarına gəldilər. Hamı öz əvvəlki doğma yurduna gedib, rahat oldu. Pənahəli bəy varını, malını itirənlərə xüsusi qayğı və mehriban münasibət göstərərək onlara həyat və yaşayış üçün hərtərəfli köməklik göstərdi.

1747-ci ildə Pənahəli bəy Gəncə bəylərbəyliyi bir hissəsində bütün atributlara malik olan Qarabağ xanlığını yaratdı. Heç kəs onun əmrindən çıxma bilməzdi, bütün el-oba onun əmr və göstərişlərini danışıqsız yerinə yetirirdi. Xanlıq yaradarkən Pənahəli xanın qarşısında bir sıra çətinliklər dururdu. Bakı, Təbriz, Şəki, Quba, Ərdəbil, Gəncə və digər xanlıqlar tarixən siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz kimi inkişaf etmiş şəhərlərin ətrafında yaranmışdısa, onun yaratdığı xanlıq üçün məxsusi paytaxt yox idi. Mirzə Camal Cavanşir qeyd edir ki, Pənahəli xan ətraf xanların onun üzərinə hücum edəcəklərini bilərək ailə üzvlərini, qohumlarını, qulluqçu, və yaxın adamlarının və el böyüklərinin qorunması üçün ellər arasında münasib bir yerdə qala tikilməsini lazım bildi. Məşvəqətdən sonra indiki Kəbirli mahalında olan Bayat qalasının əsası qoyuldu. (1748-ci ildə). Qısa bir zaman içərisində möhkəm hasar və xəndək yaradıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarını və el böyüklərinin əhli-əyalını ora topladı.

Qarabağ xanlığının yaradıcısı Pənahəli xan 1693-cü ildə Qarabağda, Alaqarğu kəndində anadan olub. Atası İbrahimxəlil ağa, anası Qızdarbəyim xanımdır.

Pənahəli xan gənc yaşlarında Nadir şah Əfşarın yanında xidmət edib. Nadir şah öz müasirləri arasında parlaq hərbi istedadı ilə seçilirdi və gənc Pənahəli onun yanında yaxşı dərslər alaraq, döyüş taktika və strategiyasını mənimsəyib. O, dövlət idarəçiliyini də Nadir şahın xidmətində olarkən öyrənib.

Əfşar dövlətinin süqutundan sonra Qarabağ xanlığının əsasını Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Pənahəli xan qoyub. Qarabağ xanlığının yaranmasının çox maraqlı tarixi var. Qarabağ xanlığının vəziri olmuş tarixçi-salnaməçi Mirzə Camal yazır: “Mərhum Nadir şah Qarabağ, Gəncə, Tiflis və Şirvan vilayətlərini aldıqdan sonra ellər arasında görüb inandığı hər bir şücaətli və işguzar adamı yanına çağırıb öz yaxın qulluqçuları arasına alar və onu məvacib, ehtiram və mənəb sahibi edərdi. O cümlədən el arasında Pənahəli bəy Sarıcalı Cavanşir adı ilə şöhrət qazanmış, hər işdə fərqlənib ad çıxarmış, müharibə və davada tay-tuşuna üstün gəlmişdir”.

Nadir şah Muğan qurultayından sonra hakimiyyətinə qarşı çıxan Qarabağ tayfalarını cəzalandırır. Onları Xorasana vilayətinə və Əfqanıstana sürgün edir. Bu tədbirə etiraz etdiyinə görə Pənahəli bəyin qardaşı Fəzləli bəy edam olunur. Bunu görən Pənahəli bəy Nadir şah Xorasanda olduğu zaman fürsət taparaq bir neçə qohumu və yaxın adamı ilə 1738-ci ildə Qarabağa qaçır. Mirzə Camal yazır: “Şah Pənah bəyin qaçmasından xəbər tutan kimi onu yolda ələ keçirmək üçün ardınca çapar göndərir. Fəqət onu tutmaq mümkün olmur. Nadir şah Azərbaycan sərdarına, Gəncə, Tiflis və Şirvan hakimlərinə qəti fərmanlar göndərir ki, Pənah bəyi harada tapsalar tutub şahın hüzuruna gətirsinlər”.

Beləliklə, hələ Nadir şahın sağlığında Pənahəli bəy ona tabe olmaqdan boyun qaçırıb, vətəni olan Qarabağı müstəqil surətdə idarə etməyə cəhd edib. Nəticədə, Nadir şahın vəfatından sonra Qarabağ torpaqlarında Qarabağ xanlığı yaranıb.

Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Cavad və Şamaxı xanlıqları ilə həmsərhəd olan Qarabağ xanlığı Araz çayı ilə Kür çayı arasında yerləşirdi. Qarabağ xanlığı elan edildikdən sonra onun möhkəmləndirilməsinə nail olmaq başlıca vəzifəyə çevrilir. Pənahəli xanın bu sahədə ilk tədbirlərindən biri Qarabağın Nadir şah tərəfindən sürgün olunmuş türk-müsəlman əhalisini doğma torpağa qaytarmaq olur. Bu tədbir Qarabağ xanlığını gücləndirir. Sürgündən qayıdanların arasında Qarabağın gələcək xanı, 15 yaşlı İbrahimxəlil də olub.

Qarabağ xanlığı yarananda onun ərazisində Gəncə, Təbriz, Bakı, Dərbənd kimi böyük şəhərlər olmayıb. Halbuki, belə siyasi və iqtisadi mərkəzlərin olması xanlığın gələcək inkişafı üçün çox mühüm idi. Ona görə də yeni müdafiə qurğuları və şəhərlərin salınması Pənahəli xanın, hərbi-siyasi işlərlə yanaşı, dəyərli quruculuq uğuru sayılmalıdır. Bu şəhərdə ilk addımlardan biri Azərbaycan türk tayfası olan bayatların adı ilə bağlı olan Bayat qalasının inşası olur. Mirzə Camal yazır: “Xan bütün ailəsini, qohumlarını və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənahəli xanın tərəqqisi, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər”. Pənahəli xanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində fəaliyyəti onun rəsmən tanınması ilə nəticələnir. Mirzə Camal yazır: “1748-ci ildə Adil şahın Pənah xana “xan” adının verilməsi və onun Qarabağ hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərman qiymətli xələt, qızıl yəhərli at və daş-qaşla bəzədilmiş qılıncla birlikdə sərdar Əmiraslan xanın yaxın adamı vasitəsilə o zaman yaşadıkları Bayat qalasına gəlib çatdı”. Adil şahın fərmanı əslində gecikmiş bir sənəd idi. Çünki həqiqi hakimlik şah fərmanından əvvəl, ondan asılı olmayaraq qazanılmışdı.

Pənahəli xanın Qarabağın hakimi kimi tanınmasında Şəki xanı Hacı Cələbinin Qarabağ üzərinə uğursuz yürüşü mühüm rol oynayır. Tarixçi-salnaməçi Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə, Qarabağ mülükləri Hacı Çələbiyə məktub yazaraq bildirişlər ki, “Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər bir xəta edilərsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaq”. Nəticədə, Hacı Çələbi Qarabağa hücum edir, Bayat qalasını mühasirəyə alır, fəqət bir aylıq mühasirə heç bir nəticə vermir. Tarixçi-salnaməçi Əhməd bəy Cavanşir yazır: “...Bu qalibiyyətdən sonra Pənahəli xanın igidliyi haqqında dillərə düşən dastan o zaman Qarabağda yaşayan bütün müsəlman tayfalarını müharibəsiz olaraq onun təbəəliyinə tabe etdirdi... Bayat savaşı eyni zamanda, bu qalanın gələcək tarixi sınaqlara davam gətirə bilməyəcəyini də üzə çıxarır. Buna görə də Pənahəli xan 1751-ci ildə Şahbulağ adlanan yerdə yeni paytaxt-qala saldırır. Daş və əhəngdən məscidlər, evlər, bazar meydanı və hamamlar tikdirir. Pənahəli xan oranı qurduğu dövlətə mərkəz edir”.

Ölkədə cərəyan edən mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələr gənc dövlətin təhlükəsizliyi üçün yeni yerin seçilməsini zəruri edir. Tarixçi-salnaməçi Əhməd bəy Cavanşirin yazdığına görə, Pənahəli xan yeni paytaxt yaratmaq fikrində olarkən Şahbulaqda geniş Məşvərət Şurası çağırır. Şurada iştirak edənlərə belə müraciət edir: “...Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi, sarsılmaz qala tikək ki, ən güclü düşmən belə onu mühasirəyə ala bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə açıq olmalı və mahallarla əlaqəmiz kəsilməməlidir.”

Qarabağ xanlığının yeni paytaxtı Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən olan, monqollar tərəfindən dağıdılan Şuşa qalası olur. Qısa müddətdə burada bərpa işləri aparılır. Buraya, qarabağlılardan əlavə, qonşu xanlıqlardan da köçüb gələnlər olur. Bunu Şuşa şəhərindəki bir çox küçə və məhəllələrin adları – Təbrizli, Aqulisli, Qazançılı, Köçərli, Culfalar da sübut edir.

Şuşa məhəllələrinin hər birində məscidlər, hamamlar, məhəllə bulaqları tikilir. Şəhərdə qalıqları dövrümüzdə qədər gəlib çatmış güclü kanalizasiya sistemi yaradılır. Şəhərin cənub-qərbində təlim keçmək üçün Cıdır düzü adlanan geniş düzəngah yaradılır, şimal-şərq hissəsindəki ərazi isə əhali, təsərrüfat, qoşun və başqa məqsədlər üçün ayrılır.

Pənahəli xanın dövlətçilik siyasətində Qarabağ mülüklərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe etdirilməsi və onların separatçılıq əməllərinə son qoyulması mühüm yer tuturdu. Bu iş həm hərbi, həm də diplomatik bacarıq tələb edirdi. Çünki onlar bir tərəfdən mərkəzləşdirmə prosesinə mane olur, digər tərəfdən də xaricdən Qarabağ xanlığına qarşı hücumların təşkilində və həyata keçirilməsində iştirak edir, onun müstəqilliyini sarsıtmağa çalışırdılar. Ona görə də mülükləri tabe etmək məsələsi mahiyyətə Qarabağın, bütövlükdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda bir mübarizə idi.

Pənahəli xanın hakimiyyəti gücləndikcə pərakəndəlik tərəfdarı olan feodalların – mülüklərin pozuculuq fəaliyyəti də artıb. Bunun qarşısının alınması hərbi-siyasi baxımdan zəruri bir məsələyə çevrilib. Xanlığın ərazi-inzibati bütövlüyünü itirmək təhlükəsini dəf etmək üçün yeganə çıxış yolu separatçılığa qarşı mübarizədən keçirdi. Bu tarixi həqiqətləri ilk mənbələr də təsdiq edir. Qarabağ salnaməçilərinin yazdıqları kimi, Xəmzə mülüklərindən yalnız Xaçın əhalisi yerli idi. Digər mülüklər və onların mənsub olduqları nəsillər isə əslən Qarabağdan deyildilər və bu diyara başqa yerlərdən gəlmişdilər. Bu diyara gələn əhali keçmiş alban nəsillərinə mənsub olub. Bu gəlmə mülüklər Qarabağda mahal başçılığını ələ keçirdikdən sonra, kiçik də olsa, heç bir dövlət birləşməsi yarada bilməyiblər. Onlar bir-birindən təcrid olunan, çox zaman da bir-birilə çəkişən mahal başçıları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməyiblər. Bu xüsusiyyətləri ilə mülüklər Qarabağda feodal dağınıqlığının güclənməsini istəyən qüvvələri təmsil edirdilər.

Pənahəli xanın hakimiyyətini ilk olaraq Vərəndə məliyi Şahnəzər tanıyıb. Bu tanıma həm də “nikah diplomatiyası” vasitəsilə möhkəmləndirilib. Onun qızı Hürzətlə İbrahimxəlil ağa nikahlanıb. Xaçın məliyi Məlik Mirzənin tabe olmaqdan imtina etməsi Pənahəli xanın onun üzərinə yürüş etməsinə səbəb olub. O, Ballıqaya adlı yerdə baş verən döyüşdə məğlub olduqdan sonra mərkəzi hakimiyyəti tanımaq məcburiyyətində qalıb. Dizaq, Çiləbörd, Gülüstan mülüklərinin də düşmənçilik siyasəti iflasa uğrayıb. Bir müddət sonra onlar da xan hakimiyyətinə tabe olublar.

Bayat savaşıdan sonra Qarabağ xanlığının ərazisi xeyli genişləniib. Şamaxı, Şəki, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qarabağ xanlıqları Pənahəli xanla yaxınlaşmağa çalışıb. Pənahəli xan isə öz növbəsində Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbili ələ keçirərək onların idarəsini öz adamlarına tapşırıb. Çiləbörd və Talış mülüklərinin Pənahəli xana qarşı yaratdıqları ittifaq da iflasa uğrayıb.

Qarabağ xanlığı kimi bir dövlətin yaranması ətrafdakı xanları və hakimləri ciddi narahat edib. Onlardan biri də Astrabad hakimi Məhəmmədhəsən Qacar olub. O, 1757-ci ildə güclü bir qoşunla Qarabağ xanlığı üzərinə yürüşə başlayıb. “Xatın arxı” deyilən yerdə baş verən döyüş Qarabağ qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnib.

Xanlıq 1759-cu ildə Urmiyalı Fətəli xanın hücumuna məruz qalıb. Urmiyalı Fətəli xanın Qarabağ xanlığı üzərinə yürüşünü Qarabağ salnaməçiləri ətraflı şəkildə təsvir edir.

Əhməd bəy Cavanşir bu barədə belə yazır: “...Urmiyalı Fətəli xan adlı birisi 30 min nəfərlik qoşunla qəflətən Şuşa yaxınlığında göründü. Fətəli xan qalanı qəflətən tutmaq üçün öz seçmə qoşunları ilə Qarqar çayı tərəfdən hücumla keçib. Fəqət qala divarlarının yaxınlığında mühasirəyə alınanlar gizləndikləri yerlərdən çıxıb çağırılmayan “qonaqların” üzərinə cumdular və onlarla əlbəyaxa vuruşmağa başladılar...” Səkkiz aylıq mühasirədən sonra Pənahəli xan Fətəli xandan asılılığı qəbul etmək məcburiyyətində qalıb. Tezliklə Kərim xanın Fətəli xan Əfşar üzərinə hücumu və Pənahəli xanı öz müttəfiqinə çevirməsi ilə bu asılılığa son qoyulub. Urmiya xanlığı tutulduqdan sonra Kərim xan burada dustaq olan İbrahimxəlil ağanı buraxdırıb hakimiyyət fərmanı ilə Qarabağa yola salıb. Pənahəli xan isə “Şiraz qonaqlığı”na aparılıb. Beləliklə, Qarabağ xanlığına ciddi zərbə vurulub. Xanlığın banisi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılıb.

Mirzə Camal yazır: “Mərhum Pənahəli xan az bir zaman Kərim xanın paytaxtı Şirazda qaldıqdan sonra Uca Allahın rəhmətinə qovuşur. Onun cənazəsini böyük hörmətlə Qarabağa gətirib indi Ağdam adı ilə məşhur olan, özünün satın aldığı halal mülkündə dəfn ediblər.”

Allah rəhmət eləsin.

Açar sözlər: Pənahəli xan, Qarabağ xanlıqları, Nadir şah, Cavanşir eli, Azərbaycan.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

F.Qaraoglu.Tarixdə iz buraxanlar:Pənahəli xan.Bakı,Xəbər.-2017

BƏXTIYAR VAHABZADƏ TÜRK QAYNAQLARINDA

İsmayıl Babas oğlu Kazımov

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin müdiri ,filologiya elmləri doktoru
, professor

XÜLASƏ

Türkiyədə “**Türk lehçeləri və edbiyyatı dərgisi**”nin özəl sayı (22 Aralıq 1998) bütövlükdə Azərbaycan Xalq şairi B.Vahabzadəyə həsr edilmiş, burada ünlü şair haqqında məqalələr, onun söhbətləri və əsərlərindən seçmələr verilmişdir .Bu məsələlərin gündəmə gəlməsi qardaş Türk dövlətləri ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı ortaq mədəniyyət dəyərlərindən irəli gəlir.Bu dəyərlərə yönəlik çalışmaları, əlbəttə, təqdir edilməlidir.

Türkiyədə bu istiqamətlə bir sıra mühüm işlər görülmüşdür.Sənətdə, ədəbiyyatda, dilçilikdə öz sözünü demiş şair və ədəbiyyatşünaslardan biri də B.Vahabzadədir. Sözügedən mənbədə şairin doğulduğu məkan , onun həyat fəlsəfəsi, yaşadığı dönm, uşaqıq və gənclik illəri, bir böyük şair olaraq tanınması ailə durumu və s.işqlandırılmışdır.Dərgidə prof. Dr. Günal Akbayın ; Dr. Mehmet Hengirmenin; prof . Dr. Mehman Musaoğlunun , yazıçı Çingiz Aytmatovun , prof. Dr .A.Bican Ercilasunun; prof . Dr. Yaşar Qarayevin ; prof. Dr . Mehmet Kaplanın; akademik Nizami Cəfərovun ; prof. Dr. Dursun Yıldırımın ;Yevgeni Yevtuşenkonun; Dr .Rasim Özyurekin ; Pavlo Movçanın ; Rimma Karakovanın ; Stanislov Kunyayevin, Abdurıza Abilovun təhlil və xatirələri öz əksini tapmışdır. Xalq şairi B. Vahabzadə ilə M. Musaoğlu söhbəti –dialogu şairin Ana dili uğrunda mübarizəyə,sənətə , əsəbiyyata, həyat fəlsəfəsinə və s. həsr edilmişdir.

Bizim məqaləmizdə bütövlükdə bu maraqlı və vacib məsələlərə gerçək münasibət bildirilir. Şairin şəxsiyyət və yaradıcılığına verilən dəyərlər yüksək qiymətləndirilir.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
CULTURAL AND LINGUISTIC CONNECTIONS IN THE WORKS OF VAHABZADE
КУЛЬТУРНЫЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ В ТВОРЧЕСТВЕ БАХТИЯРА
ВАГАБЗАДЕ

Sevinj SAMADOVA

Azerbaijan Medical University. Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages Baku.
Azerbaijan

İrina KAZIMOVA

Doctor of Philosophy in Philology Azerbaijan Medical University. Senior Lecturer of the
Department of Foreign Languages Baku. Azerbaijan

ORCID NO: 0000-0001-7272-7629

АННОТАЦИЯ

Научная работа посвящена исследованию литературного творчества выдающегося азербайджанского поэта Бахтияра Вагабзаде и той роли, которую сыграла его поэзия в распространении культурных и литературных ценностей, а также в развитии азербайджано-русских литературных связей. В этом аспекте был изучен и систематизирован материал на основе творчества поэта, с именем которого связано развитие азербайджанской поэзии. Пришедший в азербайджанскую литературу со своим мировоззрением, эстетическим идеалом, подлинным новаторством, он оставил в ней свой неопределимый вклад. В статье особо подчеркивается то, что творчество и жизнь поэта представляют собой неотъемлемую часть современной истории азербайджанского народа.

Творчество поэта изучается непосредственно в связи с исторической обстановкой, требованиями времени, особенностями его стиля и отношением к русскому языку. Осмысливая принципы объективного историзма и новых позиций творчества Вагабзаде, надо отметить о его неопределимой роли в развитии связей между двумя языками. Он придавал взаимосвязям между двумя языками интеллектуальное и культурное содержание. Принадлежащие ему философские, идейные и политические взгляды на эту тему детально изучаются современным литературоведением. Поэт настаивал не только на всеобщем влиянии одного языка на другой, но и конкретизировал взаимовлияние русского и азербайджанского языков.

Бахтияр Вагабзаде генерировал общенациональные идеи, умел нацеливать народ и основные его слои на решение главных и перспективных задач. К их числу он относил национальное единство, просвещение, культурное развитие и продвижение азербайджанского языка как ведущего. Вагабзаде настаивал на главенствующей роли родного языка, не уменьшая значение и влияние на его развитие других языков, включая русский.

Ключевые слова: Бахтияр Вагабзаде, литературное творчество, культурные ценности, взаимосвязь между языками.

ABSTRACT

The scientific work is devoted to the study of the literary creativity of the prominent Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzade and the role that his poetry played in the dissemination of cultural and literary values, as well as in the development of Azerbaijani-Russian literary ties. In this aspect, material based on the work of the poet, whose name is associated with the development of Azerbaijani poetry, was studied and systematized. Having come to Azerbaijani literature with his own worldview, aesthetic ideal, and genuine innovation, he left his invaluable contribution to it. The article especially emphasizes that the poet's work and life represent an integral part of the modern history of the Azerbaijani people.

The poet's work is studied directly in connection with the historical situation, the requirements of the time, the characteristics of his style and his attitude to the Russian language. Understanding the principles of objective historicism and new positions in Vahabzade's creativity, it should be noted about his invaluable role in the development of connections between the two languages. He gave intellectual and cultural content to the relationship between the two languages. His philosophical, ideological and political views on this topic are studied in detail by modern literary criticism. The poet insisted not only on the influence of one language on another, but spoke about the mutual influence of the Russian and Azerbaijani languages.

Vahabzade generated national ideas and knew how to direct the people and their main strata to solve major and long-term problems. Among them he included national unity, education, cultural development and promotion of the Azerbaijani language as the leading one. Bakhtiyar Vahabzade insisted on the dominant role of the native language, without reducing the importance and influence of other languages, including Russian, on its development.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, literary creativity, cultural values, relationship between languages.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
SOCIAL AND ECONOMIC SUBJECTS IN THE WORKS OF BAKHTIYAR
VAHABZADE

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA SOSIAL VƏ İQTİSADI MAHİYYƏTLİ
MÖVZULAR

Javadkhan Yusif GASİMOV

Nakhchivan State University, Faculty of Economics and Management, Department of
International Trade and Management

ORCID: 0000-0002-3826-033X

ÖZET

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm səhifələrini təşkil etməkdədir. Elmi, ədəbi və milli mahiyyətli mövzuların yer almış olduğu əsərlər B.Vahabzadə yaradıcılığının olduqca zəruri tərəflərini təşkil etməkdədir. Burada, sosial məzmunlu, mahiyyətli əsərlərin də yerini aldığını qeyd etmək olar. Ölməz şairin əsərlərində iqtisad elminin də əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insan amilinə, yer verilir və onun yaşadığı ömür yolu bir neçə xarakterik xüsusiyyətlərə ayrılmış olur. Qeyd olunur ki:

Cavanlıqda, əllər uzun, dillər qısa,
Qocalıqda, dillər uzun, əllər qısa,
Cavanlıqda, günlər qısa, illər uzun,
Qocalıqda, günlər uzun, illər qısa.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı, bütünlükdə, milli mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, yaşadılmasında və təbliğ olunmasında olduqca mühüm vasitə olaraq, əhəmiyyətini yüksəltməkdədir. Onun “Açılan səhərlərə Salam” kitabında yerini almış olan “Ata və oğul”, “Solur bağçalar”, “Qocalar”, “Qocalıq”, “Qocalmır”, “Dünya”, “Dünyanın” kimi şeirləri, xüsusilə də, “Təbiət nəğməsi” adlı bölmə, istər sosial məzmununa, istər, mənəvi dəyərlərin bəyan olunmasına, istərsə də, təbiətlə cəmiyyət arasındakı qırılmaz tellərin mövcud olmasına görə aktuallığını qorumaqdadır. Şairin “Təbiət nəğməsi” şeirində deyilir:

Bulud əllərini açır göylərə,
Düşəndə çiskinə, borana dağlar,
Öpür qayaları, öpür daşları,
Bala sevgisiylə bu ana dağlar,
Nə yaman qışqırır sular dərədə,
Səfərə çıxıbdır arana dağlar.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında poemalar da müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqdadır. Onun poemalarında insana dəyər verilməsi, gərəkli olması xüsusilə vurğulanır. Göstərilir ki:

Bu dünya belədir, götürə bilmir,
Saxta bir bəzəyi, saxta bir süsü,
Nəfs artıq tikəni ötürə bilmir,
Gərəklik – insanın dəyər ölçüsü

Eyni zamanda, ümumi olaraq, bəhs olunanlar, şairin dərya qədər dərin olan yaradıcılığından bir damladır. Orada, valideynə qayğı, onlara diqqət göstərilməsi, onların xeyir-dualarının alınması, işlərə, yaşama bu əsasda davam olunması kimi məsələlər də mühüm meyarlar olaraq dəyərləndirilir.

Açar sözlər: sosial məzmun, iqtisadi mahiyyət, insan, yaşamaq, valideynə qayğı və s.

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzade's creativity forms important pages of Azerbaijani literature. The works with scientific, literary and national themes are very necessary aspects of B. Vahabzade's creativity. Here, it can be noted that works with social content and substance also take their place. In the works of the immortal poet, the human factor, which is also the main driving force of economics, is given place, and his life path is divided into several characteristic features. It is noted that:

In youth, long hands, short tongues,
In old age, tongues are long, hands are short,
In youth, the days are short, the years are long,
In old age, the days are long, the years are short.

Bakhtiyar Vahabzade's creativity, as a whole, is increasing in importance as a very important tool in protecting, preserving and promoting our national moral values. His poems such as "Father and Son", "Withering Gardens", "Old People", "Old Age", "Doesn't Get Old", "The World", "The World's", which were included in the book "Hello to the Opening Mornings", especially "Song of Nature" the section named, maintains its relevance due to its social content, the declaration of moral values, and the existence of unbreakable bonds between nature and society. The poet's poem "Song of Nature" says:

The cloud opens its hands to the sky,
when the mountains fall into a drizzle, a storm,
Kiss the rocks, kiss the stones,
This mother mountains with the love of her child,

How evil the waters scream in the valley,
the mountains are on a journey.

In Bakhtiyar Vahabzade's work, poems are also of exceptional importance. In his poems, the value and necessity of a person is especially stressed. It shows that:

This world is like this, can't take it
A false ornament, a false adornment,
The soul can no longer pass the thorn,
Need is a measure of human value

At the same time, in general, what is mentioned is a drop of the poet's creativity, which is as deep as the river. There, issues such as caring for parents, paying attention to them, receiving their blessings, and continuing work and life on this basis are valued as important criteria.

Key words: social content, economic essence, human, survival, parental care, etc.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
PHRASEOLOGICAL UNITS WITH AN ARCHAIC COMPONENTS IN THE
LANGUAGE OF «THE INCOMPLETE MANUSCRIPT»

“YARIMÇIYQ ƏLYAZMA”NIN DİLİNDƏ ARXAİK KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ
VAHİDLƏR

Gunel Shamilova

PhD, Senior Lecturer Baku Slavic University, Department of Azerbaijani Language Baku,
Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-3538-2390

XÜLASƏ

K.Abullanın “Yarımçıq əlyazma”sı janrların, mədəniyyətlərin və zamanların fərqləndirilməsini əsas götürən bir əsərdir. “Yarımçıq əlyazma” əsəri “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının yazılışı üçün hazırlanmış qeydlərin bir növ oxunuşudur deyə ehtimal olunur. Bunu biz romanın əvvəlində təhkiyəçinin dilində aydın görürük; oxucunu həm də informativ-elmi qeydlərlə tanış edir. Yazar bu əsərində yazını və sirri bir araya gətirir, əlyazmalar öz sirrini yazıda gizlədir və “Dədə Qorqud”un əlyazması da məhz bu mənada xüsusi “gizliliyə” malikdir.

K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsərində işlənən frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması müəyyən ümumiləşmələr etməyə imkan verir: a. Əsərdəki frazeoloji vahidlərin bir hissəsi dildə sabitləşmiş ifadələrdir. b. Bəzi frazeoloji vahidlər isə müəllif tərəfindən yaradılmış ifadələrdir. Belə frazeoloji vahidlərin yaradılması müəllifin ustalığının məhsuludur.

Əsərdə daha çox frazeoloji birləşmələr işlənmişdir. Təxminən 380-dən çox frazeologizmə rast gəlirik; 350-dən çoxunu feli frazeoloji vahidlər təşkil edir və onların da təxminən 200-ə qədəri somatik komponentli frazeoloji vahidlərdir. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər, əsasən, atalar sözü və məsəllər əsərdə çoxluq təşkil edir, 40-a yaxın cümlə tipli frazeoloji vahid işlənmişdir.

Əsərdə rast gəlinən arxaik komponentli feli frazeoloji vahidlər semantik mənə çalarları baxımından maraqlıdır. Məsələn, **aşını vermək**- bu ifadə hazırkı dövrdə demək olar ki, öz işləkliyini itirmişdir.”Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində <aş> sözü 2 mənada işlənmişdir: a) yemək, xörək, bişmiş mənasında; b) ehsan, xeyrat mənasında. Əsərin dilində verilən nümunəyə nəzər salaq: ..İç Oğuz bəylərinin bir-bir aşını versə... Bu nümunədə isə fikrimizcə, cəza vermək mənasında işlənmişdir.

Yum vermək ifadəsi müasir dövrdə işlək deyildir. KDQ – da <yum> sözü dua, and mənasında işlənmişdir. Yazıçı əsərdə bu ifadəni işlətməklə o dövrün ab-havasını yaratmışdır. ...yarımənəfəs bir halətdə az qala bayılaraq sözümlə yum verdim, ağzımı yumdum. Burada isə “sözünə ara vermək, sözünü bitirmək” mənasına işlənmişdir. **Umuru açıq olmaq** ifadəsi də arxaikləşmişdir: “Bunun yolu çox-çox uzaqlara gedib çıxacaq..Umuru açıq olsun”. Burada “yolu açıq olsun” mənasında işlənmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, bu ifadələr yalnız forma cəhətdən arxaikləşmişlər, mənə isə olduğu kimi qalır.

“Yarımçıq əlyazma” əsərinin dili onun xüsusi araşdırmaya cəlb olunması üçün kifayət qədər zəngindir.

Açar sözlər: Kamal Abdulla, Yarımçıq əlyazma, frazeologizm, arxaik frazeologizmlər, Dədə Qorqud, əlyazma.

ABSTRACT

K.Abdulla's "The Incomplete Manuscript" is a work that emphasizes the distinction between genres, cultures, and times. It is presumed that "The Incomplete Manuscript" is a kind of reading of notes prepared for the writing of the "Kitabi-Dede Gorgud" epic. We can clearly see this in the narrator's language at the beginning of the novel; it also introduces the reader to informative-scientific notes. The author combines writing and mystery in this work; manuscripts conceal their secrets in writing, and the manuscript of Dede Gorgud has a particular "secrecy" in this sense.

The study of the structural-semantic features of the phraseological units used in K.Abdulla's "The Incomplete Manuscript" allows for certain generalizations;

- a. Some of the phraseological units in the work are fossilized expressions in the language.
- b. Some phraseological units are expressions created by the author, showcasing the author's mastery.

The archaic component verbal phraseological units found in the work are interesting in terms of their semantic nuances. "**Aşını vermək**"—this expression has almost lost its usage in the present day. In the language of "Kitabi-Dede Gorgud," the word <aş> was used in two senses: a) meaning food, meal, cooked dish; b) meaning charity or almsgiving. Let's consider the example given in the language of the work: "...İç Oğuz bəylərinin bir-bir aşını versə..." In this example, it seems to mean "to punish". The expression "**yum vermək**" is not commonly used in modern times. In KDG, the word <yum> was used in the sense of "prayer or oath". By using this expression, the writer created the atmosphere of that era in the work. "...yarımınəfəs bir halətdə az qala bayılaraq sözümə yum verdim, ağzımı yumdum". Here, it means "to pause one's speech, to finish one's words". The expression "**umuru açıq olmaq**" has also become archaic: "Bunun yolu çox-çox uzaqlara gedib çıxacaq..Umuru açıq olsun". Here, it means "may his way be open".

Observations show that these expressions have only become archaic in form, while their meaning remains the same.

The language of "The Incomplete Manuscript" is rich enough to warrant a special study.

Keywords: Kamal Abdulla, "The Incomplete Manuscript", phraseologism, archaic phraseologisms, Dede Gorgud, manuscript.

**HISTORICAL PERSONALITY AS MAIN SUBJECT IN MEHDI HUSSEY'S
HISTORICAL PLAY "JAVANSHIR"**

MEHDI HÜSEYNİN “CAVANŞİR” TARİXİ DRAMINDA TARİXİ ŞƏXSİYYƏT ƏSAS
MÖVZU KİMİ

Ph.D. Gunel Shikhaliyeva

Teacher of Baku Eurasia University

XÜLASƏ

Nasir, dramaturq, tənqidçi, publisist Mehdi Hüseynin (1909-1965) müasir və tarixi mövzuda əsərlər yazmışdır. Məqalədə müəllifin Qafqaz Albaniyasının hökmdarı Cavanşirdən bəhs edən “Cavanşir” tarixi dramı haqda məlumat veriləcək. Ədibin Şeyx Şamil, Nizmi kimi tarixi şəxsiyyətlərdən sonra Alban hökmdarı Cavanşirin şəxsiyyəti ilə bağlı dram əsəri qələmə alması təsadüfi deyil. M.Hüseyn tarixdə öz vətəninin istiqlaliyyəti uğrunda vuruşan, uzaq görün, ağıllı dövlət xadimi, xalqını, vətəninə sevən igid, cəsur sərkərdə olan Cavanşiri əsərdə canlandırmaqla məqsədi xalqda vətənpərvərlik azadlıq duyğusunu alovlandırmaq idi. Əsərin əsas ideyası vətənpərvərlikdir. Ədib dramda vətənpərvərlik – Ağvan hökmdarı Cavanşir və onun bu mübarizədə dəstəkləyən xalqla Ağvan torpaqlarını işğal etməyə çalışan Sasani sərkərdəsi Bəhram arasında gedən münaqişə; məhəbbət – Ağvan hökmdarının oğlu Elçinin atası ilə düşmən mövqeyində dayanan Bəhramın qızı Reyhanı dərin məhəbbətlə sevməsi; xəyanət – Cavanşirin vəziri Söhrabin vətənə xəyanət edərək gizləncə işğalçılarla əlaqəyə girməsi kimi əsas süjet xəttinə tabe olan bir neçə süjet xətti də təsvir edilmişdir. M.Hüseyn dramda cəngavər, cəsur Cavanşirlə şöhrətpərəst, öz düşüncəsi ilə iş görməyən “Bu ulu hökmdarın əmridir” deyən Bəhram ilə qarşılaşdırmaqla tarixi səciyyəsinə uyğun olaraq Cavanşirin vətənə bağlılığını, torpağını işğal edən düşməne qarşı amansızlığını, barışmazlığını, dostluğa xəyanət etmiş adamların sədaqətinə inanmadığını göstərmişdir. Əsərdə Cavanşir şəxsiyyətini tarixi səciyyəsinə uyğun olaraq Ağvan torpağının bütün sakinlərinin böyük sərkərdəyə qarşı sonsuz hörmət, ehtiram və dərin məhəbbətini də əks etdirilmişdir. Burada Cavanşir şəxsiyyətinin daxili sarsıntılarını, iztirablarını da təsvir edilməyə çalışılmışdır. Əsərdə həm tarixi faktlara sadıqlıqla yanaşı müəllif təxəyyülünün şahidi də oluruq. M.Hüseyn Cavanşir şəxsiyyəti timsalında vətənpərvərlik, vətənin azadlığı uğrunda canlarından keçməyə hazır olmaq, xalqına vətəninə bağlılıq kimi mənəvi keyfiyyətləri verməklə gələcək nəsillər üçün də əbədi örnəyə çevirməyə çalışmışdır.

Məqalədə həmçinin “Cavanşir” dramı müəllifin “Odlu qılınc” hekayəsi və “Şeyx Şamil” dramı ilə müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: Mehdi Hüseyn, Cavanşir, dram, tarix, şəxsiyyət

ABSTRACT

Mehdi Huseynin (1909-1965), writer, dramatist, critic, publicist in Azerbaijani literature, wrote works on modern and historical topics. M.Huseyn has historical dramas "Sheikh Shamil", "Nizami", "Javanshir". The article will provide information about the author's historical drama "Javanshir", which tells about the ruler of Caucasian Albania, Javanshir. It is no coincidence that the writer wrote a play about the personality of the Albanian ruler Javanshir after such historical figures as Sheikh Shamil and Nizmi. M. Huseyn, who fought for the independence of his country

in history, was a far-sighted, intelligent statesman, a brave and brave general who loved his people and country, and his goal was to ignite the patriotic feeling of freedom in the people. The main idea of the work is patriotism. Patriotism in the literary drama - the conflict between the Agvan ruler Javanshir and the people who supported him in this struggle, and the Sasanian warlord Bahram, who tried to invade the Agvan lands; love - Elchin, the son of the Agvan ruler, loved Bahram's daughter Reyhan, who was at adversary with his father, with deep love; Betrayal - Javanshirin Several plot lines subordinate to the main plot line, such as the vizier Sohrab's betrayal of the motherland and secretly contacting the invaders, are described. In the drama, M. Huseyn contrasted the knight, brave Javanshir with the ambitious Bahram, who said, "This is the order of the great ruler" who does not see with his own thoughts, in accordance with his historical characteristics, showed Javanshir's devotion to the motherland, his ruthlessness and intransigence against the enemy who occupied his land, and his disbelief in the loyalty of those who betrayed friendship. In accordance with the historical characteristics of Javanshir's personality, he also reflected the infinite respect, reverence and deep love of all the residents of Agvan land for the great commander Javanshir. Here, Javanshir tried to describe the inner shocks and sufferings of his personality. In the work, we witness the author's imagination as well as fidelity to historical facts. M.Huseyn Javanshir, in the person of his personality, tried to make it an eternal example for future generations by giving his people moral qualities such as patriotism, readiness to die for the freedom of his country, attachment to his country.

The article also compares the drama "Javanshir" with the author's story "Fiery Sword" and the play "Sheikh Shamil".

Key words: Mehdi Huseyn, Javanshir, play, history, personality

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyin, M (1989). Seçilmiş əsərləri, 3 cilddə, III cild. Bakı: Avrasiya-Press
2. Xəlilov, Əbdülxəlil (1999). "Şeyx Şamil". Bakı: BDU nəşriyyatı
3. Məmmədov, M. (1968). Azərbaycan dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı: Azərnəşr
4. Seydov, Y. (1979). Mehdi Hüseyin. Bakı: Yazıçı

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
THE ROLE OF 1ST TURKOLOGICAL CONGRESS ON ALI BEY'S CREATIVITY

I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN YARADICILIĞINDA ROLU

Əsədova Vüsalə İslam qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID ID: 0009-0005-4403-1284

XÜLASƏ

Müasirləri böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli ideologiya səviyyəsində türkçülüynün "Ana Yasası" kimi dəyərləndirilən "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək)" triadasının yaradıcısı və ilk carçısı, milli bayrağımızdakı rənglər simvolikasının müəllifi, türk dünyasında milli özünüdərkən və milli istiqlal düşüncəsinin mücahidi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında "Füyuzat" ədəbi məktəbinin banisi, ensiklopedik şəxsiyyət, böyük maarifçi-pedaqoq Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) türklük, islamlıq, millət və Vətən qarşısındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək, onu "Qafqaz müsəlmanlarının atası", "Qafqazdakı türk balalarına türklüyünü bildirən, həsəb-nəsəbini (soykökünü) öyrədən", "rəsuli- həqq" ("həqq elçisi"), "irqin (türklərin) ən mükəmməl öndəri", "külli-müsəlman aləminin iftixarı", "türk xalqlarına kimliyini bildirən dahi", "bütün türk dünyasında peyğəmbər kimi üfqlər açan", "ilk turançı", "dahi mütəfəkkir", "fövqəlbəşər", "qüzey günəşi", "bütün türk dünyasının mücahidi", "türkçülüynün babası (atası), "milliyyətçi və mütəfəkkir", "imanlı türkçü", "yazı ustası" və s. bu kimi yüksək epitetlərlə öyür, təqdir edirdilər

Əli bəy Hüseynzadə bütün bu deyilənlərlə yanaşı I Türkoloji Qurultayın təməl daşlarını qoyan ədiblərimizdən olub. Türkoloji qurultay nə üçün lazım idi? Bu qurultayın məqsədini dərk etməyə çalışarkən, fikrimizcə, üç amil göz önündə bulundurulmalıdır ki, bunlardan birincisi türk xalqlarının təsəvvüründə "qurultay" adlanan hadisənin tutduğu yerdir. Bu mövqeyi türk cəmiyyəti bizə məlum olan beş min illik tarixinin son iki min beş yüz ili boyu ardıcıl olaraq davam etdirmiş, ən avtoritar rejimlər dövründə hətta qurultay ənənəsinə sadıq qalınmışdır. Bu səbəbdən də sovet hakimiyyətinin ilk illərində Türkoloji Qurultay keçirməyi qərara alan siyasi iradə nə qədər güclü olsa da hakim ideologiya ilə mütləq hesablaşmalı idi. Bu Qurultayda təkcə alim və mütəfəkkirlər deyil, eyni zamanda milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlər də , türkçülük və islamçılıq baxışlarımız da, kökümüz, şəcərəmiz, yaddaşımız da, cüng və əlyazmalarımız da "37-nin" repressiyalarına məruz qaldı. Oradan sağ çıxanlar olduğu kimi, zədə alan və məhv olanlar da oldu. Məlum məsələ idi ki, bu qurultay İsmayıl bəy Qaspiralı və Vasili Radlovun Türkologiya elminə verdiyi töhvələrin şərəfinə keçirilirdi. Və danılmaz fakt ondan ibarət idi ki, bu iki dahi türkoloqun sovet ideologiyası ilə yaxından uzaqdan heç bir əlaqəsi yox idi.

I Türkoloji Qurultay Əli bəy və onun kimi Azərbaycan ziyalıları üçün vacib bir tribuna idi. Bütün iclaslarında iştirak edən Əli bəy Hüseynzadənin qurultaydakı nitqi əlimizə tam olaraq gəlib çatmamışdır. Bu barədə ancaq müxtəlif tədqiqatlardan məlumat almaq mümkündür. Düzdür, Qurultayın stenoqramı çap olunsa da Əli bəyin nitqi o stenoqrama daxil edilməyib.

Əli bəy Hüseynzadə bu qurultaya "Qərbin iki dastanında Türk" adlı əsərini təqdim etmişdir. Bəzi mənbələrə görə bu qurultayda çıxış etməyən Əli bəy yalnız bu əsərini təqdim etmişdir. Lakin Türkiyədə yeləşən dövlət arxivlərində, eyni zamanda Azər Turanın tədqiqatlarına əsasən demək olar ki, Əli bəyin çıxışı digər türk dövlətlərinin nümayəndələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Türkologiya, qurultay, türk xalqları, dil, ədəbiyyat

Ədəbiyyat siyahısı

1. Babayev A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanca türkologiya, Bakı, 2016
2. Qasımov C. Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər, Bakı-2019
3. Quliyev E., "Xalq Cəbhəsi" qəzeti, 2018, 21 fevral, N 34, səh. 14)
4. Quliyev Ə., "Xalq qəzeti", 2014, 7 fevral, s.7-8)
5. Həbibbəyli İ. Türkologiya elminin böyük təməli və müasir dövr. "Xalq qəzeti", 23 noyabr, 2016, N259

РЕЗЮМЕ

Первый Тюркологический конгресс был важной трибуной для Али-бея и подобных ему азербайджанских интеллектуалов. Выступление Али бея Гусейнзаде на съезде, принимавшего участие во всех его заседаниях, дошло до нас не полностью. Получить информацию об этом можно только посредством различных исследований. Это правда, что, хотя стенограмма Конгресса была напечатана, речь Али-бея не была включена в эту стенограмму. Али-бей Гусейнзаде представил на этом съезде свою работу «Тюрк в двух эпосах Запада». По некоторым данным, Али-бей, не выступавший на этом съезде, представил только эту работу. Однако по данным государственных архивов, расположенных в Турции, а также исследованиям Azer Turan, можно сказать, что выступление Али-бея было высоко оценено представителями других турецких государств.

SUMMARY

The First Turkological Congress was an important tribune for Ali Bey and Azerbaijani intellectuals like him. The speech of Ali Bey Huseynzade at the congress, who participated in all its meetings, has not reached us in full. It is possible to get information about this only through various studies. It is true that although the transcript of the Congress was printed, Ali Bey's speech was not included in that transcript.

Ali Bey Huseynzade presented his work "Turk in Two Epics of the West" to this congress. According to some sources, Ali Bey, who did not speak at this congress, presented only this work. However, according to the state archives located in Turkey, as well as the researches of Azer Turan, it can be said that Ali Bey's speech was highly appreciated by the representatives of other Turkish states.

Keywords: Turkology, congress, Turkic peoples, language, literature

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
THE MAIN CHARACTERISTICS OF 19TH CENTURY FRENCH ARCHITECTURE
AND SCULPTURE

XIX ƏSR FRANSA MEMARLIĞI VƏ HEYKƏLTƏRAŞLIĞININ
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Shafa Abdurrahimova Rasim

PhD student at the Institute of History named after A.A.Bakikhanov, ANAS Associate Professor
at the Department of Regional Studies, AUL

ORCID ID: 0000-0002-6434-0667

XÜLASƏ

XIX əsr Fransa memarlığından danışarkən, əlbəttə ki, bu dövrdəki tarixi şəraiti, mövcud cərəyanları nəzərə almaq lazımdır. Həqiqətən də, dövrün hər cəhətdən zənginliyi mədəniyyətin inkişafına əlverişli zəmin yaradırdı. Böyük fransız inqilabı ilə XIX əsrdə sanki imperiya yuxusundan oyanan fransız xalqının mədəniyyətində görünməmiş uğur bütün sahələrə sirayət etmişdi.

Artıq 1750-ci ilin ortalarından etibarən uzun müddət incəsənətdə hakim olmuş rokoko cərəyanı sünilik, dekorativ elementlər və təsviri sənət nümunələrinin həssaslıq və mürəkkəbliyinə görə tənqiddə məruz qalırdı. Rasional maarifləndirici ideyaların təsiri hər şeydən çox memarlıqda özünü büruzə verirdi.

XIX əsrin əvvəllərində formalaşan qədimiliyə olan maraq 1755-ci ildə incəsənət abidələri ilə zəngin Pomey şəhərinin aşkar edilməsi, Herkulanumda aparılan qazıntılar, yunan memarlığı haqqında olan fikirlərə köklü dəyişiklik gətirən İtaliyanın cənubunda antik arxitekturanın öyrənilməsi ilə daha da möhkəmlənir. Yeni cərəyan olan klassisizm memarlıqda olan təbii inkişafın nəticəsi olaraq yaranırdı. İntibah dövründən başlamış, əsrlərlə səsleşən müxtəlif mədəni-tarixi, coğrafi şəraitə nəzərən dəyişiklik və inkişaf labüd idi. XIX əsrin ikinci yarısında hələ də gündəmdə olan, yeni tendensiyaların formalaşmasına imkan verməyən klassisizmin sonrakı order sistemli dövrü fərqli qədim cərəyanların müxtəlif üsul və formalarının eklektik istifadəsi ilə əvəz olunur. Bu cərəyanın memarlıqda “istorizm” adlandırılması təsadüfi deyil, belə ki, bununla onlar həmin dövrün incəsənətinin mövzu və obraz axtarışında tarixə müraciət etmələrini göstərirdilər. Bu dövrdə həmçinin ampir cərəyanının incəsənətdəki üstünlükləri memarlıqda özünü order sisteminin geniş tətbiqində göstərir. Burada ampir cərəyanı adı altında müəllif “Napoleon üslubu”nun xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırır və bu dövrün bənzəri olmayan zəngin tarixi-mədəni abidələrinin hələ də Fransaya axın edən ziyarətçilərin marağını cəlb etdiyini xüsusi vurğulayır. Belə ki, Karusel meydanından başlamış, Tüilri bağı və sarayından, Konkord meydanı, Yelisey çölləri və Ulduz meydanına qədər olan ərazilər imperiya dövründə vahid memarlıq ansamblı təşkil edirdilər.

Müəllif məqalədə müxtəlif fransızdilli ədəbiyyatlardan istifadə edərək bu dövrün məşhur memarlıq və heykəltəraşlıq nümunələrinin tikilməsi tarixini araşdırmış və bu gün də ölkənin tanınmasında onların xüsusi rollarını qeyd etmişdir.

Açar sözlər: Fransa, memarlıq nümunələri, heykəltəraşlıq, ampir cərəyanı, klassisizm

ABSTRACT

When discussing 19th-century French architecture, it is essential to consider the historical conditions and prevailing trends of the time. The period's wealth fostered a conducive environment for cultural development. Following the Great French Revolution, the French people experienced unprecedented cultural success as they emerged from imperial stagnation.

Rococo, which had dominated art since the mid-18th century, faced criticism for its artificiality, decorative elements, and complexity. The influence of rational Enlightenment ideas was most evident in architecture.

Early 19th-century interest in antiquity was reinforced by the 1755 discovery of Pompeii, the excavations at Herculaneum, and the study of ancient architecture in southern Italy, leading to a radical shift in perceptions of Greek architecture. Classicism emerged as a new trend, evolving naturally from architectural developments. Change and development were inevitable due to various cultural, historical, and geographical conditions, starting from the Renaissance and echoing through the centuries. In the latter half of the 19th century, the classicism period, which had stifled new trends, gave way to eclecticism, incorporating various methods and forms from different historical styles. This trend, termed "historicism," indicates how art of the period drew from history for themes and images. The empire trend also manifested through the extensive use of the order system in architecture. Under the empire trend, the "Napoleonic style" emerged, characterized by unique and rich historical and cultural monuments that continue to attract visitors to France. Architectural ensembles from Carousel Square, Tuileries Garden and Palace, Concord Square, Champs-Élysées, and Star Square were unified during the imperial period.

This article examines the construction history of notable architectural and sculptural examples from this era using various French-language sources and highlights their significance in the country's historical recognition.

Keywords: France, architectural examples, sculpture, empire movement, classicism

GİRİŞ

XIX əsr Fransa memarlığı dövrün tarixi şəraitindən və cərəyanlarından təsirlənmişdir. Bu dövrdə, fransız xalqı Böyük Fransız İnkılabının ardından yeni bir dövrə qədəm qoymuşdu və bu, mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir etdi. XIX əsrdə Fransa memarlığı bu tarixi dəyişikliklərin və sosial yeniliklərin əks-sədası olaraq, gözəl və təsirli bir inkişaf dövrü yaşadı. Beləliklə, dövrün mədəni zənginliyi memarlıq sahəsində də özünü göstərdi.

1750-ci ilin ortalarından etibarən, rokoko üslubu incəsənətdə uzun müddət hakim olmuş bir cərəyan olaraq, artıq öz yerini daha sadə və rəşional üslublara verməyə başlamışdı. Rokoko dekorativ zənginlik və detallarla xarakterizə olunsa da, bəzi tənqidçilər tərəfindən sünilik və həddindən artıq mürəkkəblik səbəbindən tənqid edilirdi. Bu tənqidlərin nəticəsi olaraq, dövrün maarifləndirici ideyaları memarlıq sahəsinə daha çox təsirini göstərməyə başlamışdı. Maarifləndirici ideyalar, daha rəşional və sadə formaların, funksional yanaşmaların ön planda olduğu memarlıq nümunələrini təşviq edirdi. Bu dövrdə memarlıqda rəşionalizm və sadəlik rokoko üslubunun süni kompleksliyinə qarşı bir cavab olaraq ortaya çıxdı.

Memarların diqqəti, xüsusilə, antik dövrün sakit və ciddi memarlıq üslubuna yönəlmişdi. Bu dövrdə, əsasən yunan order memarlığı memarları özünə cəlb edirdi. Yunan orderinin sadəlik, aydın plan və həcm konstruktivliyi kimi xüsusiyyətləri memarlıqda arzu olunan keyfiyyətlər kimi qəbul olunurdu. Yunan memarlığı sadə və nizamlı bir görünüş təqdim edirdi, həmçinin əsas planın və həcm aydınlığı ilə seçilirdi. Memarların bu üsluba yönəlməsi, nisbətlərin nəciibliyi və konstruktivliyinin vurğulanması ilə müşayiət olunurdu. Bundan başqa, bu üslubda həm

horizontallıq, həm də şaqulilik istiqamətində bölünmələr geniş yer alırdı. Bu elementlər memarlıqda təmiz və mütənasib bir estetik anlayışın təməlini qoyurdu.

XIX əsr fransız memarlığında əsas cərəyanlar

XIX əsrin əvvəllərində formalaşan qədimiliyə olan maraq 1755-ci ildə incəsənət abidələri ilə zəngin Pomey şəhərinin aşkar edilməsi, Herkulanumda aparılan qazıntılar yunan memarlığı haqqında olan fikirlərə köklü dəyişiklik gətirən İtaliyanın cənubunda antik arxitekturanın öyrənilməsi ilə daha da möhkəmlənir. Yeni cərəyan olan klassisizm memarlıqda olan təbii inkişafın nəticəsi olaraq yaranırdı. İntibah dövründən başlamış, əsrlərlə səsleşən, müxtəlif mədəni-tarixi, coğrafi şəraitə nəzərən dəyişiklik və inkişaf labüd idi. XIX əsrin ikinci yarısında hələ də gündəmdə olan, yeni tendensiyaların formalaşmasına imkan verməyən klassisizmin sonrakı order sistemli dövrü, fərqli qədim cərəyanların müxtəlif üsul və formalarının eklektik istifadəsi ilə əvəz olunur. Bu cərəyanın memarlıqda “istorizm” adlandırılması təsadüfi deyil, belə ki, bununla onlar həmin dövrün incəsənətinin mövzu və obraz axtarışında tarixə müraciət etmələrini göstərirdilər. İstorizm yalnız klassik üslublara müraciət etməkdən ibarət deyildi. Bu cərəyan müxtəlif tarixi dövrlər və üslublardan ilham alaraq memarlıqda yeni yanaşmalar təqdim etməyi məqsəd qoyurdu. Yəni istorizm yalnız klassik dövrün elementlərinə deyil, həm də digər tarixi cərəyanlara və dövrlərə yönəlirdi. Bu yanaşma keçmiş dövrlərin və üslubların hər birini gələcək tikililər üçün nümunə olaraq istifadə etməyə imkan yaradırdı. Beləliklə, istorizm - memarlıqda müxtəlif tarixi üslubların geniş bir spektrindən faydalanaraq, bədii və funksional tələbləri qarşılamaq məqsədi güdürdü.

Tezliklə memarın vahid və məcburi aləti olan order cərəyanının təsirindən çıxmağa bilir. Müştərinin müxtəlif incəsənət (bəzən hətta anti-incəsənət) zövqü tikilinin arxitektural obrazının formalaşmasında müəyyən rol oynamağa başladı. İncəsənətin əsas məqsədini özünün hərbi uğurlarının və şəxsiyyət şöhrətinin artırılmasında görən Napoleon imperiyası dövründə mədəniyyət eynən XIV Lüdovikin dövründəki kimi ciddi nizamlaşma və dövlət nəzarəti altına keçdi. Klassisizm sonradan təmtəraqlı və ağır yüklü, özünün bütün təzahürlərində dəqiq məqsədli olan ampir cərəyanına çevrilir (Middleton and Watkin, 1993: 70-75). Ampir cərəyanının memarlıqda üstünlükləri order sisteminin geniş şəkildə tətbiqi ilə özünü göstərdi. Bu üslub nəhəng divar lövhələrinin böyük dekorativ detallarla zənginləşdirilməsi ilə tanınırdı. Ampir memarlığında düzxətli və səlis təsvirlər ön planda olurdu, bu da memarlığa möhtəşəm və ciddi bir görünüş qazandırır. Eyni zamanda, massiv həndəsi həcmilər bu üslubun xüsusiyyətlərini tamamlayaraq, tikililərin monumental və güclü təsirini artırır. Bu cərəyan memarlıqda həm dekorativ zənginliyi, həm də formaların gücünü vurğulayaraq diqqət çəkirdi.

Ampir cərəyanı - ölkənin və dövrün sərhədlərini keçməyəydi, ona eyni zamanda “Napoleon üslubu” da deyirdilər. Napoleon imperiyasının ideologiyası özünəməxsus bir “süni İntibah” yaratdı. Bu dövrdə, antik dövrlərin ruhu yerinə Roma hərbi dünyasına aid simvollar – qartal, zireh, dəstə və mərasim sacayağları – ön planda idi. Napoleon imperiyasının memarlıq və sənət anlayışında Roma estetiksinə xas olan təntənəli və aydın görünüşlər üstünlük təşkil edirdi. Bu simvollar və üslublar imperiyanın gücünü və möhtəşəmliyini vurğulamaq üçün istifadə edilirdi, antik dövrün mistik ruhundan daha çox müasir Roma hərbi və dövlətçilik simvolları əks olunurdu. İmperiya dövründə Yunanıstan və Roma imperiya memarlığına əsaslanmaq vacib idi və təsadüfi deyildi ki, XIX əsrin birinci yarısı üçün memarlıqda aparıcı cərəyan “ampir”-“imperiya” cərəyanı idi.

Beləliklə, Müqəddəs Madlen Kilsəsi, Bronyar tərəfindən tikilmiş Yeni Birja binası və Burbonların Sarayı klassik yunan peripteri üslubunun nümunələri olaraq qəbul edilə bilər. Lakin bu tikililərin təyinatı tamamilə fərqli məqsəd daşıyırdı. Onların məqsədi Parisin qədim Roma kimi, dünya sivilizasiyasının yeni mərkəzinə çevrilməsini təmin etmək idi. Bu tikililər dövrün mədəni və siyasi ambisiyalarını əks etdirərək, Parisin beynəlxalq səviyyədəki rolunu

gücləndirmək məqsədini güdüdü. Karusel meydanından başlamış, Tüilri bağı və sarayından, Konkord meydanı, Yelisey çölləri və Ulduz meydanına qədər olan ərazilər imperiya dövründə vahid memarlıq ansamblı təşkil edirdilər. Çox qərribə görünsə də, Qədim Roma və Yunanıstan üslubu ilə yanaşı Napoleon imperiyası memarlığına Misir motivləri də daxil olmuşdur. Napoleonun Misirə hücumu, Misir tarixi və mədəniyyətinin aktiv şəkildə öyrənilməsinə təkan vermişdir. Belə ki, Rozetta daşının üzərindəki qədim misir yazısını oxuyan fransız tarixçisi Şampolyon böyük şöhrət qazanmışdır. Misir memarlığının Parisə daxil olması ümumi görünüşü çox yaxşı tamamlayırdı. Konkord meydanında gilyotinada başların vurulması səhnəsinə yığışanlar, indi üzərində heroqliflər çəkilmiş, ümumi bərişiq rəmzi olan uzun üçkünc başlı daş obeliskin həmin əraziyə necə gözəllik gətirdiyinin şahidi olurlar. Luksor Obeliski Misir paşası Lui Filippə hədiyyə etmişdi və 1836-cı ildə onu Konkord meydanında yerləşdirməyi qərara alırlar. Müqəddəs Madlen kilsəsi ilə eyni horizontalda olan obelisk ona meydana "ağalıq" etməyə imkan vermir. Məşhur Luvr muzeyinin 1871-ci ildə restavrasiyasından sonra Parisdə daha bir misir nümunəsi olan piramida tikilir (Poletti and Richarme, 2000: 10-15). Lakin bu 22 metr hündürlüyündə olan piramida şüşədən hazırlanmışdır və Luvr muzeyinin Napoleon həyatında yerləşir. Piramidanın layihəsi sino-amerikan memar Minq Pey tərəfindən hazırlanmışdır. Bu memar müasir memarlıqda özünün əhəmiyyətli töhfələri ilə tanınır və bu əsər də onun yaradıcı vizyonunu nümayiş etdirirdi. Hazırda muzeyə giriş məhz bu piramidadır.

İnqilab və imperiya dövründəki mədəniyyətə nəzər salarkən, XIX əsrin birinci yarısında incəsənətdə artıq inkişaf edən iki tendensiyanın üstünlüyünü qeyd etmək lazımdır: "ampir" və "neoklassisizm"də heykəltəraşlığın, memarlığın və təsviri incəsənətin qüdrətli obrazları yaradılırdı. Bu cərəyanların əsas məqsədi qəhrəman reallığın yaradılması və yüksək vətəndaş pafosunun əsərlər vasitəsilə çatdırılması idi. Eyni zamanda, dünya sivilizasiyasının yeni mərkəzini formalaşdırmaq və monarxların, imperatorların şəxsiyyətini şöhrətləndirmək məqsədini güdüdü. Bu yanaşmalar böyük və möhtəşəm layihələr vasitəsilə dövlətin və rəhbərlərin gücünü və təsirini ön plana çıxarmağa çalışırdı. Digər "böyük" cərəyanlar kimi, bütün Avropanı yalnız bir müddətə birləşdirməyə qadir olan "ampir" uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədi. Romantizmə gəldikdə isə, onun yalançı inkişafı Avropa və Fransada digər bir dövrü əhatə edir.

XIX əsr əsas fransız memarlıq nümunələri

XIX əsrin bu dövrü üçün xarakterik olan memarlıq cərəyanlarının qarşılaşması, xüsusilə Paris və digər Avropa iri şəhərlərində, aydın şəkildə müşahidə edilə bilirdi. Bu dövrdə, şəhərsalma və memarlıq sahəsindəki yeniliklər və tarixi üslubların inteqrasiyası şəhərlərin mədəni və estetik inkişafını formalaşdırmışdır. Avropanın digər iri şəhərlərində də bu cərəyanların təsiri ilə müxtəlif memarlıq üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi və tətbiqi müşahidə edilirdi. Bu cərəyanlar dövrün tarixi, siyasi və sosial şəraitindən təsirlənərək, şəhərlərin görünüşünü və xarakterini formalaşdırdı. Şəhərlərin inkişafı özünün ən yüksək zirvəsinə məhz İkinci imperiya dövründə çatmışdır. Hətta imperatorun özü bu məsələyə şəxsən maraq göstərirdi. Bu maraq siyasi maraqlardan və Parisin müasir bir paytaxt olaraq yenidən qurulması arzusunda qaynaqlanırdı. III Napoleon Parisin şəhərsalma və memarlıq layihələrinə şəxsən diqqət yetirərək, şəhərin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmasını və imperiyanın gücünü nümayiş etdirməsini istəyirdi. Bu yanaşma şəhəri həm estetik cəhətdən yaxşılaşdırmağa, həm də siyasi və iqtisadi təsirini artırmağa yönəlmişdi. Baron Haussmanın Senanın prefekti seçilməsi bu işlərin aparılmasına təkan verdi (Groure, 2003: 13-18). Beləliklə, Parisdə Haussmann tərəfindən həyata keçirilən genişmiqyaslı şəhərsalma layihələri, həm klassik üslubların, həm də yeni memarlıq yanaşmalarının birləşməsinə əks etdirirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında kitabxana, muzey, arxiv və tribunallar şəhər meriyasından başlamış hər bir dairədə və əyalətdə yaradılır. Bunların qısa zamanda tikilməsi onların əksəriyyətinin eyni görünüşlü olmasına səbəb oldu. Xəstəxana, həbsxana və məktəblər isə daha dəqiq proqramlara

əsasən tikilirdi. Fransız hökuməti tərəfindən təşkil olunan müsabiqələrdə qalib gələn proqram rəhbərləri layihənin dərhal reallaşdırılmasına başlayırdılar. Özündə yüzlərlə vağzal, minlərlə məktəb və şəhər meriyalarının tikilişini nəzərdə tutan layihələr böyük maliyyə dəstəyi tələb edirdi: 1848-ci il sənaye inqilabından sonra Fransada gedən inkişaf bunu təmin edirdi. Müxtəlif təyinatlı tikililərin üslubları da fərqli idi. Hər bir tikilinin məqsədindən və funksiyasından asılı olaraq fərqli memarlıq üslubları və detalları istifadə edilirdi. Bəziləri, məsələn; vağzallar yeni olduğundan müasirliyə üstünlük verilir, lakin digərləri, ən azından xarici görünüşlərinə sadıq qalmağa çalışırdılar. Hər bir tikilinin üslubu və dizaynı, onun istifadə məqsədinə uyğun olaraq seçilirdi, bu da memarlıqda müxtəlif üslubların tətbiqinə gətirib çıxarırdı. Ancaq istər-istəməz həm tikintidə, həm də yenidənqurma işlərində müasir texnologiyanın tətbiqi qaçılmaz idi: Paris dövlət kitabxanasının 1854-75-ci illərdə təmiri və yeni Paris Operasının tikilişi zamanı hələ istifadə olunmamış metal armaturlu günbəzlərdən istifadə edilmişdi. Hələ bu vaxta kimi, Fransada bu qədər tikinti işi aparılmamış, heykəllər qoyulmamış, şəhər bu dərəcədə bəzədilməmişdir. Varlı burjuaziyanın istirahət yeri sayılan opera o dərəcədə daxil və xaricdən bəzədilmişdir ki, sanki burada əsrlər boyu işləmişlər. Bu dövrdə hökmran olan eklektizm bütün incəsənət növlərinə təsir edirdi. Modellər yalnız antik dövrdən deyil, həmçinin yaxın və uzaq keçmişdən, eləcə də milli və müasir xarici dövrdən götürülürdü. Bu yanaşma memarlıqda müxtəlif tarixlərdən və coğrafiyalardan ilham alaraq zəngin və müxtəlif üslubların birləşdirilməsinə imkan yaradır, geniş və dinamik bir estetik dil yaratmağa kömək edir, müxtəlif tarixlərdən və mədəniyyətlərdən gələn təsirləri birləşdirərək zəngin və unikal tikili formalarını ortaya qoyurdu.

Beləliklə, dünyanın müxtəlif cərəyan və tarixi elementlərinin birləşməsi nəticəsində yeni bir incəsənət dünyası yaranırdı. Bu proses müxtəlif dövrlərin və mədəniyyətlərin estetik və funksional prinsiplərinin harmoniya içində inteqrasiyasını təmin edirdi. Bu yeni incəsənət dünyası memarlıqda və digər sənət sahələrində geniş bir spektri əhatə edən və çoxsaylı üslubların və təsirlərin sintezini təmin edən bir yanaşmanı ifadə edirdi. Qədim antik dövrlərin klassik elementləri ilə yanaşı, müasir üslublar, regional və beynəlxalq təsirlər, həmçinin tarixi və müasir motivlər birləşdirilərək zəngin və dinamik bir estetik mühit yaradırdı. Bu, sənətin və memarlığın inkişafına yeni bir perspektiv gətirərək, müxtəlif tarixlərdən və mədəniyyətlərdən gələn təsirlərin bir araya gəlməsini mümkün edirdi.

Əsrin ortalarında memarlar və digər incəsənət xadimləri müxtəlif tarixi cərəyanları yenidən kəşf edərək öz əsərlərinə rəng və ifadə vermək imkanı əldə etdilər. Bu dövrdə, fərqli tarixi üslubların və dövrlərin təsirləri əsərlərə daxil edilirdi:

- Yunan cərəyanı: Yunan memarlığının ciddiliyi və monumentalizmi, memarlıq və təsviri sənətdə öz təsirini göstərirdi. Bu üslub klassik nizam və estetik prinsipləri ilə tanınırdı.
- Fransız Renessansı: I Fransuanın və II Henrinin dövrünə aid fransız renessans üslubu zəriflik və müasir təfəkkür ilə ön planda idi. Bu dövrdə fransız memarlığı italyan intibahının təsiri altında inkişaf etmişdi.
- İtalyan intibahı: Palladio və Rafael tərəfindən təmsil olunan italyan intibahı memarlıqda və təsviri sənətdə möhtəşəm və harmonik üslubları ilə tanınırdı. Bu cərəyanın təsiri əsərlərdə estetik və struktur mükəmməlliyi ilə ifadə olunurdu.
- Fransız Barokko və Rokoko üslubları: XIV Lüdovikin dövründə barokko üslubunun təntənəli və monumental xüsusiyyətləri, XV Lüdovikin dövründə isə daha eleqant və dekorativ rokoko üslubu nəzərə çarpırdı. XVI Lüdovikin dövrü isə nəcib və zərif stillərlə tanınırdı, bu da fransız memarlığına əlavə bir zənginlik gətirirdi.

Bu cərəyanların və üslubların birləşməsi memarlıq və incəsənətdə müxtəlif dövrlərin və mədəniyyətlərin zənginliyini əks etdirərək, yeni və unikal sənət formalarının yaranmasına səbəb

oldu. Memarlar və incəsənət xadimləri bu tarixi təsirləri öz əsərlərinə daxil edərək, müxtəlif estetik və funksional yanaşmalar yaratdılar (Ecole nationale des Beaux-Arts, 1982:23-26).

Paris Operası - III Napoleonun hökmranlıq etdiyi İkinci imperiya dövründə, 1860-cı illərdə memar Şarl Qarnye tərəfindən layihəsi hazırlanmışdır. Operanın tikintisi əvvəllər yeraltı suların törətdiyi çətinliklər səbəbindən ləngiyirdisə, Qarnyenin ikiqat divarla su dolan zirzəmiləri bağlaması bu çətinliyi aradan qaldırır. Operanın binası istər daxildən, istərsə də xaricdən çox böyük təəssürat oyadır. Öz hündürlüyünə görə Zəfər Tağından 13 metr hündürdür, özülündən başlamış Apollonun təltifedici lirasına qədər ümumi ölçüsü 63 metrdir. Bu operanın da tikintisi zamanı memarın eklektizm cərəyanının tərkibində antikliyə müraciəti görünür. “Bu nə yunan, nə də roman üslubudur, bu, III Napoleonun üslubudur” deyərək memar imperatorun həyat yoldaşının “bu, nə üslubudur?” sualına cavab verərkən demişdir. Operanın daxilində də antik üslublar hiss olunurdu. Amma, ümumiyyətlə, tikilini neo-barokko üslubuna aid edirlər (Poletti and Richarme, 2000: 36-49).

Müxtəlif təyinatlı tikililərə antik arxitektural formaların verilməsi davam edirdi. Belə ki, Konkord meydanı ansamblını tamamlayan Parisdəki Müqəddəs Madlen kilsəsinin tikilişində möhtəşəm və kompakt peripter formasına müraciət nəzərəçarpandır. Zəfər Tağının motivi isə, nə qədər tanış və aydın olsa da, bütün dünyada ondan hələ də həzz almaqdadır.

Parisdəki Zəfər Tağı (Arc de Triomphe) – Əvvəlki Ulduz, indiki Şarl de Qoll meydanında, Şayo təpəsində, Yelisey çöllərinin yuxarı hissəsində yerləşir. Ulduz meydanının tikintisi zamanı şəhərdən kənarında yerləşməsinə baxmayaraq, şəhər qapısına birləşdirilməsi çox vaxt çəkmədi. 1854-cü ildə bu meydan ondan ayrılan 12 küçə vasitəsilə müasir “ulduzabənzər” şəklini aldı. Bu memarlıq abidəsi şəhərin inkişafına uyğun olaraq meydanın funksionallığını artırdı və şəhərin mərkəzi hissəsinə uyğun şəkildə formalaşdı. Bu üslubda olan şəhərsalma layihələri meydanın müxtəlif istiqamətlərdən asanlıqla əlaqələndirilməsini təmin edərək, şəhərin estetik görünüşünü gücləndirdi. Meydanın 1969-cu ildə adı dəyişdirilərək Şarl de Qoll meydanı adlanmışdır.

1806-cı ildə tikilinin Napoleon tərəfindən təməl daşı qoyulmuş, lakin 1815-ci ildə onun ölkədən sürgün olunması və imperiyasının süquta uğraması işlərin yarımçıq qalmasına səbəb olmuşdur. Tağın ucaldılmasına yenidən Lui Filipin dövründə başlanılır və 1836-cı ildə inşaat işləri sona çatır. Layihənin rəhbəri memar J. F. Şalqren idi. O, qədim Romada əlamətdar günlər, məşhur şəxsiyyətlər və ya müqəddəslərin şərəfinə ucaldılmış zəfər tağlarının nümunələrindən ilhamlanaraq bu işi öhdəsinə götürmüşdü. Şalqren bu qədim memarlıq nümunələrindən ilhamlanaraq, modern şəhərsalma layihəsində tarixi və monumental elementləri yenidən təsvir etdi. Bu yanaşma layihəyə həm estetik zənginlik, həm də tarixi dərinlik əlavə etdi. Lakin Parisdəki bu tağın ölçüləri antik dövrdəki nümunələrdən daha hündür idi. Belə ki, tağın hündürlüyü 50 metr, eni isə 45 metrdir. Tağın yalnız bir keçidi var, onun ölçüləri isə 14,2 metr enində və 29 metr hündürlüyündədir. Bu ölçülər tağın həm monumental, həm də funksional tələblərini qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəhəng beş metrli friz fransız ordusunun hücumu (şərq tərəf) və qayıdışı (qərb tərəf) relyef səhnələri ilə bəzədilmişdir. Napoleon tərəfindən əsas qoyulmuş Zəfər Tağı öz zəfərini görmədi. Lakin 1840-cı ildə tağın altından Napoleon Bonapartın kül cənazəsi keçirilərək dəfn etmə mərasimi icra edildi. Napoleonun cənazəsinin bu monumental tağın altından keçirilməsi onun həyatını və imperatorluğunu təsdiqləyən simvolik bir mərasim idi. Bu hadisə tağın həm tarixi və mədəni əhəmiyyətini artırmış, həm də onu Fransanın böyük liderinin xatirəsinə həsr edilmiş bir məkana çevirmişdir. 1885-ci ildə eyni hadisə Viktor Hüqo üçün təkrarlanır. Sonralar isə tağın sol tərəfində İkinci Dünya müharibəsində həlak olanların xatirəsinə həsr olunmuş “Naməlum əsgər”in şərəfinə daim yanan Ulduz qoyulmuşdur. Hal-hazırda “ulduz”un tam ortasında yerləşən, möhtəşəm və qüdrətli Zəfər Tağı sanki ətrafındakı şəhərə rəhbərlik edir (Legrand, 2001: 9-14).

Müqəddəs Madlen kilsəsi (tam adı Müqəddəs Mariya Maqdalenanın kilsəsi) - Paris memarlığının məşhur abidələrindən biridir. Napoleon Bonapartın qələbələrini xatırladan yunan-roma məbədi üslubunda tikilmiş kilsədir. Bütün binanı 52 qabarıq friz dekorla bəzədilmiş korinf sütunları əhatə edir ki, bunların da hər birinin hündürlüyü 20 metrdir, fasadın portikinə pilləkən aparır. Bu pilləkən tağın ön hissəsindən portikə çıxışı təmin edir və monumentallığın estetik və funksional tələblərinə uyğun olaraq dizayn edilmişdir. Pilləkən həm tağın əzəmətli görünüşünü tamamlayır, həm də ziyarətçilərə tağın ön tərəfindəki rəsmi və təntənəli məkana giriş imkanı verir. Nəhəng frontonda İsanın qarşısında diz çökmüş Mariya Maqdalena təsvir olunmuş qiyamət səhnəsi verilib. Kilsənin daxili də nəhəng zal və yarım dairəvi mehrab hissəsi ilə eyni zamanda genişdir. Kilsə memarlıq bütövlüyü ilə Roma məbədinə xatırlatsa da, bu tikilinin həqiqi təyinatından xəbər vermir. Məbədin klassik memarlıq elementləri onun qədim Roma üslubuna bənzədiyini göstərir, lakin kilsənin öz funksional və dini məqsədini əks etdirən spesifik dizayn elementləri və xüsusiyyətləri var. Bu da tikilinin əsl təyinatını gizli saxlayan bir təsir yaradır. Kilsə Yunanıstan və ya Romadakı analogi tikililər kimi postament altlıq üzərində əzəmətlə dayanır (Leniaud, 1998: 15-19).

Sakre-Kör kilsəsi - Parisin ən hündür yeri olan Monmartr bağlarına xüsusi möhtəşəmlik gətirən bu kilsənin tikilişi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. 1863-cü ildə Jül-Joffrin meydanında Notr Dam dö Klinankur kilsəsi, 1892-ci ildə isə yeni bələdiyyə binası ucaldılır. XIX əsrin sonunda bura öz tarixinin ən əlamətdar dövrlərini yaşayır və Monmartr sanki bir teatra çevrilir. Monmartr təpəsində yerləşən Sakre-Kör kilsəsi Parisin ən mühüm məkanları ilə müqayisədə ən önəmli yeri tutur. Bu kilsənin şöhrəti zamanla daha da artmış və turistlərin ən çox ziyarət etdiyi ən məşhur məkanlardan birinə çevrilmişdir.

Məhz Monmartrın möhtəşəm görünüşü Sakre-Körün tikilişinə şərait yaratdı. Bu abidənin təpədə tikilişi onun hündürlüyü üçün əhəmiyyətli idi. O, müqəddəs Denisin xatirəsinə həsr olunub və mənşəyini "Şəhidlər" dağından götürür. 1874-cü ildə bazilikanın tikilişinə usta seçimi üçün ictimai müsabiqə keçirildi. Qeyd olunurdu ki, kilsənin həm daxili, həm də xarici hissələri təntənəli mərasimlər təşkil etməyə müvafiq olmalıdır. Kilsənin tikilişi üçün 78 layihə hazırlanmışdı, bu isə, Operanın layihələrindən qat-qat az idi. Nəticədə, P.Abadinin layihəsi qəbul olunur və o, 1874-cü ildə kilsənin tikilişinə başlayır. Kilsənin tikilişi üçün neo-roman üslubu seçilməseydi, "milli üslub" hesab edilən neo-qotik üslubu daha çox üstünlük təşkil edərdi. Çünki neo-qotik üslubu özünün zəngin detalları və böyük günbəzləri ilə tanınırdı və o zaman Fransada daha geniş yayılmışdı. Neo-qotik cərəyanının uzunömürlü populyarlığı onun memarlığa zəngin tarixi və estetik təsirlər etməsi ilə əlaqədar idi. Neo-roman cərəyanının seçilməsi bu tarixi üsluba olan marağın dəyişməsinə səbəb oldu və fərqli memarlıq formalarının inkişafına yol açdı (Legrand, 2001: 16-22).

Bu dövrdə, həmçinin, Fransada baş verən siyasi gərginlikləri nəzərə alaraq, Aleksandr Løjantil Paris Operası ətrafında bir kilsə tikdirməyi söz vermişdi. Bu kilsə şəhərin müasir siyasi və mədəni mühitində xüsusi bir simvolik əhəmiyyət kəsb etməli, həmçinin Parisdəki gərginlikləri yüngülləşdirmək və şəhərin simvolik gücünü artırmaq məqsədi daşımalı idi. Lakin o, sonradan Puatye ərazisinə sürgün olunur və onun arzuları gerçəkləşmir.

XIX əsr Fransa heykəltəraşlığı

XIX əsr Fransa heykəltəraşlığı şəhərlərdə və ümumiyyətlə, siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlı olaraq inkişaf edirdi. Şəhər və hökumət, III Napoleon və III Respublika arasında baş verən rəqabət heykəltəraşlıq sahəsinə də öz təsirini göstərirdi. Varlı burjuaziya bu heykəl dəbinə qoşularaq, fərdi sifarişləri ilə kiçik heykəltəraşları işə cəlb edirdi. Bu isə, öz növbəsində müxtəlif mövzuları işləyən və müxtəlif cərəyanlara müraciət edən heykəltəraşların ortaya çıxmasına səbəb olurdu. Lakin bəzən bu müxtəlif yanaşmalar tənqidlərlə üz-üzə qalır, bu da, heykəltəraşların dövrün siyasi və sosial kontekstindən təsirlənərək, həm müsbət, həm də

mənfi reaksiyalarla qarşılaşmalarına səbəb olurdu. Bu vəziyyət Fransa heykəltəraşlığının çoxşaxəliliyini və dövrün mürəkkəb siyasi və sosial şəraitinin sənətə təsirini əks etdirirdi.

Əsrin əvvəllərində rəssamlıqda olduğu kimi, heykəltəraşlıqda da neoklassisizm cərəyanı aparıcı rol oynayırdı. Bonapartlar tərəfindən dəstəklənən italyan heykəltəraş Antonio Kanova tezliklə fransız heykəltəraşı Jan Antuan Hudon ilə əvəz olundu. Lakin romantizm və Öjen Delakruanın gəlişi, yalnız rəssamlıqda deyil, heykəltəraşlıqda da dönüş nöqtəsi oldu. Romantizmin yenilikçi və azadlıq ruhu heykəltəraşlıqda az hiss olunsa da, bu prosesin bəzi nümunələri mövcuddur. Məsələn, Fransua Rüd 1832-1835-ci illərdə Zəfər Tağının üst hissəsində "Marselyeza"nı epik lirizmlə yenidən həkk edir.

Neoklassik heykəltəraşlardan Ceyms Pradye və onun "Venera" əsəri, Jan Pyer David d'Anqrın "Rene şahı" heykəli, Paris Panteonunun arxasında yerləşən Albert Ernest Kaliye Belösun "İppodamiya hadisəsi" və Aleksandr Dümanın heykəli kimi nümunələr bu dövrün heykəltəraşlıq sahəsindəki müxtəlif yanaşmaları və tərzləri əks etdirirdi. Bu əsərlər heykəltəraşlığın həm neoklassik, həm də romantik cərəyanlardan təsirləndiyini göstərir və dövrün sənət mühiti ilə bağlı geniş bir təsvir təqdim edirdi.

Həmin dövrün Akademiya və İncəsənət məktəblərinin sifarişləri heykəltəraşların şəxsi ifadələrindən daha çox mövcud akademizmi gücləndirirdi. Bu sifarişlər daha çox akademik standartlara uyğun olaraq hazırlanırdı və tərzlərdə fərqlilikdən daha çox, müəyyən edilmiş prinsiplərin izlənməsinə diqqət yetirilirdi. Buna baxmayaraq, bəzi heykəltəraşlar dövrün sənət mühitində fərqlənirdi. Bunlar arasında:

- Fransua Rüd: XIX əsrin əvvəllərində tanınmış heykəltəraş, xüsusi ilə monumental heykəltəraşlıq sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.
- Jan Batist Karpo: Əsrin ortalarında nəzər diqqəti cəlb edən heykəltəraş kimi tanınmış, klassik və romantik təsir altında işlər yaratmışdır.
- Antuan Lui Bari: XIX əsrin ortalarında fəaliyyət göstərən və sənət mühitində öz izini qoyan məşhur heykəltəraşlardan biri idi.
- Ogüst Roden: XIX əsrin sonlarına doğru, xüsusilə 1880-ci ildən sonra Avropa heykəltəraşlığında böyük təsir yaradan və sənət mühitində önəmli bir şəxsiyyət olmuşdur.

Xüsusi olaraq monumental hissələrin hazırlanmasında da bəzi tanınmış heykəltəraşlar iştirak etmişdir:

- Corc Diebol: Pon de l'Almada olan "Nar ağacı" heykəli ilə tanınır.
- Emanuel Fremye: Piramidalar meydanında yerləşən "Janna d'Ark" heykəli ilə məşhurdur. Müqəddəs Mişel qəsrinin qülləsindəki Müqəddəs Mişelin heykəli də onun işlərindəndir.

Bu heykəltəraşların işləri müxtəlif monumental və emblematik layihələrin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayaraq, dövrün estetik və memarlıq prinsiplərinə uyğun olaraq sənətə töhfə vermişdir.

Üçüncü respublika dövründə Frederik Oqüst Bartoldi öz monumental və "şəhər" əsərləri ilə sənət dünyasında xüsusi iz qoyur. Onun tanınmış əsərləri arasında aşağıdakıları, xüsusilə, qeyd etmək olar:

- "Dünyanı İşıqlandıran Azadlıq" (Statue of Liberty): Bu heykəl ABŞ-ın Fransadan aldığı hədiyyə olaraq, azadlığı simvollaşdıran monumental bir əsərdir.
- "Belfort Aslanı": Bu heykəl Fransanın Belfort şəhərində yerləşir və şəhərin müstəqilliyini və cəsarətini təmsil edir.

- Lionda Buğalar Meydanında yerləşən dörd sıçrayan at ilə fontanlar (Leniaud, 1993: 20-40). Bu əsər şəhərin memarlıq mühitinə xüsusi təsiri ilə seçilir və şəhər estetikası ilə bağlı sənətkarın özünəməxsus tərzini əks etdirir.

Bartoldinin bu monumental əsərləri, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dövrün estetik və siyasi ruhunu əks etdirərək, şəhərin memarlıq mühitinə mühüm töhfələr vermişdir.

Əsrin sonuna doğru Ogüst Roden özünün yaradıcı gücü, ifadəliliyi və fərqliliyi ilə seçilən bir heykəltəraş kimi meydana çıxır. Roden heykəltəraşlıqda yenilikçi yanaşmaları ilə tanınır və dövrünün ən təsirli sənətkarlarından biri sayılırdı. Onun əsərləri təbii forma və emosional ifadə baxımından böyük bir tərəqqi gətirmiş və heykəltəraşlığın modernizminə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Roden heykəltəraşlığın sərhədlərini genişləndirərək, ona həm texniki, həm də estetik baxımdan yeniliklər gətirmişdir. Belə ki, o, impressionistlərin təsirindən ilhamlanaraq əsərlərinin əksəriyyətini işıq və kölgə üzərində qururdu. Rodenin Parisdə öz muzeyi fəaliyyət göstərir: burada onun dünya şöhrətli əsərləri olan “Düşünən insan” və “Öpüş” qorunur. Həmçinin onun əsərləri siyahısına Balzak, Jül Dalü və Alfons Leqronun büstlərini də aid etmək olar. Roden 1880-ci ildə Dekorativ İncəsənət Muzeyinin sifarişi ilə “Cəhənnəmin qapısı” əsərini işləyir, növbəti 30 ildə 186 heykəl, o cümlədən tunc qapılar hazırlayır. İri heykəltəraşlıq nümunəsi olan “Kale burjuvaları” da Rodenə aiddir.

Jan Batist Karpo Valensiyadan olsa da, 1844-1850-ci illərdə Rüdün yanında şagird kimi işləyir. 1854-cü ildə o, Roma mükafatı alır və ora qayıdaraq, Mikelancelo, Donatello və Verrokşionun işlərini araşdırır. J. B. Karpo intibah və klassik ruhun sintezini 1869-cu ildəki “Rəqs” əsəri ilə, Türlri bağında yerləşən “Uqolin və oğlanları” və Lüksemburq bağında yerləşən “Dörd Qitənin Fontanı” əsərlərində nümayiş etdirir. Bu əsərlər Karponun heykəltəraşlıqda həm klassik, həm də intibah üslubunun təsirini necə birləşdirdiyini göstərir. 1861-ci ildəki “Şahzadə Matilda” büstü ilə III Napoleon Karpoya böyük hörmət bəsləyir, bu da, onun dövrünün ən nüfuzlu heykəltəraşlarından biri olaraq tanınmasına səbəb olur. Bu büst Karponun sənətindəki klassik dəyərləri və üslubunu gözəl bir şəkildə əks etdirir və onun müasir dövrün sənət mühitindəki yerini möhkəmləndirir. Karpo bir müddət Qarniyə Operasında və Flora pavilyonunda çalışır. Onun “Rəqs” əsəri çoxsaylı tənqidlərə məruz qalır və hətta onilliyin ən alçalıcı əsəri kimi qiymətləndirilir. Bu əsərin dövrün sənət mühitindəki tənqidçilərin sərt reaksiyası ilə üzlaşması onun sənətindəki innovativ yanaşmanın nə qədər mübahisəli olduğunu göstərir. Karpo “Dörd Qitənin Fontanı” əsərini tamamlaya bilməmişdir; o, əsərin Asiya, Avropa, Amerika və Afrika hissələrini hazırlamışdır. Emanuel Fremye əsəri tamamlayaraq, ona səkkiz sıçrayan at, hovuzda bağa və delfinlər əlavə etmişdi. Bu əlavələr fontanın sənətkarlıq və estetik dəyərlərini artıraraq, onu dövrün monumental heykəltəraşlıq nümunələrindən birinə çevirmişdir.

Emanuel Fremye parisli olub, əvvəllər özünü heyvan heykəlləri hazırlayan heykəltəraş kimi sınımış, daha çox silahlı atlı mövzusunda işləmişdir. O, Morj rəssamın emalatxanasında bir müddət çalışdıqdan sonra, 1843-cü ildə özünün “Ceyran” əsərini Salona göndərir. Bu əsər onun sənət mühitindəki tanınmasına başlanğıc verir və bundan sonra böyük məhsuldarlıq dövrü başlayır. Fremyenin 1850-ci ildə yaratdığı “Toxunmuş ayı” və “Toxunmuş it” əsərləri onun yüksək sənətkarlıq bacarığını və realist yanaşmasını əks etdirir. Lüksemburq Muzeyi bu heyranedici əsərləri alır. Bu əsərlər, həmçinin, onun heykəltəraşlıqda təbiəti və heyvanları əks etdirmə bacarığının yüksək səviyyədə olduğunu nümayiş etdirir.

1855-1859-cu illərdə Fremye III Napoleonun hərbi heykəllər silsiləsini yaratmaqla məşğul olmuşdur. Bu zaman kəsiyində o, özünün məşhur “Qazan və ayı balaları”, 1887-ci ildə Salonda ona şöhrət medalı qazandıran “Qadını daşıyan qorilla”nı işləmişdir. Lakin sonuncu əsər müasir müşahidəçilərin istehzasına səbəb olmuşdur, belə ki, qorillanın çılpaq qadını qaçırması gülünc görünürdü.

Emanuel Fremye məşhur Müqəddəs Mişel qəsri ilə yanaşı, Luvr muzeyində yerləşən Uşaq Bağında Velaskezin at üstündəki heykəlinin də müəllifidir. Bu heykəl onun heykəltəraşlıq sahəsindəki müvəffəqiyyətlərini və sənətindəki yüksək səviyyəni əks etdirir. O, 1892-ci ildə İncəsənət Akademiyasının üzvü seçilmiş və Parisdəki Milli Tarix Muzeyində heyvan heykəlləri üzrə professor vəzifəsinə təyin edilmişdir (Poletti and Richarme, 2000: 20-46). Bu təyinat onun heykəltəraşlıq sahəsindəki nüfuzunu və şöhrətini daha da artırmışdır.

Eyfel qülləsi

XIX əsr Fransa memarlığında fransız heykəltəraşları novator ideyalarla çıxış edərək metal konstruksiyalardan ustalıqla istifadə edirdilər. Buna ən parlaq nümunə heykəltəraş Eyfelin hazırladığı Eyfel qülləsi, Baltarın Mərkəzi Bazar kompozisiyası ola bilər.

Əsrin sonlarına doğru, 1889-cu ildə təşkil olunmuş Ümumdünya sərgisi üçün hazırlanmış dəmir qurğu olan Eyfel qülləsi hal-hazırda dünyanın mədəni mərkəzi sayılan Parisin illər boyu simvolu kimi qalmaqda davam edir. Mark Nado tərəfindən təməli qoyulan qüllə on altı fərqli massiv üzərində təşkil olunub. Qurğu hərbi məktəb tərəfindən yeddi metr dərinliyə qazılmış və iki metr qalınlıqda olan beton sal daş üzərində yerləşir. Bu, onun möhkəmliyini və dayanıqlığını təmin edən bir əsasdır. Eyfel qülləsinin yığılmasında, ümumiyyətlə, tikilinin özündə 2.500.000 pərçimdən istifadə olunub ki, bunun da üçdə biri özülündə yerləşir. İnşaat işləri rekord sürətlə aparılaraq, hər ayda 22 metr ucaldılırdı. Qurğunun bütün hissələri Paris yaxınlığındakı Eyfelin emalatxanasında hazırlanırdı. Qüllə üç mərtəbədə ibarətdir, birinci və ikinci mərtəbəyə piyada, pilləkənlərlə qalxmaq mümkündürsə, üçüncü mərtəbəyə yalnız liftlə qalxmaq mümkündür. Belə ki, aşağı hissələrdə tikilinin genişliyi buna imkan verirsə, yuxarılara - təqribən 300 metrə qədər qalxdıqca ensizləşən qüllədə pilləkən yerləşdirmək mümkün olmayıb. 1889-cu ilin yazında bütün işlər sona çatmışdır. Üçüncü mərtəbədə bu qüllənin müəllifi Qustav Eyfelin iş otağı yerləşirdi, sonralar bu hissədə elmi laboratoriya da açılmışdır. Birinci və ikinci mərtəbənin platformasında tamaşa otaqları və restoranlar yerləşir. XIX əsr üçün 300 metr hündürlüyü ilə dünyada ən böyük tikili sayılan Eyfel qülləsinin açılış mərasimi 1889-cu il 31 mart tarixində keçirilmişdir. Hələ 1884-cü ildə Fransada Ümumdünya sərgisi keçirilməsi ideyası qəbul olunan kimi, Eyfel cəmiyyətinin mühəndisləri Emil Nugiye və Moris Koeşlin layihə təşkilatçılmasına min addım hündürlüyü aşan qüllə tikilişi ideyasını təklif etmişdilər. Həmin dövrün son onilliklərində metallurgiya sahəsindəki uğurlara əsasən və cəmiyyətin əvvəlki nümunələrindən ilhamlanaraq bu layihənin reallaşdırılması artıq mümkün idi. Bu layihə hətta 1886-cı il 1 may müsabiqəsində laureat olmuş, növbəti ilin 8 yanvarında isə mühəndis və fransız hökuməti arasında müqavilə imzalanmışdır. Müqavilədə qüllənin tikilişinə maliyyə dəstəyindən və onun Sena sahilində yerləşməsindən bəhs olunurdu. Artıq 1890-cı ilin 15 may tarixindən qüllə ictimaiyyətin ixtiyarına verilir. Ümumdünya sərgisinin son gününə - 6 noyabra qədər Eyfel qülləsinə iki milyon nəfər baş çəkir. Bu, həmin dövr üçün böyük göstərici idi, hətta bütün yerli qəzetlər, "1889-cu il Paris sərgisi", xüsusilə, qüllənin şöhrətindən danışdı. Məşhur fransız qəzeti olan Le Figaronun Eyfel qülləsinin 1889-cu il sərgisindəki xüsusi uğurundan bəhs edən 1889-cu il, 7 avqust, 85 nömrəli buraxılışı nəşr olunmuşdur. Qüllənin 115 metr hündürlüyünə həsr olunmuş qəzetin nömrəsində qüllənin yarımçay şəkli verilmiş, o cümlədən, tikilişinə 5 600 000 kq dəmir və 5 600 000 qızıl frank xərcləndiyi qeyd olunmuşdur. Bu məlumat qüllənin inşası üçün sərf olunan resursların miqdarını və maliyyə dəyərini əks etdirirdi. Beləliklə, Eyfel qülləsinin sərginin ilahəsinə çevrilməsi çoxlarının xoşuna gəlməyə də, bu fikri ölkənin qabaqcıl jurnalistlərinin çalışdığı Le Figaro qəzeti təkzib edirdi (Landormy, 1994: 23-38).

NƏTİCƏ

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində hakim olan ampir cərəyanı istər memarlıqda, istərsə də heykəltəraşlıqda Fransanı klassik üslublu qədim Avropa şəhərləri ilə bir sətərə qoydu. Bu dövrün

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

təsiri ilə Fransanın memarlıq və heykəltəraşlıq sahələrində mövcud olan özünəməxsus üslubları Avropanın ənənəvi mühitində öz yerini tapdı.

Əsrin ikinci yarısından başlayaraq, cərəyan və üslub müxtəlifliyi fransız mədəniyyətini daha da zənginləşdirdi. Fransız dilinin ədəbiyyatda geniş yayılması və beynəlxalq dilə çevrilməsi təsadüfi deyildi; bu, ölkənin mədəni təsirinin və tanınmasının bir göstəricisi idi. Yüksək elitaya məxsus sərgilər və toplantıların böyük əksəriyyətinin Parisdə keçirilməsi şəhərin mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki önəmli rolunu xüsusi vurğulayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ecole nationale des Beaux-Arts. (1982). *Paris - Rome - Athènes. Le voyage en Grèce des architectes français aux XIXe et XXe siècles*. Paris. 390 səh.
2. Groure, B. (2003). *Degas*. Köln. 234 səh.
3. Landormy, P. (1994). *La Musique française de la Marseillaise à la mort de Berlioz*. Paris. 1069 səh.
4. Legrand, G. (2001). *Les architectes départementaux du Lot au XIXe siècle*. Paris. Thèse Toulousell, 5 vol. 180 səh.
5. Leniaud, J.-M. (1993). *Les cathédrales au XIXe siècle*. Paris : Ed. Economica. Etude du service des édifices diocésains. 207 səh.
6. Leniaud, J.-M. (1998). *Les bâtisseurs d'avenir. Portraits d'architectes : XIXe-XXe siècle : Fontaine, Viollet-le-Duc, Hankar, Horta, Guimard, Tony Garnier, Le Corbusier*. Paris. 325 səh.
7. Middleton, R., Watkin D. (1993). *Architecture du XIXe siècle*. Paris: Ed. Gallimard-Electa. 394 səh.
8. Orucov, T. GÖY QÜBBƏSİNƏ İŞIQ SALANLAR. II cild. BƏŞƏR SƏMASINA YÜKSƏLƏNLƏR. https://telmanorucov.com/pdf/2-cicild_beser_semasina_yukselenler.pdf 211 səh.
9. Poletti, M., et Richarme, A. (2000). *Inventaire des œuvres de Fratin*. Paris : Editions Univers du Bronze. 538 səh.

**PROPAGATION OF TURKISH IDEAS IN THE LITERATURE OF AZERBAIJAN AND
BASHKIRDISTAN IN THE 20TH CENTURY (B. Vahabzade and A.Z. Valid)**

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN VƏ BAŞQIRDISTAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRKCÜLÜK
İDEYALARININ TƏBLİĞİ (B. Vahabzadə və Ə.Z.Vəlid)

Aytən Nəriman qızı Qurbanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Türk xalqları
ədəbiyatı şöbəsi Azərbaycan Pedaqoji Universiteti Quba filialı Baş müəllim

ABSTRACT

One of the advantages that technology brings to our lives in modern times is that it once again proves that there is no concept of time and space in literature. The topic of parallels in fiction has always been in the center of attention, moreover, it has been one of the topics that people, critics, and literary scholars are always interested in. As a philologist, one of the things that draws my attention when reading the works of any author is certain agreements and similarities between other works in a similar style and on similar topics.

From time to time, the issue of the presence of similar topics in the literature of the Turkic peoples, and especially, the intersection of these similar topics in the ideas of heroism, Turkism, and Turanism, has not been ignored. One of the interesting points is that these topics were not important for the literature, history, and publicism of only a few Turkic peoples. Even the Turkic peoples living in the most remote areas did not hesitate to create works praising the great history and folklore of the Turks.

Açar sözlər:türkcülük, turançılıq,Bəxtiyar Vahabzadə,Əhməd Zəki Vəlid,Başqırd ədəbiyyatı və s.

Key words: Turkism, Turanism, Bakhtiyar Vahabzade, Ahmad Zaki Valid, Bashkir literature, etc.

Ключевые слова: тюркизм, туранизм, Бахтияр Вагабзаде, Ахмад Заки Валид, башкирская литература и др.

Müasir dövrdə texnologiyanın həyatımıza gətirdiyi üstünlüklərdən biri də ədəbiyyatda zaman və məkan anlayışının olmadığı bir daha sübut etməsidir. Bədii ədəbiyyatda paralellər mövzusu daim diqqət mərkəzində olan, üstəlik insanları, tənqidçiləri, ədəbiyyatşünasları daim maraqlandıran mövzulardan biri olmuşdur. Bir filoloq kimi mənim diqqətimi çəkən məsələlərdən biri istənilən bir müəllifin əsərlərini oxuduqda onunla bənzər üslubda, bənzər mövzularda olan başqa əsərlər arasında müəyyən uzlaşmalar və oxşarlıqlardır.

Zaman-zaman türk xalqlarının ədəbiyyatında oxşar mövzuların olması və xüsusilə də, bu oxşar mövzuların qəhrəmanlıq, türkcülük, turançılıq ideyalarında kəsişməsi məsələsi diqqətdən kənar qalmamışdır. Maraqlı məqamlardan biri də budur ki, sözügedən bu mövzular sadəcə bir neçə türksoylu xalqların ədəbiyyatı, tarixi, publisistikası üçün əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Ən

ucqar ərəzilərdə yaşayan türksoylu xalqlar belə türkün ulu tarixini, folklorunu vəsf edən əsərləri yaratmaqdan çəkinməmişlər.

Bu məqalədə isə Azərbaycan və Başqırdıstan ədəbiyyatında türkçülük, turançılıq ideyaları ilə yaşayan, yaradan iki şəxsiyyətin – Bəxtiyar Vahabzadə və Əhməd Zəki Vəliidi haqqında məlumat verilir. İki ayrı türk xalqının ədəbiyyatında xüsusi yeri olan hər iki sənətkarı birləşdirən əsas ideyanın türkçülüyn hazırda nəinki ədəbiyyatları, hətta dövlət başçılarında tutmuş sıravı vətəndaşlara kimi hər kəsi birləşdirməsi nəzərə alınması məqamlardandır.

Bəxtiyar Vahabzadə bütün ömrünü Azərbaycan və türk dünyası üçün yazıb-yaratdı. İkiyə bölünmüş Azərbaycan üçün fəryad etdi, Güney Azərbaycan üçün fəryad etdi və bu yolda, azadlıq mübarizəsində qələmi ilə ən öndə gedənlərdən biri oldu. O, Altaydan Tunaya qədər bütün türk-islam coğrafiyasına böyük ümidlər bəsləmiş və bu ümidi daim yaşatmışdır. “Keçmişinə daş atan, gələcəyinə top gülləsi atar...” düşüncəsi ilə türkçülüynü ən möhtəşəm şəkildə anlatmağa çalışdı. Azərbaycanda xalq şairi bu böyük türk mütəfəkkiri Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan xalqının azəri deyil, türk olduğunu təkid edərək belə izah edib: "Biz də türkük, sözə asan gəlməz, Dənizə çox düşmən atmadıq. "Azərbaycanlı" demək bizə təhqirdir, biz azəri deyilik, türkük, türk oğullarıyıq!"

Bəxtiyar Vahabzadə milli şüuru, tarixi, ləyaqəti, keçmişi, soy-kökü unutmayan bir şairdir. Azərbaycan milli azadlıq mübarizəsində önəmli adlardan biridir. O, beş dəfə Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı olub, “İstiqlal ordeni” ilə təltif edilib. Onun milli duruş və münasibəti təkcə ölkəsi ilə məhdudlaşmırdı, bütün türk dünyasına aid idi. Krım, Şərqi Türkünstan, Qaraçay türklərinin ölümlərinə ağlayır, hər fürsətdə onlardan danışırdı. Qasıralı İsmayıl bəyin Krımda başladığı “Dildə, işdə, fikirdə birlik” devizinin ciddi davamçısı olmaqla bərabər o, öz çağının Qasıralısına çevrildi. (<https://turkalemiyiz.com/Home/Getkafkasya?categoryid=4&aid=4544>)

Bəxtiyar Vahabzadə əsərləri milyonlara çatan nəhəng şair olmaqla yanaşı, həm də mühüm müəllif, alim, ziyalıdır. O, bütün əsərlərində böyük “Qırmızı Alma”nı, idealını qələmə alan bir siyasətçi və könül adamı kimi türk millətinə xidmətdən heç vaxt usanmayıb. Şair Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş, akademik fəaliyyətini bu sahədə başa vurmuş və ölənə qədər həmin universitetdə müəhazirələr oxumuşdur. O, 40 şeir kitabı, 11 elmi və intellektual əsər, çoxsaylı pyeslər, ssenarilər və məqalələr yazıb, əsərləri səkkiz dilə tərcümə olunub. Almaniya da yaşayan türk işçilərlə bağlı araşdırma və təhlillər aparın şair Türkiyə ilə əlaqəsini heç vaxt kəsməyib. O, ən çətin dövrlərdə milli şüur və oyanış hərəkatına öncülük etmiş, kommunist partiyası tərəfindən daim təqib edilmiş və bəzən hətta ölümlə hədələnməmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan türklüyünün simvolik adlarından biridir. O, türk islam idealının Azərbaycandakı sonuncu və ən böyük nümayəndəsidir. O, şeirlərində daim duyğulu, dumanlı, hüznü könül dağının yamaclarında Azərbaycan türkcəsində danışırdı.

Əhməd Zəki Əhmədşah oğlu Vəlidov 1890-cı il dekabrın 10-da Ufa quberniyasının Sterlitamak rayonunun Kuzan kəndində anadan olmuşdur. Hazırda inzibati ərazi bölgüsünə görə bu kənd Başqırdıstanın İşimbay rayonuna aiddir. Atası Əhmədşah həzrət mədrəsə idarə edirdi. Ə. Vəlididi ərəb, türk və rus dillərindən ilk təhsilini həmin mədrəsədə alıb. O, fars dilini anası Ümmülxayətdən öyrənib. Daha sonra A.Ş. Validi görkəmli tatar alimi Şihabetdin Mərcaninin şagirdi olub və təhsilini ana tərəfdən babası Həbibnəzər Utəkinin mədrəsəsində davam etdirib.

1908-ci ilin yayında Əhmədzəki valideynlərindən gizli şəkildə kəndi tərək etdi. Əvvəlcə İrkutska gəldi, sonra Kazana getdi. Burada Ə. Vəlidini "Kasımiyyə" mədrəsəsində daxil oldu. Bir il sonra "Kasımiyyə" mədrəsəsini bitirdikdən sonra türk xalqları tarixi və ərəb ədəbiyyatı müəllimi vəzifəsində qaldı. Bu illərdən başlayaraq müxtəlif türk qəzet və jurnallarında onun məqalələri dərc olunmağa başladı. "Xatirələrinə görə, 1907-ci ildə atasının mədrəsəsində astronomiyadan dərs deyib. Həmin illərdə müəllif özünün "ilk işim" adlandırdığı sual-cavab formalı şeirini yazır. Onu da qeyd edək ki, o, ağsaqqalların söylədiyi müxtəlif əhvalatları qələmə alırdı. Uzun illər sonra yazdığı xatirələrində o, ilk çap olunmuş əsərlərindən də bəhs edir. Ə. Vəlidini onları Həştərxandakı "İdel" qəzetində dərc etdirdi. Məqalələri ilə bağlı özü yazırdı ki, qəzet yazıları olsa da, bunlar ilk elmi əsərlərim idi. Əvvəlcə Murat Rəminin (Təlfiqu-l-əxbar) adı çəkilən əsərini təhlil və tənqid edən məqalə dərc etdi. Daha sonra A.Ş. Vəlidinin əsərləri İrkutskda çıxan "Şura" jurnalında və "Vakit" qəzetində, Kazanda çıxan "Suyumbike" və "Məktəp" jurnallarında, Ufada çıxan "Tormoş" qəzetində çap olunmağa başladı.

1912-ci ildə "Türk və Tatar tarixi" adlı ilk kitabını nəşr etdirdi. Bir il sonra Əhmədzəki Vəlidini 1913-1914-cü illərdə Kazan Universiteti nəzdində türk dillərində nəşr olunan mətbu orqanlar və rus elmi nəşrləri arxeologiya, tarix və etnoqrafiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir. 1916-cı ildən müəllim işləyən Vəlidini ölkənin siyasi həyatında iştirak etməyə başladı. Lakin bu fəaliyyət onun elmə olan həvəsini söndürə bilmədi. Çətin inqilab illərində o, görkəmli dövlət xadimi oldu. O, türk xalqlarının, xüsusən də başqırd xalqının gələcək taleyi haqqında düşünərək Başqırdistanın müstəqilliyi uğrunda güclü mübarizə bayrağını qaldırdı. Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən və ölkədə bolşevik diktaturası qurulduqdan sonra Vəlidini mübarizəni uzaqdan aparmaq qərarına gəldi. Türkiyəyə getdi, sonra xaricə getdi. Ölkədə qalan qohumları və dostları isə repressiyaya uğradı. Xaricdə yaşayarkən A.Ş. Vəlidini türk xalqlarının tarixini öyrənməyə davam etdirdi. Onun mühacirətdə çap olunmuş əsərlərinin coğrafiyası da filmlərdə çap olunub və dünyanın müxtəlif ölkələrində çap olunub. 26 iyul 1970-ci ildə vəfat edir.

Xarici alimlər Vəlidini həyatını və elmi irsini öyrənməyə başladılar. Berlində Klaus Şvarts nəşriyyatında Fridrix Berqdoltun "Türk tarixçisi Axmet Zəki Vəlidini Tuğanın mənəvi əsasları: Xatirələrinə görə" kitabı işıq üzünə görüb. Tələbəsi, İzmirdəki Ege Universitetinin professoru Tunjer Baykara Vəlidini Türkiyədəki tarixşünaslığına böyük töhfə verib. O, müəllimi haqqında çoxlu məqalələr yazıb. 1989-cu ildə "Böyük türklər" seriyasında "Zəki Vəlidini Tuğan" kitabı çapdan çıxıb. Başqırdistan və ümumən Rusiya elmi üçün onun həyat və yaradıcılığının tədqiqinə yenidən başlanılıb. Başqırdistanda Vəlidini fəaliyyətini ilk işıqlandıranlardan biri də filologiya elmləri doktoru Qaysa Hüseynovdur. 1990-cı ildə "Agizel" jurnalının 3-cü nömrəsində "Tarixçi Axmetzəki Vəlidini" adlı məqaləsini dərc etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahazadənin 14 dekabr 1997-ci il tarixli "Respublika" qəzetinə verdiyi müsahibədən.
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004
3. ƏХМƏТЗƏКИ ВƏЛИДИ ТУҒАН. Әçәрзәр: 1917 йылға кәзәр язылған әçәрзәрә / иҗке төрки теленән тәржемә. — Өфө: Башкортостан «Ки- тап» нәшриәте, 1996
4. <https://turkalemiz.com/Home/Getkafkasya?categoryid=4&aid=4544>
5. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2111595>

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY IN AZERBAIJANI MUSIC
AZƏRBAYCAN MUSIQİSİNDƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASI

PhD Mujkan MEMMEDZADE

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports, Baku, Azerbaijan.

ORCID ID: 0000-0001-5693-3748

ABSTRACT

The authors of the lyrics of the music and compositions, who are able to vibrate the most tender strings of the human heart, are always welcomed, loved and never forgotten by the people. Among the various sounds that have filled our musical fields now, we always want to hear the pure, clean, pleasant music of the past, listen to the songs, and be moved by their words. Sometimes we feel that we miss the songs of Fikret Amirov, Jahangir Jahangirov, Tofiq Guliyev, Emin Sabitoglu, and the voices of Shavkat Alakbarova and Rubaba Muradova. You think that it is good that composers like Vasif Adigozalov, Arif Malikov, Shafiga Akhundova, Sevda Ibrahimova, Ramiz Mirishli, Elsa Ibrahimova have turned to the words of our wonderful composers. Of course, Bakhtiyar Vahabzade is the first person who comes to mind when one thinks of a lyrical poet.

Many songs have been composed to the words of Bakhtiyar Vahabzade. Many of these songs were added to already known poems, some of them were either written to ready music by teacher Bakhtiyar, or brought out by working together with the composer. The main aspect of Bakhtiyar Vahabzade's consistent activity in this field is that with these texts, where subtlety and wisdom meet, the poetry of the Azerbaijani song, the blueness of the words, and the polish have increased.

The text of most of the songs of the Azerbaijani composers before Bakhtiyar shows extreme simplicity, so that sometimes the beautiful melody at first sight deceives you and does not allow you to catch this deficit. But if you look carefully, you will come to the conclusion that there is a significant level difference between the text and the music. Mr. Bakhtiyar loved symphonic music, mugham, and saz, and he was good at these different types of music.

Uzeyir Bey's scholarly work - "Fundamentals of Azerbaijani folk music" is as important for mugham and music research as it is for our cultural history, so Bakhtiyar Vahabzade's poem "Mugham" should be placed with the same honor next to the monument of musicology as the most valuable poetic gem dedicated to this field of our national art. is considered worthy.

What is Bakhtiyar's main finding in this work? He draws a clear picture of the connection between mugham, mugham-related classifications, songs, colors, dances and our national history, national identity, and human qualities, and he is able to show us the mugham we always hear and the tableau he paints with a brush of words.

Keywords: poet, lyrics, music, mugham, lyrics, composer

XÜLASƏ

İnsan ürəyinin ən zərif tellərini titrətməyi bacaran musiqinin, bəstənin söz müəllifləri həmişə xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılır, sevilir, heç vaxt unudulmur. İndi musiqili meydanlarımızı bürümüş müxtəlif səslərin içərisində biz həmişə əvvəlki saf, təmiz, məlahətli musiqiləri eşitmək,

mahnıları dinləmək, onların sözlərindən duyğulanmaq istəyirik. Hərdən hiss edirik ki, Fikrət Əmirovun, Cahangir Cahangirovun, Tofiq Quliyevin, Emin Sabitoğlunun mahnıları, Şövkət Ələkbərovanın, Rübabə Muradovanın səsləri üçün darıxmışıq. Fikirləşirsən ki, nə yaxşı ki, Vasif Adıgözəlov, Arif Məlikov, Şəfiqə Axundova, Sevda İbrahimova, Ramiz Mirişli, Elza İbrahimova kimi bəstəkarlar bizim gözəl bəstəkarlarımızın sözlərinə müraciət ediblər. Təbii ki, nəğməkar şair dedikdə, ilk olaraq hər kəsin ağına Bəxtiyar Vahabzadə gəlir.

Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə çoxlu mahnı bəstələnib. Bu mahnıların bir çoxu artıq bəlli olan şeirlərə qoşulubsa, müəyyən hissəsini ya Bəxtiyar müəllim hazır musiqiyə yazıb, yaxud da bəstəkarla birgə işləyərək ortaya çıxarıblar. Bəxtiyar Vahabzadənin bu sahədəki ardıcıl fəaliyyətinin qəlbəyatan əsas cəhəti odur ki, incəliklə hikmətliliyin qovuşduğu bu mətnlərlə Azərbaycan mahnısının poetikası, söz baxımından göyçəkliyi, cilası artır.

Bəxtiyaraqədərki Azərbaycan bəstəkar mahnılarının çoxunun mətnində ifrat bəsitlik sezilir ki, bəzən ilk baxışda gözəl melodiya səni sanki aldadır və bu kəsiri tutmağa imkan vermir. Lakin diqqətlə məğzə varanda mətnlə musiqi arasında qabarıq səviyyə fərqi olduğu qənaətinə gəliyorsən. Bəxtiyar müəllim simfonik musiqini də, muğamı da, sazı da sevirdi, həm bu müxtəlif istiqamətli musiqilərdən yaxşı baş çıxarırdı.

Üzeyir bəyin şah elmi əsəri – “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” risaləsi muğam və musiqi tədqiqatçılığı, mədəniyyət tariximiz üçün nə qədər önəmlidirsə, Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam” poemasını da milli sənətimizin bu sahəsinə həsr edilən ən sanballı poetik inci kimi eyni şərəflə həmin musiqişünaslıq abidəsinin yanında ucalmağa layiq hesab edilir.

Bu əsərdəki başlıca tapıntısı nədir Bəxtiyarın? O, muğamla, muğama bağlı təsniflər, mahnılar, rənglər, rəqslər və milli tariximiz, milli kimliyimiz, insani keyfiyyətlərimiz arasında bağlantının dəqiq mənzərəsini cızır, həmişə eşitdiyimiz muğamı bizə həm də söz fırçası ilə rəsm etdiyi tablo təki göstərməyi bacarır.

AÇAR SÖZLƏR: şair, lirika, musiqi, muğam, sözlər, bəstəkar

GİRİŞ

O, artıq tarixin bir parçasıdır. Hərçənd, elə sağlığında da canlı tarix idi və sadəcə istedadlı söz ustası deyil, millətinin varlığı, taleyi, ruhu ilə qovuşmuş bir yurd fədaisi olmaq məsudluğu və məsuliyyəti ona cavan vaxtlarından nəsib olmuşdu.

Bu nəhəngə tabe olmamaq, onunla hesablaşmamaq (barışmaq yox!), yeri düşəndə ona əyilməmək müşkül idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, sovet dövrünün şairi Bəxtiyar Vahabzadə sovet şairinə çevrilmədi. Əksinə, qələmiylə, sözüylə, qaynar təbiəti və coşqun təfəkkürü ilə həmin qəddar rejimin ayağının altını qazıyanlardan, bu quruluşun çürük mahiyyətini şüurlara yeritmək yolunda mübarizə aparən azlardan oldu.

Yüzlər və minillərdən gələn bir ədəbi ənənə, yazılmamış bir qayda var ki, adətən, hər şair gerçək adından savayı təxəllüs də götürür. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli yaradıcılarından sayılan Bəxtiyar Vahabzadənin şairlik təxəllüsü yox idi. Şeirlərini elə öz əsl adı və soyadı ilə imzalayırdı.

“Bəxtiyar” sözü sevimli şairin həm də təxəllüsü məqamında idi və ustad bir sıra şeirlərinin sonunda fikirlərini, qayəsini də bu kəlmənin anlamına uyğun olaraq ifadə və şərh edirdi. Amma mənası “xoşbəxt”, “məsud” olan bu sözü bir şairə aid etmək həmişə çətindir. Tarixin bütün dövrlərində və dünyanın hər yerində həmişə belə olub. Çünki şair, xüsusən də Bəxtiyar Vahabzadə kimi həssas, cəmiyyətin də, insanın da, həyatın da çox dərin qatlarını görməyi bacaran, ağrı və acılara biganə qalmayan, həmdərd ola bilmək zərifliyinə malik bir söz sərəfinin

tam xoşbəxt adlandırılı bilinməsi təsəvvürəgəlməzdir. Bəxtiyar Vahabzadə millətini sevən, xalqının və yurdunun məruz qaldığı bütün nisgilləri daim qəlbində daşıyan, misralarına gətirən yazar idi. İlk gəncliyindən belə olmuşdu, ömrünün sonunadək də o cür qaldı. Bəxtiyar sözün əsl mənasında və bütövlüyü ilə o zaman bəxtiyar ola bilərdi ki, insana möcüzə kimi gələn, gerçəkləşməsi millətini və yurdunu əsl bəxtiyara çevirəcək bütün ülvi arzuları onun payına düşmüş ömür möhləti içərisində həyata keçsin. Hər halda bəxt ona yar oldu. Bəxtiyar Vahabzadə “şər imperiyası” adlandırılan Sovet İttifaqının dağılmasının ürəkdən tikan çıxaran fərəhini də yaşadı, Azərbaycanın müstəqilliyini də gördü, dilimizin, mənəvi dəyərlərimizin ən ali təntənələrinə də şahid kəsildi.

ARAŞDIRMA

Bəxtiyarın şair çöhrəsinin məziyyətlərindən, ən ümdə üstünlüklərindən biri də bu idi ki, o, heyrtlənməyi, sidq ürəkdən, məsum uşaq səmimiyyəti ilə heyran qalmağı bacarırdı. Məhz gözəllik qarşısında mat qala bildiyinə, bütün başqa istedadları ilə yanaşı valeh olmaq qabiliyyətinə də sahibliyi üzündən daim məftun qalaraq məftunedici müdrik və zərif misralar doğurmağı bacarırdı. Məhz bu gözəlliklərdən qaynaqlanıb yaradılan sözləri musiqiyə çevirən bəstəkarlarımız Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişlər. Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə çoxlu mahnı bəstələnib. Bu mahnıların bir çoxu artıq bəlli olan şeirlərə qoşulubsa, müəyyən hissəsini ya Bəxtiyar müəllim hazır musiqiyə yazıb, yaxud da bəstəkarla birgə işləyərək ortaya çıxarıblar. Bəxtiyar Vahabzadənin bu sahədəki ardıcıl fəaliyyətinin qəlbəyatan əsas cəhəti odur ki, incəliklə hikmətliliyin qovuşduğu bu mətnlərlə Azərbaycan mahnısının poetikası, söz baxımından göyçəkliyi, cilası artıb.

Bəxtiyaraqədərki Azərbaycan bəstəkar mahnılarının çoxunun mətnində ifrat bəsitlik sezilir ki, bəzən ilk baxışda gözəl melodiya səni sanki aldadır və bu kəsiri tutmağa imkan vermir. Lakin diqqətlə məgzə varanda mətnlə musiqi arasında qabarıq səviyyə fərqi olduğu qənaətinə gəliрсən. Bəxtiyar müəllim simfonik musiqini də, muğamı da, sazı da sevirdi, həm bu müxtəlif istiqamətli musiqilərdən yaxşı baş çıxarırdı.

Muğam sənətimizi dərinədən bilməsi və bu irsə atəşin məhəbbəti olmasaydı, “Muğam” kimi misilsiz bir əsəri də yaza bilməzdi. Bu, yalnız bir şairin muğamdan aldığı təəssüratların, daxilində qaynayan duyğu burulğanlarının bəhrəsi olan poema deyil. Yəni yüksək şairənəlik öz yerində, eyni zamanda bu poemada elm var, ayrı-ayrı muğamların, onların şöbə və guşələrinin fəlsəfi dərki, yozumu, incədən-incəyə təhlili və yozumu var.

Üzeyir bəyin şah elmi əsəri – “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” risaləsi muğam və musiqi tədqiqatçılığı, mədəniyyət tariximiz üçün nə qədər önəmlidirsə, Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam” poemasını da milli sənətimizin bu sahəsinə həsr edilən ən sanballı poetik inci kimi eyni şərəflə həmin musiqişünaslıq abidəsinin yanında ucalmağa layiq hesab edirəm. Bəxtiyar “Çahargah”ı belə xırdalayır:

“Çahargah”ın “Müxalif”i

Çaldıranda at saldıran,

Qılınclardan od aldıran

Döyüş səsi...

“Çahargah”ın “Cövhəri”si

Kol dibində

Qar altında

Çıxan tənha bənövşənin üşüməsi.

Qılınc səsi, qalxan səsi,

Bənövşənin üşüməsi.

Biri hünər,

O birisi göz yaşdır.

O sərtliklə bu incəlik

Bir muğamda yanaşdır.

“Şur”u hamımız sayısız dəfələrlə dinləmişik. Amma kim “Şur”un özəyini Bəxtiyar kimi belə görə bilib?

Çoxdan unudulmuş, yeri qalmış yaradır “Şur”,

Birdən yada düşmüş bir ötən macəradır “Şur”.

Qürbətdə Vətən həsrəti, yurdunda bir anlıq

Yaddaşda yanıb, tez də sönən xatirədir “Şur”.

Bir rəssama deyin “Rast”ın şəklini çəksin. Aydındır ki, duyduğunu çəkməlidir. Amma sənin duyduğunun həm də o musiqinin daxilindəki elmi təmələ bağlantısı olmalıdır axı. Mahiyyəti bilməsən, təkə hissiyata arxalansan, çətin uzağa gedəsən. Bəxtiyar “Rast”ı belə görür, belə göstərir:

Dağlarda göynəyən Məcnundur “Segah”,

“Rast” onun atası... Nəsihət eylər.

Məcnun – səhralara gətirər pənah,

Ata – bu sevdanı məzəmmət eylər.

“Rast” – müdrik bir ağıl, dərin düşüncə,

Danışır təmkinlə, aramla tək-tək.

“Segah” – bir istəyin, eşqin dalınca

Mələyə-mələyə qaçan bir ürək.

Şairin sözlərinə yüzlərlə musiqi bəstələnmişdir. Şəfiqə Axundova, Elza İbrahimova, Emin Sabitoğlu, Cavanşir Quliyev kimi gözəl bəstəkarlarımız şairin poeziyasına müraciət etmişlər. Tahir Əkbərin “Amin”, Ələkbər Tağıyevin “Arzular”, Sevdə Məmmədlinin “Ayrıldıq”, Emin Sabitoğlunun “Azərbaycan”, Eldar Mansurovun “Azərbaycan-Türkiyə”, Qəmbər Hüseynlinin “Bulağa gəlsin”, Şəfiqə Axundovanın “Bu torpağa borcluyam”, “Həyat sən nə şirinsən” Elza İbrahimovanın “Gecələr bulaq başı”, “Ey Vətən” və s. musiqiləri hər dövrün sevilən mahnılarındanır.

NƏTİCƏ

Bu əsərlərdəki başlıca tapıntısı nədir Bəxtiyarın? O, muğamla, muğama bağlı təsniflər, mahnılar, rənglər, rəqslər və milli tariximiz, milli kimliyimiz, insani keyfiyyətlərimiz arasında bağlantının dəqiq mənzərəsini cızır, həmişə eşitdiyimiz muğamı bizə həm də söz fırçası ilə rəsm etdiyi tablo təki göstərməyi bacarır:

Tanımaqımı istəyirsən

Görmədiyın bir xalqı sən?

Əvvəl onun nəğməsinə sən qulaq as,

Onu öyrən.

Öz sözünü, sorğusunu

Xəyalını, duyğusunu

Xalq yaşadır nəğməsində.

Tarixin bir dövrü yadır,

Bir bəmdəki “ah” səsində.

Ədəbiyyat

1. Risalə. Araşdırmalar toplusu. 11-ci cild Bakı. “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2015. -232
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Biblioqrafiya. Tərtib edənlər: Mədinə Vəliyeva, Sevgiyə Əsədova, Gülbahar Misirova. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının nəşri. Bakı, 2015
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Ədəbiyyat və sənət, həyat və zaman haqqında düşüncələr. Bakı: Gənclik, 1976

**COMPETENCY-BASED EDUCATION ASSESSMENT OF STUDENTS IN HIGHER
PEDAGOGICAL UNIVERSITIES
AS AN INNOVATIVE APPROACH**

ALI PEDAQOJI UNIVERSITETLƏRDƏ TƏHSİLƏNƏNİN ŞƏRİŞTƏLƏRƏ
ƏSASLANAN TƏHSİL ÜZRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İNNOVATİV YANAŞMA KİMİ

Associate Professor Gulshan Fakhreddin gizi Novruzova

ASPU, Head of Applied Research Department of SRC

0000-0002-1765-0996

ABSTRACT

What is competency-based education?

Competency-based education is an approach to academic program development that focuses on competencies (knowledge, skills, and abilities) rather than classroom time.

The purpose of higher education is to impart competencies to students, and those who pursue higher education are generally considered to have attained the desired level of competency.

Distinctive features of competency assessment are:

- Predefined powers
- Personalization of learning:
- Documentation of experience:
- Self-education and self-development:
- Demonstrating a predefined set of skills:
- Develops required skills.

Competency-based education system aims to develop job skills in certain jobs within a certain period of time. These job skills, called competencies, include a wide range of skills and experiences, as well as attitudes, that are conducive to adequate and satisfactory job performance. To realize the goal, the competency-based education system uses various teaching-learning methods, including classroom teaching, laboratory teaching, experiential learning, online learning, practical projects, field practical training, etc. accepts. The main factors contributing to the formation of skills are identified and classified. Competency measurement models assume that the labor market benefits from a set of outcomes achieved through a set of identifiable factors with clear objectives and verifiable indicators.

Even if a touch is an intangible quantity, it can be measured. In the past, attitudes, feelings, quantities, perceptions, love, affection, happiness, pain, satisfaction, status, talent, knowledge, etc. different evaluation scales were used to measure intangible quantities such as In a higher education system where the measurement of skills is more important than credit rating, it becomes necessary to develop measurable parameters to align with indicators.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Competency-based assessment creates a sense of fairness and objectivity among students. It allows to determine the unique potential of each student and ensures that the evaluation is free from subjective factors. For example,

- Motivation.
- Comparison.
- Feeling of self-confidence.
- Self-development.

Competency-based assessment provides a successful way for students to determine their own development path and progress in their learning activities. As a result of all these innovative benefits, the competency-based assessment approach allows students to more accurately assess their potential and develop more effectively in the learning process.

Key words: higher education, assessment, criterion, competence, innovation, action

XÜLASƏ

Səriştlərə əsaslanan təhsil nədir?

Səriştlərə əsaslanan təhsil, auditoriyada sərf olunan vaxtdan çox, səriştlərə (bilik, bacarıq və qabiliyyətlər) diqqət yetirən akademik proqramın hazırlanmasına yanaşmadır.

Ali təhsilin məqsədi tələbələrə səriştlər aşılamaqdır və ali təhsili davam etdirənlər, ümumiyyətlə, arzu olunan səriştə səviyyəsini əldə etmiş hesab olunurlar.

Səriştlərin qiymətləndirilməsinin fərqli xüsusiyyətləri bunlardır:

- Əvvəlcədən müəyyən edilmiş səlahiyyətlər.
- Öyrənmənin fərdiləşdirilməsi:
  - Təcrübənin sənədləşdirilməsi:
- Özünütəhsil və özünüinkişaf:
- Əvvəlcədən müəyyən edilmiş bacarıqlar toplusunu nümayiş etdirmək:
- Tələb olunan bacarıqları təkmilləşdirir.

Bacarıqlara əsaslanan təhsil sistemi müəyyən bir müddət ərzində müəyyən işlərdə iş bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Səriştlər adlanan bu iş bacarıqları işin adekvat və qənaətbəxş yerinə yetirilməsi üçün əlverişli olan geniş bacarıq və təcrübə, eləcə də münasibətləri əhatə edir. Məqsədi həyata keçirmək üçün səriştə əsaslı təhsil sistemi müxtəlif tədris-təlim metodlarını, o cümlədən sinifdə tədris, laboratoriya tədrisi, təcrübə öyrənmə, onlayn öyrənmə, təcrübə layihələri, sahə praktiki təlimləri və s. qəbul edir. Bacarıqların formalaşmasına kömək edən əsas amillər müəyyən edilir və təsnif edilir. Səriştlərin ölçülməsi modelləri fərz edir ki, əmək bazarı aydın məqsədləri və yoxlanıla bilən göstəriciləri olan müəyyən edilə bilən amillər toplusu vasitəsilə əldə edilən bir sıra nəticələrdən faydalanır.

Sərişdə qeyri-maddi kəmiyyət olsa belə, onu ölçmək olar. Keçmişdə münasibət, hisslər, kəmiyyətlər, qavrayışlar, sevgi, məhəbbət, xoşbəxtlik, ağrı, məmnunluq, status, istedad, bilik və s. kimi qeyri-maddi kəmiyyətləri ölçmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə şkalalarından istifadə edilmişdir. Bacarıqların ölçülməsinin kredit reytingindən daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi ali təhsil sistemində göstəricilərə uyğunlaşmaq üçün ölçülə bilən parametrlərin işlənilməsi zəruri olur.

-Səriştə əsaslı qiymətləndirilmə, tələbələr arasında ədalət və obyektivlik hissi yaradır. Hər bir tələbənin özünə xas potensialını müəyyənləşdirməyə imkan verir və qiymətləndirmənin subyektiv faktorlardan azad olunmasını təmin edir. Məsələn,

- Motivasiya.
- Müqayisə.

- Özgüvən hissi.
- Özünüinkışaf.

Səriştə əsaslı qiymətləndirmə, tələbələrə öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək və öz təlim fəaliyyətlərində irəliləmək üçün uğurlu bir yol təmin edir. Bütün bu innovativ faydalar nəticəsində, səriştə əsaslı qiymətləndirilmə yanaşması tələbələrin öz potensiallarını daha doğru şəkildə qiymətləndirməyə və təlim prosesində daha effektiv bir şəkildə inkişaf etmələrinə imkan verir.

Açar sözlər: ali təhsil, qiymətləndirmə, meyar, səriştə, innovasiya, fəaliyyət

Ali təhsilin məqsədi iqtisadi cəhətdən məhsuldar və cəmiyyətə töhfə verəcək keyfiyyətli və bacarıqlı mütəxəssislər yetişdirməkdir. Burada belə bir sual yaranır ki, tələbələr bu peşələrə nə dərəcədə uyğundur? Məzunlarımız işə başlamağa və işlərini uğurla görməyə hazırdırmı? Mövcud təhsilləri onlara bunu etməyə imkan verirmi? Qiymətləndirməsi nəyə əsaslanmalıdır?

Bunu araşdıraraq:

Ümumiyyətlə səriştələrə əsaslanan təhsil nədir?

Səriştələrə əsaslanan təhsil, auditoriyada sərf olunan vaxtdan çox, səriştələrə (bilik, bacarıq və qabiliyyətlər) diqqət yetirən akademik proqramın hazırlanmasına yanaşmadır.

Ali təhsilin məqsədi tələbələrə səriştələr aşılamaqdır və ali təhsili davam etdirənlər, ümumiyyətlə, arzu olunan səriştə səviyyəsini əldə etmiş hesab olunurlar.

Səriştələrin qiymətləndirilməsinin fərqli xüsusiyyətləri bunlardır:

- Əvvəlcədən müəyyən edilmiş səlahiyyətlər.
- Öyrənmənin fərdiləşdirilməsi:
  - Təcrübənin sənədləşdirilməsi:
- Özünütəhsil və özünüinkışaf:
- Əvvəlcədən müəyyən edilmiş bacarıqlar toplusunu nümayiş etdirmək:
- Tələb olunan bacarıqları təkmilləşdirir.

Səriştələrin qiymətləndirilməsinin fərqli xüsusiyyətlərini açıqlayaraq izahını verək:

- Əvvəlcədən müəyyən edilmiş səlahiyyətlər. Bacarıqlara əsaslanan təhsil sistemi müəyyən bir vəzifəni səmərəli və effektiv yerinə yetirmək üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş bəzi səriştələri yaratmaq və ölçmək məqsədi daşıyır.

- Öyrənmənin fərdiləşdirilməsi: səriştələrin qiymətləndirilməsi fənlərin və qiymətləndirmə metodlarının seçimində lazımı istiqamət verməklə tələbəyə ali təhsil proqramını fərdiləşdirməyə imkan verir.

- Təcrübənin sənədləşdirilməsi: Səlahiyyətə əsaslanan təhsil sistemi tələbələrə akademik kredit qazanmaq üçün sistemik planlaşdırılmış qiymətləndirmə metodundan istifadə edərək təcrübənin qiymətləndirilməsi və sənədləşdirilməsinin kombinasiyası vasitəsilə müəyyən edilmiş standartlara uyğun olaraq akademik səriştəsini nümayiş etdirməyə imkan verir.

- Özünütəhsil və özünüinkışaf: Tələbələr tələb səviyyəsində uyğun olaraq bilik, bacarıq və təcrübəni təkmilləşdirmək üçün müəssisənin qərar verdiyi məntiqi çərçivəyə malik uyğun öyrənmə metodundan istifadə edərək, öz irəliləyişlərini fərdi olaraq öz sürətləri ilə planlaşdırırlar.

- Əvvəlcədən müəyyən edilmiş bacarıqlar toplusunu nümayiş etdirmək: Həmçinin səriştələrə əsaslanan qiymətləndirmə ilə bağlı tədqiqatlarda iddia edilir ki, səriştələrə əsaslanan təhsil sistemində, əvvəlcədən müəyyən edilmiş fənləri keçmək əvəzinə, tələbələr müəyyən bir işə uyğun hesab edilən, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bacarıqlar toplusunu nümayiş etdirə bilərlər.

- Tələb olunan bacarıqları təkmilləşdirir: səriştələrin qiymətləndirilməsi tələbəyə tələb olunan səriştə səviyyəsində müəyyən bir işi yerinə yetirmək üçün tələb olunan bacarıqları təkmilləşdirməkdə maraqlı olduğu istənilən sayda sahəni seçməyə imkan verir.

Bacarıqlara əsaslanan təhsil sistemi müəyyən bir müddət ərzində müəyyən işlərdə iş bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Səriştələr adlanan bu iş bacarıqları işin adekvat və qənaətbəxş

yerinə yetirilməsi üçün əlverişli olan geniş bacarıq və təcrübə, eləcə də münasibətləri əhatə edir. Məqsədi həyata keçirmək üçün səriştə əsaslı təhsil sistemi müxtəlif tədris-təlim metodlarını, o cümlədən sinifdə tədris, laboratoriya tədrisi, təcrübi öyrənmə, onlayn öyrənmə, təcrübə layihələri, sahə praktiki təlimləri və s. qəbul edir. Bacarıqların formalaşmasına kömək edən əsas amillər müəyyən edilir və təsnif edilir. Səriştələrin ölçülməsi modelləri fərz edir ki, əmək bazarı aydın məqsədləri və yoxlanıla bilən göstəriciləri olan müəyyən edilə bilən amillər toplusu vasitəsilə əldə edilən bir sıra nəticələrdən faydalanır.

Sərişdə qeyri-maddi kəmiyyət olsa belə, onu ölçmək olar. Keçmişdə münasibət, hisslər, kəmiyyətlər, qavrayışlar, sevgi, məhəbbət, xoşbəxtlik, ağrı, məmnunluq, status, istedad, bilik və s. kimi qeyri-maddi kəmiyyətləri ölçmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə şkalalarından istifadə edilmişdir. Bacarıqların ölçülməsinin kredit reytingindən daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi ali təhsil sistemində göstəricilərə uyğunlaşmaq üçün ölçülə bilən parametrlərin işlənilib hazırlanması zəruri olur.

Hazırda ali təhsil müəssisələri rəqabət uğrunda bir-biri ilə yarışır. Əksər hallarda əmək bazarının tələbləri onların reytingi üçün fərqləndirici meyar olur. Məsələn, ali təhsilin müəyyən peşə sahələrini bitirən tələbələrdən neçəsi asanlıqla iş tapır və onların əmək bazarındakı üstünlüyü nədir. Onların qarşısında duran yeni problem əmək bazarının tələblərini əsas prioritet etmək və ixtisasın artırılmasına diqqət yetirməkdir. Əsas akademik fəaliyyətlərin yenidən istiqamətləndirilməsi ilə yanaşı, tələbənin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirmək üçün davamlı təhsil proqramları, sertifikat proqramları, davamlı təhsil kursları və səriştə əsaslı fəaliyyətlərdə davamlı iştirakı çox vacibdir. Bu, irəlidəki dövrlərdə bütün ali təhsil müəssisələrində əsas prioritet məsələ olacaq.

Səriştə əsaslı qiymətləndirmə, tələbələrə öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək və öz təlim fəaliyyətlərində irəliləmək üçün uğurlu bir yol təmin edir. Bütün bu innovativ faydalar nəticəsində, səriştə əsaslı qiymətləndirilmə yanaşması tələbələrin öz potensiallarını daha doğru şəkildə qiymətləndirməyə və təlim prosesində daha effektiv bir şəkildə inkişaf etmələrinə imkan verir.

Universitet tələbələrinin səriştələrinin effektiv qiymətləndirilməsi sistemi, təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün əsaslı bir vasitədir. Bu sistem, bir neçə əsaslı səviyyədə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırır:

Ədalətlik və obyektivlik: Effektiv bir qiymətləndirilmə sistemi, ədalətli və obyektiv bir şəkildə tələbələrin səriştələrini qiymətləndirir. Bu, tələbələr arasında birlik və ədalət hissi yaradır və onların öz potensiallarını daha doğru şəkildə göstərməsinə kömək edir.

Əks-əlaqə və inkişaf: Qiymətləndirməyə sistemli yanaşma, tələbələrə düzgün əks-əlaqə verir. Bu, onların güclərini və zəifliklərini daha yaxşı anlamağa və özünü inkişaf etdirmələrinə kömək edir.

Müqayisə və məsuliyyət: Qiymətləndirməyə sistemli yanaşma, tələbələr arasında müqayisələr etməyə və hər bir tələbəyə öz təlim fəaliyyətlərində məsuliyyət hissi verir. Bu, tələbələri öz performanslarını artırmağa təşviq edir və təhsil keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

Müxtəlif təlim metodlarına uyğunluq: Effektiv bir qiymətləndirilmə sistemi, müxtəlif təlim metodlarına uyğun olmalıdır. Bu, tələbələrə fərqli öyrənmə təcrübələri təmin edir və onların müxtəlif öyrənmə tərzini və güclərinə uyğun qiymətləndirilmələrini təmin edir.

Motivasiya və təşviq: Qiymətləndirməyə sistemli yanaşma, tələbələrə daha çox motivasiya verir və onları öz potensiallarını maksimum səviyyədə istifadə etməyə təşviq edir. Bu, tələbələrin təhsil prosesinə daha aktiv qatılmasına və müvəffəqiyyətə daha yaxınlaşmasına kömək edir.

Bütün bunlar nəticəsində, universitet tələbələrinin səriştələrinin effektiv qiymətləndirilməsi sistemi təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırır və tələbələrin öz potensiallarını daha yaxşı inkişaf etdirmələrinə imkan verir. Bu, təhsilin daha effektiv və öyrənmə mərkəzli olmasına kömək edir.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Tələbələrin səriştələr üzrə nailiyyətlərinin ölçülməsi üçün təklif olunan metodların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar ayrı-ayrı şəxslərin, ayrı-ayrı qrupların və ya qrup tələbələrin nailiyyətlərini müqayisə etməyə imkan verir.

Tələbələrin təhsil nailiyyətlərinin səriştə əsaslı yanaşmanın bir neçə əsaslı faydası var:

-Səriştə əsaslı qiymətləndirilmə, tələbələr arasında ədalət və obyektivlik hissi yaradır. Hər bir tələbənin özünə xas potensialını müəyyənləşdirməyə imkan verir və qiymətləndirmənin subyektiv faktorlardan azad olunmasını təmin edir.Məsələn,

- Motivasiya.

- Müqayisə.

- Özgüvən hissi.

-Özünüinkışaf.

Açıqlaması belədir:

-- Motivasiya. Bu yanaşma, tələbələrin təhsil prosesində öz təlim fəaliyyətlərinə daha çox fokuslanmasına imkan verir. Tələbələr öz hədəflərinə daha qısa müddətdə çata bilər və öz potensiallarını daha sürətli inkişaf etdirə bilər.

- Müqayisə. Səriştə əsaslı qiymətləndirilmə, tələbələrə öz performanslarını digər tələbələrlə müqayisə etmə imkanını verir. Bu, onların öz potensiallarını daha doğru qiymətləndirmələrinə və inkişaf planlarını daha effektiv şəkildə təyin etmələrinə kömək edir.

- Özgüvən hissi. Tələbələrin öz performanslarını qiymətləndirilmə prosesi vasitəsilə özünə inam hissi yaranır. Bu, onların öz potensiallarını daha maksimum səviyyədə istifadə etmələrinə təşviq edir.

- Özünüinkışaf. Səriştə əsaslı qiymətləndirmə, tələbələrə öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək və öz təlim fəaliyyətlərində irəliləmək üçün uğurlu bir yol təmin edir. Bu, onların öz hədəflərinə daha yaxınlaşmalarına və öz potensiallarını maksimum səviyyədə istifadə etmələrinə kömək edir. Bütün bu faydalar nəticəsində, səriştə əsaslı qiymətləndirilmə yanaşması tələbələrin öz potensiallarını daha doğru şəkildə qiymətləndirməyə və təlim prosesində daha effektiv bir şəkildə inkişaf etmələrinə imkan verir.

Nəticə olaraq, innovativ yanaşmaların təhsilalanlarının qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli bir rol oynadığını görürük. Bu yanaşmalar, tələbələrin öz potensiallarını maksimuma çıxarmaq, öyrənmə proseslərini dəstəkləmək və onların müvəffəqiyyətini artırmaq üçün əhəmiyyətli bir alət kimi fəaliyyət göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 29 iyul, 2006

2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum) “Kurikulum management” jurnalı, 2008, №1.

3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr, 2013

4 Məmmədzadə, R. “Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi”. Bakı: Müəllim, 2010

5. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi yolları. Bakı: Nur, 2003

6.S.Burchfield, “ Planning and implementing educational management”,1991

**CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE EDUCATIONAL ISSUES OF CHILDREN
AND YOUNG PEOPLE**

**BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA UŞAQ VƏ GƏNCLƏRİN TƏRBIYƏ
MƏSƏLƏLƏRİ**

Nazakat Ismayilova

Ph.D. in philology, associate professor Nakhchivan Teachers Institute, Nakhchivan State
University

ORCID- 0009-0007-3730-6838

XÜLASƏ

Bu elmi məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin cixsaxəli yaradıcılığının müəyən bir sahəsi olan uşaq ədəbiyyatı nümunələri araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Şairin ədəbi yaradıcılığına müxtəlif istiqamətlərdə yanaşmaq mümkündür. Onun haqqında çoxlu səpgidə məqalələr və dissertasiyalar yazılmışdır. Onu da qeyd edirəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bir sahəsi olan uşaq ədəbiyyatının son dövrlərdə əhatə dairəsi xeyli genişlənmiş çox sayda əsərlər yazılmış, zənginləşmişdir. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında kiçik oxucularına öz töhfələrini vermiş əsərlər yetərincədir. Bu baxımdan şairin ilk kitabı olan "Mənim dostlarım" (1949) ikinci kitabı isə "Bahar", (1950) adlanır. Hər iki kitabda toplanmış şeirlərin əksəriyyəti uşaqların maraqla oxuduğu və əzbərlədiyi mövzulardan olmuşdur. Məktəb mövzusu uşaqların və gənclərin tərbiyəsi məsələləri şairi həmişə düşündürmüş və diqqətində olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə bu sahəyə həssaslıqla yanaşaraq uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı fikrini belə ifadə edir: "Uşaqlıq ömrü, insan ömrünün bünövrə daşdır." bəli uşaqlar ağ kağız kimidirlər orada nə yazarsan onu da görərsən əbəs deyilməyib bu kəlmələr yəni bünövrəsi təməli elə qoyulmalıdır ki, gələcəyi möhkəm olsun. Şair insanın sonrakı arzularını, xəyalları, düşüncələrini ömür yolundakı bünövrə daşına söykəyərək yüksəlməsini arzulamışdır. Doğrudan da, insanın sonrakı taleyi bu illərin önəmli olduğunu hiss edir. Belə ki, insanın ağı, düşüncəsi, zövqü, ruhu, psixologiyası, istedad və qabiliyyəti və hətta sağlamlığı da bu dövrdə formalaşır.

ABSTRACT

In this scientific article, examples of children's literature, which is a special field of multifaceted creativity of Bakhtiyar Vahabzade, were investigated and involved in the research. It is possible to approach the literary creativity of the poet in different directions. Many articles and dissertations have been written about him. I should also mention that children's literature, which is a branch of Azerbaijani literature, has been written and enriched in a large number of works, the scope of which has expanded significantly in recent times. From this point of view, the works of Bakhtiyar Vahabzade who contributed to his younger readers are enough. In this regard, the poet's first book is called "My Friends" (1949) and his second book is called "Bahar" (1950). Most of the poems collected in both books were from topics that children read and memorized with interest. The subject of school has always made the poet think and pay attention to the education of children and young people. Bakhtiyar Vahabzade is sensitive to this field and expresses his opinion about children's literature as follows: "Childhood is the cornerstone of human life." yes, children are like white paper, you will see what you write there, these words

are not said in vain, that is, the foundation should be laid in such a way that the future will be strong. The poet wished that the future dreams, dreams, and thoughts of a person would rise by leaning on the foundation stone on the path of life. Indeed, the future destiny of a person feels that these years are important. Thus, a person's mind, thoughts, taste, spirit, psychology, talent and ability and even health are formed in this period.

Tədqiqat sahəsi:

Bəxtiyar Vahabzadənin uşaq əsrlərindəki maraqlı yaradıcılığının ikinci bir amili isə şairin məktəb həyatı, təhsil illəri ilə bağlı xatirələrinin oyatdığı duyğular, təəssüratlar, hislərdir. Fikrimizcə Bəxtiyar Vahabzadəni bir yaradıcı ziyalı alim və şair kimi müasirlərindən ayıran cəhət odur ki, insanı mərhələdən-mərhələyə, mərtəbədən-mərtəbəyə gətirib çıxaran onun həyat yüksəkliklərinə çatdıran, şöhrət və şərəf zirvəsinə qaldıran müqəddəs məktəb və istəklili müəllimləridir. Şairin məktəb mövzusunda daha qüvvətli bədii və mənəvi-əxlaqi təsirə malik əsərlər yazmasındadır.

Uşaqlarla bağlı yazılmış əsərlər yaradıcı insandan böyük məsuliyyət tələb edir. Ümumiyyətlə uşaq ədəbiyyatı yazarı bu məsuliyyətin ağırlığını dərk etməli duymalı və əlinə qələm alıb uşaq ədəbiyyatına müraciət etməlidir. Bu doğurdan da belədir. Bəs bu çətinlik nədədir? Onda ki, hər bir yazılan əsərin mövzusu düşgün seçilməli uşaqların anlama və qavraya biləcəli mövzular olmalıdır. Bunun üçün də uşaq psixologiyasını uşaqların daxili aləmini mükəmməl bilmək lazımdır. Bəxtiyar Vahabzadənin uşaq şeirlərini mövzu və məzmununa görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Uşağın məktəb həyatında keçdiyi zaman, duyğular, gəncliyi tərbiyə edib yetişdirən müəllim və sonra ona hörmət, məhəbbət hissi

2. Məktəbin mənəvi keyfiyyətləri mərhələ mərhələ sinifdən sinifə keçməsi vəsf edilməsi.

Ümumiyyətlə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında məktəb mövzusu xüsusi yer tutur. Belə ki, 1947-ci ildə “İlk cığır” şeiri uşaqların sevdikləri və asanlıqla əzbərlədiyi şeirlərdəndir. Məhz buna görə də yazıldığı dövrdən aktuallığını itirməmişdir. Bundan sonra “Qızıl medal”, “Məktəb yolları”, “Mən də onun meyvəsiyəm” və.s adlı bu kimi şeirləri kiçik yaşlı oxucuların diqqətini cəlb etmişdir. “İlk cığır” şeirinin adından da göründüyü kimi səhərin açılması məktəblilərin səhər yuxudan oyanması, zəhmət adamları gecədən ara vermədən yağan qarı tapdalayaraq iş yerlərinə gedirlər. Bir azdan onların ardınca uşaqlar da çıxıb açılmış cığırlarla deyə-gülə məktəbə gedirlər. (2,s.31)

Açılmış cığırlarla bu gün gedirsən ... sabah,

Sənin ayaqlarınla açılacaq ilk cığır

“Məktəb yolları” şeirində isə məktəbli günləri arxada qalmış iş yolçusu olan şairin təsadüfən yolunun bir vaxt oxuduğu doğma məktəbdən düşməsi ilə onda baş qaldıran şairin xatirələr, xoş duyğular və hislərinin tərənnümünü görürük. Bu yollar elə böyük və müqəddəs bir yoldur ki, ömrü boyu getdiyimiz yolların ən şərəfli sayılmalıdır.

İndi nə dərdim var , nə də bir qəmim,

Açılıb ömrümün qızıl baharı;

Məni səadətə siz apardınız

A məktəb yolları, məktəb yolları.

“Mən də onun meyvəsiyəm” adlı şeirini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, şair bir dəfə əzəmətli bir binanın yanından keçərkən onda gizli hallar yaranır, özündən asılı olmayaraq dayanıb bu

əzəmətli binaya diqqətlə baxır. Çünki bu bina şairin şirin xatirələrinin, müqəddəs duyğu və hisslərinin isti qucağı yuvası olan doğma məktəbidir.

Müəllifin ağ saçlı müəlliminə həyatı boyu gəncliyin fədakar tərbiyəçisi olduğunu və indi bir az dincəlməyi məsləhət görərək belə deyir:

Hər bağbanın öz əkdiyi ağacından yediyi bar,

Ona bütün zəhmətinin acısını unudurar.

İlk müəllim Ana və Vətən kəlməsini öyrətməklə insanı dünyanı dərk etməyə doğru böyük bir səfərə hazırlayır. (3,s.48) Uşaq əlifba kitabını başa vurmaqla, sehrli həriflərin dilini öyrənməklə təbiət və cəmiyyət qanunlarından baş çıxarır, dünya sirlərindən agah olur.

Əlifba öyrətmək!- Çoxdur əzabı!

Ağır zəhmətini duyuram sənin.

Hər başa çıxanda sən bu kitabı

Əli qələm tutdu neçə körpənin! (4,s.22)

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında uşaq və gənclərin tərbiyə məsələsi olmaqla yanaşı biri də ana dili onun başlıca mövzularındandır. Dil xalqın varlığının nişanələrindən biri olub, onun ən qiymətli sərvətidir; üstəlik nəsillər silsiləsini birləşdirən, babaların vəsiyyətini nəvələrə çatdıran qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. "Ana dili" şeirində oxuyuruq:

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır. Onu gözlərimiz tək

Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək!

Bəxtiyar Vahabzadə həm də publisist kimi tanınır. Onun altı kitabı - "Sənətkar və zaman", "Sadəlikdə böyüklük", "Vətən ocağının istisi", "Dərin qatlara işıq", "Gəlin açıq danışmaq", "Şənbə gecəsinə gedən yol" vardır. Bu kitablarda onun tənqidi və publisistik məqalələri toplanmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə lirik uşaq şeirlərində uşaq dilinə və uşaq psixologiyasına müvafiq olaraq yüksək əxlaqi hiss və keyfiyyətlər yaratmış, həqiqi pedaqoq ustalığı ilə ümumiləşdirmişdir. "Babası kimi" adlı şeirində babanın nəvə ilə qurur duyması və onun davamcısı kimi babanın kök nəvənin isə yarpaq olduğu göstərilir. Bu şeirə diqqət yetirək:

Mənim bir gözəl

Körpə nəvəm var.

O da Bəxtiyar,

Mən də Bəxtiyar

Biz baba-nəvə

Adaşlıq, adaş

O, mənə vüqar

Mən ona sirdaş

Mən bir ağacam,

Mən onun kökü,

O, məndə yarpaq

Xalqa vuruldum.

Mən şair oldum

Bilmirəm ancaq

O, nə olacaq?

Nə olur olsun,

Kim olur olsun,

Babası kimi

Uşaqlar üçün yazılan şeir tez əzbərlənməli və asan yadda qalmalıdır. Belə əsərlər balaca oxucunun nitqini zənginləşdirir və onda bədii zövq tərbiyə etdir. Şair çox doğru olaraq yazır ki, “ Uşaqılıqda vəznli qafiyəli söz deməyə hamının həvəsi olur. Çünki uşaq təbiəti ahəngə harmoniyaya və ritmə meyillidir.

Bu deyilən tələblər şairin uşaqlar üçün yazdığı bir çox əsərlərində, o cümlədən “Bu dil”, “Payızda”, “Sərçələr”, “Saat”, “Şəfəqin arzusu”, “Mən ki, qara deyiləm” (7, s.2) və s. kimi şeirlərində gözlənilmişdir. Göstərilən şeirlərdə istər bitkilərin, heyvanların və quşların, istərsə də cansız mexanizmlərin xüsusiyyətləri fonunda qarşıya yüksək didaktik və tərbiyə vəzifələri qoyulur və həll edilir. Dediklərimizin sübutu üçün “Sərçələr” şeiri kifayət edər:

Eyvanda cikkildəyən

Sərçəyə bax, sərçəyə

Yəqin məni çağırır

“Dur qapını aç”, -deyə

Qışın bu şaxtasında

Yəqin acdı sərçələr

Dən səpərsən onlara

Bu sərçələr dirçələr.

İnsanların milli mənsubiyyətinin əsas göstəricisi, meyarı Vətən və dildir. Bu hər iki milli sərvət təzəcə ayaq tutub yerişən, yenicə dil açan körpələrə yaşlı nəslin ərməğanıdır. “Bu dil” adlı şeirində belə deyilir.

Qönçədən çıxıb

Bu gözəl vətən

Gül açır nəvəm

öz Vətənidir

Ana dilində

Bu el-şöhrətin

Dil açır nəvəm

Bu dil-qüdrətin

Bu torpaq sənin

Sənə verdim

Bu dil sənindir.

Böyük sərvətin (5, s.67)

Yüksək məzmun keyfiyyətlərinə və bədii xüsusiyyətlərinə görə ki, böyük sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şeirlər klassik ədəbi nümunələr kimi orta ümumtəhsil məktəblərinin dərslər vəsaitlərinin bəzəyi olmuşdur. Xüsusilə ibtidai siniflər üçün tərtib olunmuş dərslər və vəsaitlərdə (6, s.102) onun məktəb şərqləri və gənclik haqqında şeirləri uşaq ruhuna, yaş və bilik səviyyəsinə uyğun yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətə malik əsərləri layiqincə təmsil olunmuşdur. (1)

Bəxtiyar Vahabzadənin bütün yaradıcılığı milli-mənəvi bütövlüyün və əxlaqi-humanist dəyərlərin təbliğ etmişdir. “Vətən daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı” - deyən şair bütün ömrü boyu dil, millət, vətən uğrunda mübarizənin önündə durur. Bəxtiyar Vahabzadə özünün yox, bütöv bir millətin azadlığını arzulayır.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq deyə bilərik ki, görkəmli sənətkar Bəxtiyar Vahabzadənin çoxşaxəli yaradıcılığının ana xəttini gənc nəslin təlim və tərbiyəsi dayanır. Bu məsələ onu bütün dövrlərdə düşündürmüş, məhz buna görə bu məsələyə daha çox önəm vermişdir. Onun məktəb və

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

gəncliyin əxlaq və tərbiyəsi mövzuları ilə bağlı yazdığı şeirlər mahir pedaqoq və yazıçı qələminin məhsulu olaraq pedaqoji ideyalar sistemi kimi qiymətləndirilməyə layiqdir. Şairin uşaqlar üçün yazdığı şeirlər, məktəbliləri müəyyən biliklərlə silahlandırmaq, onların əqli inkişafına xidmət etməklə yanaşı, uşaqlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına, estetik zövqlərinin tərbiyəsinə xidmət edir. Bu şeirlər uşaqlar üçün fərəh və zövq mənbəyidir. Şairin bütün yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına aid şeirləri kiçik oxucuların maraqla qarşıladığı və həfəslə oxuduğu şeirlərdəndir.

Xalqımızın görkəmli sənətkarı Bəxtiyar Vahabzadə XX əsrin 40-cı illərində yaradıcılığa başlamış, 50-60 cı illərdə artıq kamil bir sənətkar kimi tanınmış, məşhur olmuşdu. 1980-1990-cı illərdə Azərbaycanın azadlığı, istiqlalı uğrunda mübarizəni öz yaradıcılıq və vətəndaş amalına çevirən az saylı sənətkarlarımızdan biridir. Mühitinin eybəcərliklərinə qarşı barışmazlıq göstərmək, insan hüquqlarının, milli hüquqların tapdalanmasına açıq etiraz etmək, misilsiz və bənzərsiz zirvəyə sahib olmaq, xalqına, vətəninə bağlılıq bu böyük sənətkarın şəxsiyyət-vətəndaş, sənətkar-yazıçı keyfiyyətləridir. Onun yaradıcılığı bütün zamanlarda aktuallığını itirməmiş sevilərək oxunur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əliyeva İ. B. Vahabzadənin lirikası. Bakı: “Yazıçı”, 1983, 180 s.
- 2.Əliyeva İ. B. Vahabzadənin şeirlərində təlim-tərbiyə məsələləri // “Azərbaycan məktəbi”. 1975, №8, s.46-50
- 3.Həsənli B., Quliyev Ə. Ana sözü. I siniflər üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Çaşıoğlu” nəşr ., 2003, 157 s.
- 4.Kazımov N. Oxu. IV sinif. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004, 191s.
- 5.Kərimov Y. Ş. Əlifba. I siniflər üçün dərslik. Bakı: “Xəzər”, 2004, 100s.
- 6.Kərimov Y. Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, “Maarif”, 1997, 476s.
- 7.Məmmədov A. Vətən torpağından göyərmiş poeziya // “Seçilmiş əsərləri”nə ön söz, 2 cildə, I c. Bakı, 1983, 429s.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
SUFFIXAL MORPHEME AND ITS FUNCTIONS IN TURKISH LANGUAGES

Parvin Garibova, Yashar

Dissertation student of Baku State University (based on the materials of Turkish and Azerbaijani languages)

ABSTRACT

The concept of morpheme was brought to linguistics by I.A. Baudouin de Courtenay. In theoretical linguistics, this term refers to the smallest meaningful language unit that cannot be used independently from a syntactic point of view. Later, linguists created the terms morph and sema to accurately define the structure of a morpheme in terms of expression and content plan, and these concepts and terms are widely used in modern linguistics.

Morphemes have not only a plan of expression, but also a plan of content. In terms of content, morphemes are divided into two parts under the name of lexical and grammatical morphemes. It should be noted that in any language, lexical morphemes prevail in terms of quantity. Their number is several tens of thousands, that is, equal to the number of words with independent meaning in the language. Although lexical morphemes are quite fewer than grammatical morphemes (about a few hundred), they are much more numerous than word-modifying morphemes. However, the frequency of processing of word-changing suffixes is such that it cannot be compared with either lexical or word-correcting morphemes.

Considering that it is impossible to analyze the morpheme structure of a word separately from its phonetic structure, researchers say that the word in Turkic languages is structurally composed of two types of morphemes - directly meaningful and auxiliary. The first group includes word roots. They cannot be joined in a synchronic plan, they serve as the basis for the emergence of fixed words and their forms. Formal units belong to the second group. Of course, there is some convention in classifying morphemes in this way. The point is that not all auxiliary morphemes consist of suffixes. So, some word roots (connectors, conjunctions, adverbs, interjections, imitative words) belong to auxiliary morphemes.

The morpheme structure of words in Turkic languages is closely related to *iltisqili*, a special way of forming word-forms and expressing grammatical meaning. It is in this respect that Turkic languages differ from other language families of the world. Although there is no single, universally accepted idea in Turkological linguistics about agglutinative, it is possible to come to a general opinion based on a number of characteristic features of languages of this type. Thus, many researchers divide the morphological units in these languages into two parts under the name of elementary and complex morphological units.

**RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL MOTIFS IN THE WORKS OF BAKHTIYAR
VAHABZADE**

BƏXTIYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA DINI-FƏLSƏFI MOTIVLƏR

Assoc. R. N. Rzayeva

Named after Acad. Z.M. Bunyadov of ANAS Institute of Oriental Studies, Iran leading scientist
of the philology department employee

XÜLASƏ

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının ən məşhur simalarından biri olaraq tanınır. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında sonsuz qədər söz deyib, fikir söyləmək olar. Lirik-romantik, vətənpər, millətçi, ictimai-siyasi, dərin fəlsəfi, özünəməxsus fərdi üslub və xüsusiyyətlərə malik Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı artıq bir çox tədqiqatçı-alim tərəfindən müəyyən qədər araşdırılmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında dini - fəlsəfi görüşlər xüsusi xətt kimi seçilir. Əgər fəlsəfə dünya, dünyəvi hadisələri öyrənsə, təsəvvüf batini, ezoterik hadisələri incələyir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı isə dünyanın, insanın, dünya hadisələrinin məhz alt qatlarının dərinliyinə varır, görünməyən tərəfləri çözüür. Təsəvvüfü dərindən bilib, onun bütün incəliklərinə bələd olan şair deyir:

Hər kəsin ürəyindən

Allaha bir yol gedir.

O yola biganələr

Özünə biganədir.

Özünü aşmaq üçün,

Haqqa ulaşmaq üçün

Gərək öncə aşasan

Nəfs adlı dağları:

Şəriət - bir ağacsa,

Təriqət - budaqları,

Mərifət - yarpaqları,

Həqiqət – meyvəsidir.

Təsəvvüf – haqq səsidir.

Gördüyümüz kimi, bu şeir parçasında Haqqa gedən yoldan, nəfsi, özünü, öz mənini yenməkdən və təsəvvüfün mərhələlərindən söz açılmışdır.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Nəzərdən keçirəcəyimiz bu şeir parçasında isə sufilərin ət-tövhid - «Allahdan başqa ilahi yoxdur», insanın öz «mən»ini itirib «Allah»ın «Mən»ində vücuda gəlməsi, Allaha təslimiyyət, ölmədən öncə ölmə və İlahi eşq kimi prinsiplərini görürük:

Mən yoxam, adicə bir adam, Allah,
Sənə çatmaq üçün fəryadam, Allah.
Qul azad olanda şad olmalıdır
Qulun olduğuma mən şadam, Allah.

Dövr eylədikcə gizlicə axşam-səhər zaman,
Minlərlə asikarları pünhan edər zaman.
Eşqində sağ qalanlar ölür, ölmədən qabaq
Eşqimdə ölmüşəm, diri qalmaqçün hər zaman.

Şairin Ruminin məşhur, “çiydim, bişdim və yandım” ifadəsindən ilhama gələrək yazdığı misralar da çox maraqlıdır. Təsəvvüfdə “çiylik” dərvişin hələ seyrü sülük yolunda olması, “bişmək” nəfsin tərbiyə edilməsi, “yanmaq” isə Allahda yox olmaq anlamını verir:

Öz rəngimə boyandım,
Hər əzaba dayandım.
“Çiydim, bişdim və yandım”
Həyat kürəsində mən.

Açar sözlər: Ədib, şair, fəlsəfə, təsəvvüf, yaradıcılıq.

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzade is one of the famous figures of Azerbaijani literature. Much can be said about the thinker. The multifaceted creativity of the writer has been studied by many scholars.

Religious-philosophical encounters are particularly interesting in Bakhtiyar Vahabzade's work. The poet, who is deeply familiar with Sufism, says:

From everyone's heart
There is a way to God.
They are indifferent to that road
He is indifferent to himself.

To overcome oneself,
To reach the truth
You have to get over it first
Mountains called Nafs:

If Sharia is a tree,
Sect - branches,
Wisdom - leaves,
Truth is its fruit.
Sufism is the voice of truth.

Here we talk about the path of truth, the struggle with the soul, and the stages of Sufism. In the next piece of poetry, we see the principles of Sufis such as al-tawheed - "There is no god but God", death before death and Divine love:

I am not, just a man, God,
I cry to reach you, God.
A slave should be happy when he is free
I am glad to be your servant, God.

Secretly in the evening and in the morning as you cycle,
When he killed thousands of soldiers.
Those who survive in love die before they die

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

I died in my love, I will always be alive.

The verses written by Rumi, inspired by the famous expression, "I rained, cooked and burned" also reflect the principles of Sufism:

I painted my own color,

I stood every pain.

"I was raw, cooked and burned"

I in the sphere of life.

Key words: Literature, poet, philosophy, Sufism, creativity

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE RELATIONS IN THE POETRY OF
B. VAHABZADEH

FOLKLOR VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT ƏLAQƏLƏRİ B.VAHABZADƏ POEZİYASINDA

Aynur Vidadi qızı Tağıyeva

Graduate student of Baku Eurasia University

XÜLASƏ

Məqalədə, folklor və yazılı ədəbiyyat əlaqələrindən bəhs olunur. Bu əlaqələrin hansı strukturlar formasında qurulması tədqiq edilmişdir. Yazılı ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada istifadə edilmiş folklor motivləri Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında tədqiq olunmuşdur. Belə ki, seçilmiş nümunələrdə yer alan folklor motivləri şifahi xalq ədəbiyyatındaki variantları ilə qarşılıqlı şəkildə verilmiş və eyni zamanda nümunələrdəki dəyişmələr müqayisəli formada təhlil edilmişdir.

Məqalənin birinci fəslində folklor motivlərinin poeziyada işlənmə formaları tədqiq edilmişdir. Belə ki, şifahi xalq ədəbiyyatında yer alan motivlər yazılı ədəbiyyat nümunələrində obraz, süjet, sturuktur, implist və eksplist işarələr şəklində yer alır. Bu ünsürlərin nəzm və nəsrlərində işlənməsi həm şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqələrinin güclənməsinə, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində məna və məzmunun zənginləşməsinə, bədiiliyinin artırılmasına təkan vermiş olur.

Məqalənin ikinci fəslində isə Bəxtiyar Vahabzadənin "Azərbaycan oğluyam", "Nəşənsə, özün ol", "Riyakar", "Mənə nə var", "Fikir qanadlarım", "Beşik" və başqa şeirlərində yer alan folklor motivləri şifahi xalq ədəbiyyatındaki variantları ilə birlikdə qarşılıqlı şəkildə verilmiş və təhlil olunmuşdur.

Müəllifin "Nəşənsə, özün ol" və "Beşik" şeirlərindən verilmiş parçalar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olub, tam sturuktur şəklində işlənmişdir.

Ay həzarat, bir zəmanə gəlibdir,

Ala qarğa şux tərlandı bəyənəmz.

Oğullar atanı, qızlar ananı,

Gəlinlər də qaynananı bəyənəmz...

"Nəşənsə, özün ol" şeirində verilmiş bu bənd Aşıq Abbas Tufarqanlıının yaradıcılığına aiddir. Şair burada aşıq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatı əlaqələndirmişdir.

Laylay dedim yatasan,

Qızıl gülə batasan,

Qızıl güllər içində

Şirin yuxu tapasan.

"Beşik" şeirində yer alan bu parça isə şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünə aid olan layladır. Şeirdə layla motivinin işlənməsi isə şeirin bədi gücünü artırmışdır.

Köküm üstə bitmişəm,

Şöhrətim var,

Şanıım var.

Mənim gələcəklə də

Öz əhdi-peymanım var.

”Azərbaycan oğluyam” şeirindən olan bu bəndin isə ilk misrasında ”Ot kökü üstə bitər” atalar sözü bədii dəyişikliyə uğramış şəkildə verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında folklor motivlərinin rəngarəng janrlarından geniş istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Poeziya, folklor, B. Vahabzadə, ”Azərbaycan oğluyam”, ”Riyakar”, ”Fikir qanadlarım”, ”Beşik”.

ABSTRACT

The article talks about the relationship between folklore and written literature. The structure of these relationships was studied. The folklore motifs used in written literature, especially in poetry, were studied in the work of the People's Poet of Azerbaijan, Bakhtiyar Vahabzade. with its variants, and at the same time, the changes in the samples were analyzed in a comparative form.

In the first chapter of the article, the forms of elaboration of folklore motifs in poetry were studied. Thus, the motifs in oral folk literature are included in written literature examples in the form of image, plot, structure, implicit and explicit signs. it encourages the strengthening of the relations of literature, as well as the enrichment of the meaning and content of the written literature samples, and the increase of the artistic quality.

In the second chapter of the article, Bakhtiyar Vahabzade's "My son of Azerbaijan", "Be yourself, be yourself", "Hypocrite", "What's wrong with me", "My wings of thought", "Crib" and others Folklore motifs in his poems were given and analyzed together with their variants in oral folk literature.

The excerpts from the author's poems "Whatever you are, be yourself" and "Beşik" are examples of oral folk literature and are developed in the form of a complete structure.

Ah Hazarat, a time has come,

The crow does not like sweat.

Sons father, daughters mother,

Brides don't like mother-in-law either...

This paragraph given in the poem "Whatever you are, be yourself" refers to the work of Ashiq Abbas Tufarganlı.

I said lullaby, go to sleep

Golden rose border,

In golden roses

Have a sweet dream.

This piece in the poem "Cradle" is a lullaby belonging to the lyrical genre of oral folk literature.

I'm stuck

I have fame

I have honor.

And with my future

I have my own covenant.

In the first verse of this stanza from the poem "Azərbaycan oğluyam" the proverb "Grass grows at the root" is given in an artistic way.

In general, Bakhtiyar Vahabzade's poetry has widely used colorful genres of folklore motifs.

Keywords: Poetry, folklore, B. Vahabzadeh, "Azərbaycan oğluyam", "Riyakar", "Fikir qanadlarım", "Beşik".

GİRİŞ

İlk dəfə Uliyam Toms tərəfindən elm aləminə gətirilən folklor termini "xalq müdrikliliyi", "xalq hikməti" anlamlarını ifadə etmiş olur. Belə ki, xalqın dünyagörüşünü, adət və ənənələrini, məişətini özündə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatı lirik, epik və drammatik növlərdə müxtəlif janrlar formasında yaranan ədəbi nümunələrdə əks olunur.

Folklor və yazılı ədəbiyyat əlaqələri

Xalq müdrikliliyini və dünyagörüşünü özündə ehtiva etmiş olan folklor motivləri yazılı ədəbiyyatda istər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərində istifadə olunmaqdadır. Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqələri obrazlar, adlar, müəyyən parçalar, bəndlər, tam stuktur, implist və eksplist işarələr formasında öz əksini tapmış olur. Belə ki, sadalanan ünsürlər şifahi xalq ədəbiyyatından yazılı ədəbiyyat nümunələrinə köçürülməklə ədəbi əsərin bədii təsir gücünü artırır, eyni zamanda isə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqələrinin güclənməsinə tökan vermiş olur.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında yer alan folklor motivləri

Yazılı ədəbiyyatda folklor motivlərinin müxtəlif növlərinin rəngarəng janrlarından Azərbaycanın Xalq Şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında geniş istifadə olunmuşdur.

Arzular dünyasına
Uçan zaman ağıllar
Yarandı əfsanələr,
Əsatirlər, nağıllar[5,56]...

deyən Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında istər lirik, istər epik, istərsə də drammatik növdə olan şifahi xalq ədəbiyyatı ünsürləri yer almışdır.

Durnamı ayrıldı, öz qatarından
Obamı dağıldı, elmi talandı?
Zamanı ayrıldı öz axarından?
Əslimi hıçqırdı, Kərəmmi yandı[5,23]?

Bu səs, sınaq üçün - qüssənin, qəmin
Könüllər evinə səyahətimi?
Bu səs, ilk atamız qoca Adəmin
Təklidən gileyi, şikayətimi[5,24]?

Öyrən, nə vaxt aparıbdır Sel Saranı?
Kim salıbdır dildən-dilə
Bu dəhşətli macəranı?
Niyə kəsdilə sel aranı,
Həsərət qoydu o tərəfə
Xançobanı[6.181]?

"Habil seygahı" şeiri və "Muğam" poemasından verilmiş bu parçalarda istifadə olunmuş Əsli və Kərəm obrazları məhəbbət dastanımız olan "Əsli və Kərəm" dastanından, Adəm obrazı

dini və mifik mətnlərdə yer alan "Adəm və Həvvə" motivlərindən, Xançoban obrazı isə "Xançoban və Sara" əfsanəsi, eyni zamanda isə "Apardı sellər Saranı" adlı xalq mahnısında əks olunmuş motivlərdən köçürülmüşdür.

Folklor söz sənətidir. İlk dövrlərdə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılsa da, sonrakı şifahi şəkildə yaddaşlarda yaşamında kütlələrin yaradıcılıq məhsuluna çevrilmiş, ədəbiyyatın, incəsənətin doğulma ərəfəsində ovçuluq, maldarlıq (xüsusilə qoyunçuluq) və əkinçilik məşğuliyyətlərindən asılı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, müəyyən peşə və sənətlə əlaqədar yaranan qoşqular bir-birinin davamı kimi ağızdan-ağıza, nəsildən-nəsilə keçərək cəlalana-cilanana zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Folklorun rüseymlərini təşkil edən holavarlarda, sayacı sözlərində, ilkin əmək və mərasim nəğmələrində ulu əcdadın əmək fəaliyyəti, ritualları, kultları, təbiət və dünya haqqındakı təsəvvürləri əks olunur [2,3].

Şairin yaradıcılığında yer alan folklor motivləri içərisində lirik növdə olan nəğmələrin müxtəlif janrlarından istifadə olunmuşdur. Belə ki, həm əmək, həm məişət, həm də mövsüm mərasimləri zamanı ifa olunan nəğmələrdən olan parçalar Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında işlənmişdir.

Biz nəğməylə oyanıb
Nəğməylə də yatarsaq.
Biz qoyunu, quzunu
Nəğmələrlə otardıq...

"Nənəm, a narış qoyun,
Yunu bir qanş qoyun.
Çoban səndən küsübdü
Südü ver, bariş qoyun" [6,209].

Verilmiş parçada əmək nəğmələrindən olan sayacı sözlərinə birinci bənddə sadəcə işarə vardırsa, ikinci bənddə isə bütöv struktur şəklində istifadə olunmuşdur.

Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan,
Qızıl güllər içində
Şirin yuxu tapasan [5,61].

"Beşik" şeirində yer alan bu parça isə şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünə aid olan layladır. Şeirdə layla motivinin işlənməsi isə ədəbi nümunənin bədii təsir gücünü artırmışdır.

Hər qapıdan pay umub
Qodu gəzir uşaqlar:
"Qodu, Qodu, dursana,
Çömçəni doldursana..." [6,207].

Yazla qışın savaşıdır,
Novruz ötüb... Yazbaşıdır...
Sellər, sular aşıb-daşır,
Bir-birilə qucaqlaşır [6,184].

"Muğam" poeməsindən verilmiş bu parçalarda isə müxtəlif təbiət hadisələri və Novruz bayramı ilə bağlı keçirilən mövsüm mərasimlər zamanı ifa olunan nəğmələrdir.

Şifahi xalq yaradıcılığında nəğmələrin əmək, mövsüm, məişət kimi bir digər növü isə mərasim nəğmələridir ki, bu nəğmələr əsasən iki qrupda təsnif olunur. Toy, nişan şənlikləri ilə bağlı və ölüm, ayrılıq, faciə mərasimləri zamanı ifa olunan nəğmələr.

Ölümün türk xalqlarında nə demək olduğunu başa düşmək üçün onun fizioloji proses olmaqdan savayı, yaxınları üçün ağır itki olduğunu da düşünmək lazımdır. Məhz ölümü dəyərləndirmək məqsədilə oxunan ağılar, nəğmələr hər şeydən əvvəl bədii təfəkkürün məhsuludur. Yas mərasimi və orada oxunan nəğmələr xalqın folklorunda emosional-lirik hissələrin ifadəsinə xidmət etmişdir[2,65].

Ağı deyər qız gəlinlər:
"Don tiksən ağı bizdən,
Belinin bağı bizdən,
Qoymayın yadellini
Almağa bağı bizdən..."[6,187].

"Dəryada gənim qaldı,
Biçmədim zənim qaldı,
Çox çəkdim yar cəfasın,
Mənə də qənim qaldı..."[6,183].

Yuxarıda verilmiş nümunələrdə ağı motivlərində istifadə olunmuşdur. Belə ki, burada ayrılıq, kədər, qəm-qüssə duyğuları üstünlük təşkil edir.

Xalq yaradıcılığında nəğmələrlə yanaşı mahnı janrından da istifadə olunmuşdur. Mahnılar xüsusi melodiyasının və ifadəsinin olması ilə nəğmələrdən fərqlənmişdir.

"Uca dağlar" başındakı
"Azərbaycan maralı"nın
Gözündəki "Qara giləm" ...
Nənələrin toxuduğu
Xalılardan xanasında xanalandım
xıncılandım[6,183].

Nəğmə oldu,
Dilə düşdü:
"Aman ovçu, vurma məni,
Mən bu dağın maraliam.
Yaralıyam, yaralıyam"[6,204].

Verilmiş bu nümunələrdə isə "Azərbaycan maralı", "Qaragilə", "Aman ovçu" kimi xalq mahnılarına işarə edilmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında qarşılaşdığımız digər bir folklor motivi isə şifahi xalq yaradıcılığının qədim janrlarından olan bayatı janrıdır.

Bayatı xalq ədəbiyyatında ən çox yayılan lirik şeir növüdür. Onun birinci, ikinci və dördüncü misraları qafiyələnir, üçüncü misra isə sərbəst buraxılır. Lakin bu sərbəst buraxılma dördüncü misrada ifadə edilən mənənin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Bayatların mövzusu rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkir. Bayatılarda vətən sevgisi, qürbətlik, həsrət, ayrılıq motivləri üstünlük təşkil edir[2,94].

Nə güman eyləmişən ondakı tilsimləri sən,
"Kürü ahıyla qurutdu", "Salı yandırdı" muğam[6,210].

Mən aşiqəm Salyana;
Dara zülfün sal yana.
Necəsən bir ah çəkim;
Kür quruya, sal yana [bayatı].

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

"Muğam"poemasından olan bu beytdə Şifahi xalq ədəbiyyatında olan bayatının misralarının bəddi dəyişikliyə uğramış variantı kimi istifadə olunmuşdur.

Şairin poeziyasında həmçinin,aşıq şeirinə,onun müxtəlif janrlarına və aşıqların yaradıcılığına aid olan poetik parçalara müraciət olunmuşdur.

"Ay həzarat, bir zəmanə gəlibdir,
Ala qarğa şux tərlandı bəyənmez.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənmez..."[5,36].

"Nəsənsə,özün ol"şeirində verilmiş bu bənd Aşıq Abbas Tufarqanlının yaradıcılığına aiddir.Şair burada aşıq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatı əlaqələndirmişdir.

Həmçinin,Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında xalq dastanlarına geniş müraciət olunmuş və müxtəlif obrazlar,motivlər və adlar formasında bədii nümunələrdə istifadə olunmuşdur.

Kim yaratdı,
Nə yaratdı?
Koroğlunun nərəsinə,
haqq səsinə
Yer gurladı,
Göy gurladı[6,181].

Dünən onun qapısında boyun bükən
Bu gün necə oğurladı
Mərd kişinin Qıratını?
Nənəm Nigar, bəlkə, onda
Çağırıb ilk bayatını[6,181]?

"Hoydu, hoydu, dəlilərim,
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi
Tökülün al qan üstünə... [6,182]?"

Verilmiş nümunələrdə birinci və ikinci bəndlərdə "Koroğlu" dastanının əsas qəhrəmanı olan Koroğlu və onun xanımı Nigarın obrazları folklor motivi kimi işlənmişdir.Həmçinin,burada "Həmzənin Qıratı qaçırması" qoluna işarə olunmuşdur.Üçüncü bənddə isə dastanda Koroğlu obrazının dilindən döyüş zamanı dəlilərini ruhlandırmaq və düşmən üzərində qələbəyə səsləyən qəhrəmanlıq nəğməsi tam sturuktur şəklində verilmişdir.Sadalanan nümunələrdən başqa yuxarıdakı parçaların yer aldığı "Muğam"poemasında Bayandur xan,Qaçaq Nəbi kimi dastan qəhrəmnalarının obrazlarına rast gəlirik.

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən[5,33].

"Azərbaycan oğluyam"şeirindən olan bu bənddə isə ana kitabımız olan"Kitabi-Dədə Qorqud"dastanında boyun sonunda Dədə Qorqudun gəlib Oğuz igidlərinə ad verməsi,boy boyluyub,soy soylaması motivi öz əksini tamışdır.

Şairin yaradıcılığında lirik növün janrları kimi epik növün janrlarına aid rəngarəng bədii nümunələrə də müraciət olunmuşdur.

Epik növün ən qədim janrlarından biri də nağıl janrıdır.Nağıllar sehirli,məişət və heyvanlar haqqında olmaqla təsnif olunur və sabit forma xüsusiyyətlərinə malikdir.Belə

ki,nağıllar qaravəlli ilə başlayır,göydən üç almanın düşməsi ilə də bitir. Verilmiş şeirdə nağılların sonunda yer alan göydən düşən alma motivi yer almışdır.

Nənəm dedi, göydən düşdü üç alma,
Sayı üçdür, amma özü üç olmaz.
"Qıvrıl bala, yat"- dedilər yetimə,
Yetim quzu böyüsə də, qoç olmaz[7,381].

Aşağıda verilmiş parçalarda isə "Ağ quş","Şəngülüm,Şüngülüm və Məngülüm" nağıllarında yer almış obrazlara müraciət olunmuşdur.Eyni zamanda burada istifadə olunan div obraz mifik səciyyəli obraz olub,"Məlikməmməd" , "Ağ atlı oğlan" və başqa sehirlə nağıllarda yer almışdır.

Nağıllarda bir göyərçin
Bir qəribi şah elədi[6,177].

Canavarın aldatdığı Şəngülümün,
Şüngülümün
Qanı, bəlkə, düşüb tarın kök siminə?
Muğamdakı hıçqırıqlar
Üsyan edir, bəlkə, divin tilsiminə?
Ürəyinin tellərindən
Tellər çəkib tara xalqın[6,178].

Şairin poeziyasında epik növün digər janrlar olan əfsanə və rəvayət motivlərindən də istifadə olunmuşdur.

Sığırçının belindəki
Arşına bax, dünyanı gör .
Bəlkə o da bizim kimi
Ölçmək istər bu dünyanı[6,177]?

Qız qalamın qızlımı al bilməz..."
"Sən gələrsən, sən görərsən"[6,191].

Verilmiş şeir parçalarından birinci bənddəki sığırçın quşunun belindəki ağ xəttin bir arşın olması əfsanə motivi kimi istifadə edilmişdir.İkinci bənddə isə Qız qalası ilə bağlı əfsanəyə işarə olunmuşdur.Bunlardan əlavə Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Çənlibel kimi yer adlarından istifadə edilmişdir ki,bu məkanlarla bağlı folklorda müxtəlif rəvayətlər vardır.

Epik növün qədim janrlarından olan atalar sözü və məsəllərdən Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində geniş istifadə olunmuşdur.

Atalar sözü və məsəllər danışq dilində fikrin daha təsirli olmasına xidmət edir. Çünki belə ifadələr uzun əsrlərin təcrübəsi əsasında formalaşdığından onların təsir qüvvəsi qarşı tərəf üçün inandırıcı rol oynayır[2,107].

"Dəyirmanın pərindən,
Suyu çıxar dərindən.
Elin sözü bir olsa,
Dağ oynadar yerindən..."[6,188].

Köküm üstə bitmişəm,
Şöhrətim var,
Şanım var.
Mənim gələcəklə də

Demə, daş yayınıb qardaşa dəydi,
Mən elə bildim ki, daş daşa dəydi[5,49].

"Muğam" poeması,"Azərbaycan oğluyam","Mənə nə var" şeirlərindən alınan bədii nümunələrdə "El bir olsa dağ oynadar yerindən","Ot kökü üstə bitər","Məndən ötdü qardaşıma dəydi , elə bildim saman çuvalına dəydi" atalar sözləri müəyyən bədii dəyişikliklərə uğramış formada verilmişdir.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə,nəticə etibarı ilə yazılı ədəbiyyatda folklor motivlərindən istifadə olunması həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin müasir dövrdə yaşamasına,həm də yazılı ədəbiyyat ilə şifahi ədəbiyyatın əlaqələrinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarından istifadə olunması ilə müraciət edilən folklor motivləri şairin yaradıcılığında yer alan nəzm nümunələrinin bədii estetik gücünü artırmışdır.

Ədəbiyyat

- ❖ 1.Əlimirzəyev.X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2011;
- ❖ 2.Əliyev.R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). Bakı,“ ” nəşriyyatı, 2014,350 səh.
- ❖ 3.Hacıyev.A. Ədəbiyyatşünaslığın tarixi və metodologiyası. Mühazirə tezisləri, Bakı, Mütərcim, 2011;
- ❖ 4.Mir Cəlil - Xəlilov.P. Ədəbiyyatşünaslığı əsasları. Bakı, 1988.
- ❖ 5.Vahabzadə.B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 328 səh.
- ❖ 6.Vahabzadə.B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı, "Öndər nəşriyyat" 2004, 320 səh.
- ❖ 7.Vahabzadə. B.S seçilmiş sərləri. On iki cildə. V cild (1980- 1989). - Bakı, "Elm" nəşriyyatı,,2008,584 səh.

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF THE CHINESE FOLKLORE STUDIES

ÇİN FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİNİN YARANMASI TARİXİ

PhD student Narmin Babayeva

Azerbaijan National Academy of Science Institute of Folklore

XÜLASƏ

Mədəniyyət haqqında biliklərin mühüm mənbələrindən biri kimi folklorlara maraq bütün xalqlar üçün xarakterikdir, çünki o, ənənəvi inanclar, ayinlər və onların insan həyatındakı əhəmiyyəti haqqında məlumat toplayır. Xalq yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında xalqların özünü təcəssüm etdirməsinin əsası hesab olunur.

Folklor termini ilk dəfə ingilis alimi Vilyam Toms tərəfindən 1846-cı ildə xalqın bədii və maddi mədəniyyətini göstərmək üçün istifadə olunmuşdur və sonradan Britaniya folklor cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyatdan və müasir kitab mədəniyyətindən fərqli olaraq folklorun ən mühüm xüsusiyyəti onun ənənəviliyi və informasiyanın şifahi ötürülmə üsuluna yönəlməsidir. Belə bir yanaşma vardır ki, folklor vahidləri mürəkkəb bir sistem kimi mahnıların, miflərin, rəqslərin özlərini, xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı əsərlərini deyil bütöv folklor aktlarını, folklor hərəkətlərini təşkil edir.

Folklorşünaslıq bir elm sahəsi kimi XIX əsrdə adət-ənənələri yeni inkişaf edən müasirliyə qarşı qoyan Avropa məktəblərində öyrənilməyə başlamışdı.

Avropada folklorşünaslığın inkişafı ilə müqayisədə klassik Çin folklorunun mənşəyinin Çində daha qədim zamanlara gedib çıxması və bir çox qədim folklor nümunələrinin günümüzə qədər gəlib çıxmasına baxmayaraq, Çində folklorşünaslığın elmi-tədqiqatı bir qədər geri qalmışdır.

Çin folklorunun yaranması barəsində danışıqda ilk öncə “Şıcinq”(“Mahnılar kitabı”nı) qeyd etmək lazımdır. “Mahnılar kitabı” özündə eramızdan əvvəl XI-VIII əsrlərdə geniş yayılmış, sonradan ilk mənbələri əsrlər boyu itirilən qədimi Çin mahnıları və şeirlərini birləşdirir. “Şıcinq”ə qərbi Çjou dövrünün əvvəlindən Yaz-payız dövrünün ortalarına kimi təqribən 500 il boyunca yaradılmış 305 əsər daxildir. Bu əsər Çin ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcı hesab olunur. “Mahnılar kitabı” üç hissədən ibarətdir: “Mahnılar”, “Himn” və “Poeziya”. İki min ildən çoxdur Çində və qonşu ölkələrdə araşdırılan və öyrənilən bu əsər müasir dövrdə dildə istifadə olunan və dilin bir hissəsi olan zəngin atalar sözlərinin əsas qaynağıdır.

Çində folklorşünaslığın əsası Cai Yuanpei ilə başladığını deyə bilərik(1868-1940). Humanitar elm kimi folklorşünaslığın əsası “4 may” mədəni inqilabından sonra qoyulmuşdur. 1918-ci ildə Pekin Universitetində milli mahnıların toplanması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. 1922-ci ildə Pekin Universitetində “Xalq mahnıları” və Sun Yatsen Universitetində “Folklor” həftəlik dərgiləri nəşr olunmağa başladı. Bütün bunlar müasir Çin folklorşünaslığının başlanğıcı oldu.

Bundan sonra Çində folklorun öyrənilməsi artıq ayrı-ayrı hissələr şəklində deyil, sistemli olaraq elmi məqalələrdə və kitablarda görünməyə başladı.

ABSTRACT

Interest in folklore, an essential source of cultural knowledge, is a universal phenomenon as it aggregates information on traditional beliefs, rituals, and their significance in human life. Folk creativity serves as a cornerstone for national self-representation in global literature. The term "folklore" was first coined by English scholar William Thoms in 1846 to describe the artistic and material culture of a people, and it was subsequently adopted by the British Folklore Society.

Distinguished from literature and modern book culture, the quintessential characteristic of folklore is its traditionality and emphasis on the oral transmission of information. Folklore is perceived not as a collection of discrete artistic works, but as a complex system of integrated activities—songs, myths, and dances—that constitute folk creativity. The academic study of folklore commenced in European schools in the 19th century, juxtaposing traditional practices with emerging modernity.

Despite the ancient origins of classical Chinese folklore, which boasts numerous enduring examples, the scholarly research of folklore in China has not advanced as rapidly as in Europe. Discussions on the genesis of Chinese folklore invariably start with the "Shijing" ("Book of Songs"), which amalgamates ancient Chinese songs and poems prevalent from the 11th to the 8th centuries BCE, whose original sources have been lost over time. The "Shijing" comprises 305 compositions spanning approximately 500 years, from the early Western Zhou to the mid-Spring and Autumn period, heralding the inception of Chinese literary history.

The establishment of folklore studies as a scholarly discipline in China is credited to Cai Yuanpei (1868-1940), particularly post the "May 4th" cultural revolution. Beginning in 1918, systematic efforts to collect national songs were initiated at Peking University. By 1922, Peking University launched a weekly publication titled "Folk Songs" and Sun Yatsen University commenced "Folklore". All of these marking the advent of contemporary Chinese folklore studies.

Subsequently, the exploration of folklore in China began to be systematically documented in scientific articles and books, transitioning from isolated studies to comprehensive scholarly works.

Keywords: History of Folklore, Chinese Folklore, "Book of Songs".

Mədəniyyət haqqında biliklərin mühüm mənbələrindən biri kimi folklorlara maraq bütün xalqlar üçün xarakterikdir, çünki o, ənənəvi inanclar, ayinlər və onların insan həyatındakı əhəmiyyəti haqqında məlumat toplayır. Xalq yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında xalqların özünü təcəssüm etdirməsinin əsası hesab olunur.

Folklor termini ilk dəfə ingilis alimi Vilyam Toms tərəfindən 1846-cı ildə xalqın bədii və maddi mədəniyyətini göstərmək üçün istifadə olunmuşdur və sonradan Britaniya folklor cəmiyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyatdan və müasir kitab mədəniyyətindən fərqli olaraq folklorun ən mühüm xüsusiyyəti onun ənənəvililiyi və informasiyanın şifahi ötürülmə üsuluna yönəlməsidir. Belə bir yanaşma vardır ki, folklor vahidləri mürəkkəb bir sistem kimi mahnıların, miflərin, rəqslərin özlərini, xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı əsərləri deyil bütöv folklor aktlarını, folklor hərəkətlərini təşkil edir.

Folklorşünaslıq bir elm sahəsi kimi XIX əsrdə adət-ənənələri yeni inkişaf edən müasirliyə qarşı qoyan Avropa məktəblərində öyrənilməyə başlamışdı.

Avropada folklorşünaslığın inkişafı ilə müqayisədə klassik Çin folklorunun mənşəyinin Çində daha qədim zamanlara aid olması və bir çox qədim folklor nümunələrinin günümüzdə qədər gəlib çıxmasına baxmayaraq Çində folklorşünaslığın elmi-tədqiqatı bir qədər geri qalmışdır.

Çin folklorunun yaranması barəsində danışdıqda ilk öncə “Şıcinq”(“Mahnılar kitabı”)ni qeyd etmək lazımdır. “Mahnılar kitabı” özündə eramızdan əvvəl XI-VIII əsrlərdə geniş yayılmış, sonradan ilk mənbələri əsrlər boyu itirilən qədim Çin mahnılarını və şeirlərini birləşdirir. “Şıcinq”ə qərbi Çjou dövrünün əvvəlindən Yaz-payız dövrünün ortalarına kimi təqribən 500 il boyunca yaradılmış 305 əsər daxildir. Bu əsər Çin ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcı hesab olunur. “Mahnılar kitabı” üç hissədən ibarətdir: “Mahnılar”, “Himn” və “Poeziya”. İki min ildən çoxdur Çində və qonşu ölkələrdə araşdırılan və öyrənilən bu əsər müasir dövrdə dildə istifadə olunan və dilin bir hissəsi olan zəngin atalar sözlərinin əsas qaynağıdır. Ehtimal olunur ki, Shijinq əsərlərinin seçilməsi və redaktəsi qədim zamanlarda Konfutsi tərəfindən həyata keçirilmişdir, o, Lun Yu əsərində Şijinqi təbiət və cəmiyyət haqqında bilik mənbəyi kimi öyrənməyə çağırır. “Şıcinq” Konfutsi mətnlərinin kanon kolleksiyasına daxil edilmişdir və eramızdan əvvəl 213-cü ildə digər Konfutsi kitabları ilə birlikdə yandırılmış və eramızdan əvvəl II əsrdə bərpa edilmişdir.

Çin tədqiqatlarına əsasən bizim günümüzədək sadəcə 18 “kanon”-un mətni gəlib çatmışdır. Onların arasında “Dağların və suların beş toplanmış kitabı kanonun”da 5 mətn, “Xarici kanon”larda 4 mətn, “Uzaq torpaqların kanonu”nda 4 mətn və “Çin daxili kanonlar”da 1 mətni nümunə gətirmək olar. Bu mətnlərdə zəngin folklor materialları, adət və ənənələrin təsviri öz əksini tapmışdır. “Dağların və suların kanon”unda çinlilərin qədim düşüncələrini açıb göstərən, onların rituallarını və fərqli tabularını və s. təsvir edən əfsanə və miflər təsvir olunmuşdur.

Qərbi Xan dövründə yazılmış “İdarəetmənin və ritualların mükəmməl nizamı haqqında qeydlər” kanonuna daha çox Çin dövrünün əvvəllərinə aid materiallar olsa da, əsasən ənənələrin ali forması sayılan etiket qaydalarını göstərir. Bununla yanaşı həm də ideoloji və siyasi olmaqla, etiket, siyasət və dinin arasındakı əlaqə məsələləri də göstərilir.

“İdarəetmənin və ritualların mükəmməl nizamı haqqında qeydlər” kanonunda deyilir: “Bütün sakinlər təbiətdə isti-soyuq, quraqlıq və rütubət olduğu üçün müxtəlif dərə və çaylara münasibətdə fərqli sistemlər tətbiq etməlidir. İnsanlar fərqli sistemlərin nə olduğunu maraqlandırır? Sərtlik və yumşaqıq, ağırlıq və yüngüllük, ləngimə və sürət müxtəlif yollarla dəyişir: beş zövq bir-birindən fərqlənir və harmoniyada yaşayır, əşyalar və paltarlar da fərqlidir. İncə dəyişikliyiindən sonra, siyasi sistem dəyişikliyiindən sonra adət-ənənəni dəyişməyə ehtiyac yoxdur, adət və əxlaq dəyişmək olmaz”.

Çinli alimlər Çjou rituallarını tədqiq edərək qeyd edirlər ki, burda “əvvəldən axıra kimi onları sistemləşdirən və vəzifələrin sonrakı bölgüsü əsasında tənzimləyən qaydalar müəyyənləşdirilməsi milli ənənələri təsvir edilməyib. Bu, folklor və mərasimin vəhdətinə gətirib çıxarır, adət və mərasimlər, mərasimlər və ənənələr arasında xüsusi əlaqələr yaradır”.

“Yili (Etiket)” Qin sülaləsindən əvvəlki dövrdə mühüm etiket kitabıdır, burada toy mərasimləri, yas mərasimləri və s. kimi etiket və adətlər haqqında çoxlu qeydlər var. Yu Yonqyu “Yas paltarları” ndakı qan əlaqəsi haqqında” (“Tarixi toplu” 2-ci buraxılış, 1986) əsərində inanır ki, “Yas paltarı” təkcə mərhum üçün yasda hansı paltar geyinmək və yas saxlamaq üçün nə qədər davam etməkdən ibarət deyildir. Mərhum Çjou sülaləsi cəmiyyətinin iyerarxik sistemini və iyerarxik tərəkürünü aydın şəkildə əks etdirən və Zhou sülaləsi cəmiyyətinin mənşəyini dəfələrlə ortaya qoyan Çjou sülaləsinin yas geyimi sistemini tam qeydir.

Çin dövründən əvvəlki iki klassik əsərə - “Mahnılar Kitabı” və “Yi Li (Etiket)” gəldikdə, Li Binghai “Çin sülaləsinin əvvəllərində toy adətlərinin müxtəlifliyi və təkamülü” adlı məqaləsində onlarla əlaqəli evlilik adətlərini qeyd edərək müqayisəli tədqiqat aparmışdır. Müəllif ilk dəfə olaraq “Yi Li-İnsanların toy adətləri”ndə toy mərasiminin qeydinin Xia mədəniyyətinin

xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini və Xia xalqının toy adətlərini qeyd etdiyini araşdırır. Halbuki “Mahnılar kitabı”ndakı toy şeirlərinin kompozisiya amilləri daha mürəkkəbdir. Müəllif hesab edir ki, mədəni quruluş baxımından Çin sülaləsinin əvvəllərində toy adətləri müxtəlifdir və monolit deyil, bir neçə tayfadan qaynaqlanır və bir naxışdan çox bir neçə forma bir arada mövcuddur. Çin sülaləsindən əvvəl toy adətlərini əks etdirən “Mahnılar Kitabı”nın əhatə dairəsi daha genişdir, “Yi Li-İnsanların toy adətləri” isə daha yığcamdır.

Çin folklorundan danışdıqda Konfutsinin kanonlarından sayılan “Lun Yu” əsərini də qeyd etmək yerinə düşər. Bu əsərdə fəlsəfə elmi ilə yanaşı çoxlu sayda adət-ənənələrlə bağlı yazılar da yer almışdır.

"Zhuangzi" Çin sülaləsindən əvvəlki dövrlə bağlı əhəmiyyətli bir əsərdir. “Zhuangzi” yalnız zəngin xalq nağıllarını ehtiva etmir, həm də “Zhuangzi”nin xalq adətləri haqqında anlayışı da insanların diqqətini cəlb etmişdir. Müəllif təhlil yolu ilə fikrini yekunlaşdırır: Cəmiyyətin islah edilməsi və xalq adətlərinin dəyişdirilməsi perspektivindən Zhuangzi xalq adətlərinin sosial funksiyasına və siyasi qazanc və itkilərin araşdırılması roluna böyük əhəmiyyət verir ictimai üzləri, eləcə də hakim sinif və yuxarı təbəqə arasındakı münasibət xalq adətlərinə xüsusi təsir göstərir; xalq adətlərinin, eyni zamanda xalq adətlərinin miras alınmasında və dəyişməsində fəal rolunu qəbul edir və xalq adət-ənənələrinin təsirinə böyük əhəmiyyət verir; xalq adətlərinin dövrlərə, bölgələrə və millətlərə görə fərqlilikləri olduğunu və müxtəlif xalq adətlərinin mübadiləsini, istinadını və dəyişdirilməsini qiymətləndirmişdir.

Çinli tədqiqatçılar həm də daha çox “Mühakimələrin qiymətləndirilməsi” (müəllif: Van Çun) və “Əxlaq və adətlərin mənası” (müəllif: Yin Shao) kanonlarına diqqət ayırır.

Çində folklorşünaslığın əsası Cai Yuanpei ilə başladığını deyə bilərik (1868-1940). Humanitar elm kimi folklorşünaslığın əsası “4 may” mədəni inqilabından sonra qoyulmuşdur. 1918-ci ildə Pekin Universitetində milli mahnıların toplanması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. 1922-ci ildə Pekin Universitetində “Xalq mahnıları” və Sun Yatsen Universitetində “Folklor” həftəlik nəşrləri nəşr olunmağa başladı. Bütün bunlar müasir Çin folklorşünaslığının başlangıcı oldu.

Bundan sonra Çində folklorun öyrənilməsi artıq ayrı-ayrı hissələr şəklində deyil, sistemli olaraq elmi məqalələrdə və kitablarda görünməyə başladı.

1921-ci ildə Yu Zhi öz nəzəriyyəsinə irəli sürdü, ona görə folklorlardan söhbət gedəndə “xalq” anlayışı bütöv bir xalqın varlığını nəzərdə tutur, birincisi, folklor bütöv bir xalq tərəfindən yaradılmış və bu xalqda yayılmışdır, ikincisi, folklor xalqın ümumi mentalitetini, hisslərini əks etdirir. (3.seh.85)

Həftəlik nəşr olunan “Xalq mahnıları” (Pekin Universiteti, 1922) jurnalının giriş məqaləsində deyilir ki, “xalq”, “vətəndaş” deməkdir. Hər iki halda Çin folkloru əsərlərinin mərkəzində sinfi, ərazi və zaman məhdudiyyəti olmayan xalqın nümayəndəsi dayanır.

1918-ci ildə Pekin Universitetinin humanitar elmlər üzrə professorları Hu Shi, Zhou Zuoren və Liu Fu ümummilli “Xalq mahnıları” müsabiqəsinin təşəbbüskarı oldular və onları Pekin Universitetinin jurnalında dərc etdilər, bu da Çində folklorun öyrənilməsinin başlangıcını qoydu.

Onların dərc etdiyi topluya nəzər saldıqda xalq mahnılarının məzmunu aşağıdakı kimi müəyyən olunurdu: əvvəla bu insanların hisslərinin, adətlərinin, siyasətlərinin və yaşadığı yerin tarixinə aid olmalı, aforizmlər kimi dərin mənalı olmalı, qocaların və qadınların ritorikası kimi ədəbsiz, lakin təbii maraqlı olmalı, həm də uşaq mahnıları və anlaşılmaz görünən deyimlər kimi təbii cazibəsi olmalıdır. “Xalq mahnıları”nın toplanması xalq arasında rəğbətlə qarşılandı və çox gözəl nəticələr verdi. Qısa müddət ərzində 22 əyalətdən minlərlə nümunə toplanmışdır və onlardan bəziləri Pekin Universitetinin jurnalında nəşr edilmişdir. Çin tarixşünası Gu Jiegang

“xalq mədəniyyəti” və “folklor” terminlərini eyniləşdirir. 1928-ci ildə “Folklor gündəliyi”ndə nəşr edilən “Mükəmməl müdrik mədəniyyət və xalq mədəniyyəti”ni məqaləsində o, əsas üç məsələyə diqqət ayırır: adət-ənənələr, din, ədəbiyyat və incəsənət.

“Çin folklorşünaslığının atası” hesab olunan, Çin Folklor cəmiyyətinin ilk prezidenti, 1980-ci illərin əvvəllərində Çinin ilk folklorşünaslıq doktorantura proqramının başçısı olan Zhong Jingven “xalq mədəniyyəti” termininə yeni nəfəs verərək adət və ənənələri də bura aid etmişdir. O, özünün “Çin folkloru və folklorşünaslığı” əsərində Çin folklorunu 10 növünü qeyd edir. 1) sirli; 2) dini; 3) məişət; 4) tikinti; 5) sistemli; 6) istehsalat; 7) fəslə və bayram; 8) ritual; 9) ticarət; 10) musiqi, ədəbiyyat və mədəniyyət. Bununla da müasir Çin folklorşünaslığının tədqiqat obyektlərinin kifayət qədər geniş olduğunu göstərmişdir.

Liaoning Universitetinin professoru (03.11.1928-11.07.2018), Çin etnoqrafı və folklorşünası Vu Bing'an “Çin folklorşünaslığı” əsərində folklorşünaslığı dörd hissəyə ayırır. 1) iqtisadi; 2) ictimai; 3) dini; 4) musiqili. Professor Tao Lifan isə “Folklorşünaslığa baxış” əsərində maddi, ictimai, şifahi, mənəvi olmaqla 4 fərqli qruplaşma göstərir.

Çin folklorşünaslığını araşdıran Zhang Zichen-in “Çin folklorşünaslığının tarixi” monoqrafiyası Çin folklorşünaslığının yaranmasına və inkişafına həsr olunmuşdur. Bu monoqrafiya Çin sülaləsinin ilkin dövründən müasir dövrədək olan periodu əks etdirir. Bu əsərdə folklor təsvirləri, qeydləri, yazıları, yerli, tarixi və coğrafi xronologiya, dialektlərin qeydləri və s. təsvir olunur.

Çinin folklorşünas alimi Gao Bingzhong “Çin folklorunun ümumi xüsusiyyətləri” kitabında folklor nümunələrinin mənbəyi və öyrənilməsi haqqında Çjou sülaləsinin dövründən “Mahnılar kitabı”ndan başlayaraq qədimdən günümüzdə kimi Çin folklorşünaslığının yaranmasını nəzərdən keçirmişdir. Həmçinin onun “Folklor mədəniyyəti və folklor həyatı” işi böyük elmi maraq kəsb edir.

Çin alimləri Zhang Liuyu və Chen Luoyu “Çin və qərb folklorunun müqayisəli tədqiqi” əsərində vurğulayırlar ki, “baxmayaraq ki, folklor insanları öz keçmişləri ilə bağlayır, o, hazırda həyatın mühüm hissəsi olmaqla, həm də dünya mədəniyyətinin əsasında dayanır” və folklor sözü özündə mədəniyyətin böyük bir hissəsini əhatə edir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, xalq adətləri özündə “öyrətmə, irsilik, genişlənmə və dəyişilmə” xüsusiyyətlərini birləşdirir. Onlar qeyd edirlər ki, folklor yalnız keçmiş dövrə uyğun xalq mahnıları və əfsanələri deyil, həmçinin müasir dövrün mədəniyyətinin simvoludur. Folklor şəhərlərdə, şəhər kənarlarında, kəndlərdə, ailələrdə, işçilər arasında, yataqxanalarda və digər bütün qeyri-rəsmi ünsiyyət formalarının hər birində mövcuddur. O özündə varlıqları, adət-ənənələri, düşüncə üsullarını, davranışı cəmləşdirir. Folklor incəsənətdir, insanlar və onların nəyisə öyrənməsidir. Folklor bizə cəmiyyətdə kim olduğumuzu öyrənməyə əsas verir.

Çin folklorşünasları folklorun əsas növlərini tədqiq edərək ona uyğun öz bölgələrini təklif edirlər. Onlar maddi, sosial, mənəvi, şifahi xalq yaradıcılığı folkloru bölgüsünü bildirirlər. Alimlərin fikrincə maddi folklor maddi nemətlərin yaradılması və istehlakı ilə bağlıdır. Beləliklə müxtəlif istehsalatlar, ticarət mübadiləsi, tibbi ənənə, milli geyimlər və s. maddi folklorla aid olunur. Sosial folklor dedikdə insanların gündəlik ünsiyyəti zamanı şəxs, ailə, icma, milli və beynəlxalq müstəvidə nəsil-dən-nəsilə ötürülən kollektiv davranışları nəzərdə tutulur. Bu cür davranış ənənələri adətən qohumluq əlaqələri, coğrafi yerləşməyə uyğun əlaqələr, professional əlaqələr, sosial bir mühitin adət-ənənələri, əyləncəli folklorlardan ibarətdir. Alimlərin fikrincə maddi və sosial folklorun əsasında mənəvi folklor formalaşır. Özünü dərk etmə prosesində olan təbiət və cəmiyyət, ulu babalardan miras qalan davranış metodları bir gün əsas kollektiv adətə çevrilir. Mənəvi folklor özündə milli inancları, etikanı, incəsənəti birləşdirir. Şifahi xalq yaradıcılığı informasiya mübadiləsi sisteminə aid edilir və iki hissədən ibarət olan kollektiv irs hesab olunur: xalq dili və şifahi xalq yaradıcılığı. Dil və Çin dialektlərini alimlər hər regiondan və ölkədən olan “mədəniyyət daşıyıcıları” adlandırırlar. Şifahi xalq yaradıcılığına atalar sözləri,

deyimlər, mahnılar və tapmacalar, nağıllar və s. aid edilir. Müəlliflər bu əsərdə folklorun əsas funksiyalarına tədrisi, normativliyi və ictimai həyatın təzyiqlərini yüngülləşdirən tərəflərini aid edirlər. Həmçinin folklorun Çin ədəbiyyatının, kinomotoqrafiyasının, animasiyasının və s. formalaşmasındakı əvəzsiz rolu qeyd olunur.

“Liao Zhai” Qing sülaləsi dövründə qeyri-adi məsələlər barəsində qeydlər haqqında əsəridir. Cai Guoliang'ın “Liaozhai-da əks olunan erkən Qing sülaləsinin xalq adətləri” əsərində “Liaozhai”da öz əksini tapmış erkən Qing sülaləsinin xalq adətləri beş aspektdən müzakirə edilir: din, müqəddəs qurbanlar, birgə andlar, yuxuların yerinə yetməsi və falçılıq. Yu Tianchi "Pu Songling-in xalq düşüncələri haqqında" əsərində “Liao Zhai”da folklor materiallarının yazılması ilə bağlı müzakirəsini davam etdirdi. Məsələn, Liao Zhai, yeraltı dünya və müxtəlif xəyallar və meşə canavarları haqqında şayiələr və qeydlərin tam dəstini ehtiva edir. Təbiətdəki müəyyən fəlakətlər və qəribə hadisələr haqqında xalq qeydləri də vardır. Onların əksəriyyəti kənd yerlərində real həyatı əks etdirir, o cümlədən doğum, qocalıq, xəstəlik, ölüm, toy və yas mərasimləri. Müəllif qeyd edir ki, “Liao Zhai”də əks olunan xalq adət-ənənələri geniş və dərin, özünəməxsus bir çox xüsusiyyətlərini ortaya qoyur: xalq adətlərinin orada əks olunması tarixi və mətnşünaslıq yox, estetik və ədəbi araşdırma; xalq adətləri daha çox real həyata əsaslanır; Sonuncu məqam ondan ibarətdir ki, Pu Songling-in mənşəyi olduğu üçün "Liao Zhai"də əks olunan xalq adətləri, əsasən, Çinin şimalındakı kənd yerlərinin, xüsusən də Pu Songling-in doğma kəndinin Zichuan ərazisinin əsl əksidir.

Hu Venbin “Qırmızı malikanələrin yuxuları və Qing sülaləsinin xalq mədəniyyəti” kitabında qeyd edir ki, Qing sülaləsinin xalq adətləri dövrün yeni xüsusiyyətlərinə malikdir: birincisi, milli xalq adətləri, Mancur və Han xalqları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi; ikincisi, şimalda və cənubda xalq adətlərinin qarşılıqlı təsiri və inteqrasiyası. Üçüncüsü, Qərb təhsilinin şərqi yayılması, Çin və yad mədəniyyətlərin toqquşması, nüfuz etməsi; xarici xalq mədəniyyətinin Çin xalq adətlərinə təsir etməsidir. Buradan biz Qing sülaləsinin xalq adətlərinin tipikliyi görürük. Yəni müxtəliflik misilsizdir. Daha sonra müəllif “Qırmızı malikanələrin yuxusu”nun folklor təsviri və xüsusiyyətlərindən, eləcə də folklor təsvirinin mənasından bəhs edir.

Beləliklə XX əsrin əvvəllərindən Çində folklorşünaslıq elminin inkişafı Avropadan geri qalsa da qısa zaman müddətində bu fərq aradan qalxmışdır. Çinin zəngin mədəniyyəti və tarixi folklorşünaslıq elminin yaranmasında və inkişafında öz əvəzsiz töhvəsini vermiş və bugünüməzə kimi də canlı və inkişaf etməkdə olan bir elmdir.

Ədəbiyyat

1. 仲富兰. (2015) 中国民俗学通论第1卷 民俗文化论著. 复旦大学出版社 Chong Fulan. (2015). "Çin Folklorşünaslığına giriş, xalq mədəniyyəti barəsində fikirlər"/1-ci buraxılış. Fudan Universitetinin nəşriyyatı.
2. Gao Bingzhong (2009). "Çin folklorunun ümumi xüsusiyyətləri". Nəşriyyat Pekin. səh 357 .
3. Казакова, И. В. (2017) "Китайская фольклористика" . София электронный научно-просветительский журнал No 2.
4. Tao Lifan. (2003) "Folklore". Academy Press.
5. 张立玉, 陈珞瑜著. (2016) 中西民俗对比研究. 北京: 中国社会科学出版社 Zhang Liuyu və Chen Luoyu (2016). "Çin və qərb folklorunun müqayisəli tədqiqi" Pekin. Çin ictimai-elmi nəşriyyatı.
6. 钟敬文. (2000) 谣俗蠡测-钟敬文民俗随笔. 上海人民出版社. Zhong Jingwen. (2000). "Zhong Jingwen tərəfindən balladalar və adətlər haqqında yazılar". Şanxay Xalq Nəşriyyatı. <https://www.chinafolklore.org/web/index.php?ChannelID=161>

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**PORTRAYAL OF AUTISM SPECTRUM DISORDER IN NETFLIX'S 'ATYPICAL': A
QUALITATIVE ANALYSIS**

Ms. Muskan Gandhi

BA (English), Sharda University.

Dr. Rafraf Shakil Ansari

Assistant Professor, Sharda University.

ABSTRACT

This research paper examines the portrayal of Autism Spectrum Disorder (ASD) in the Netflix series 'Atypical,' which centers on the life of Sam Gardner, a high-functioning teenager with autism. The study aims to explore how accurately and effectively the series represents the characteristics, challenges, and experiences of individuals with ASD. Through a qualitative content analysis of selected episodes, the research evaluates the depiction of autism-related behaviors, social interactions, and sensory sensitivities. Additionally, the paper considers the perspectives of viewers with autism and their families, gathered from online forums and social media, to assess the series' impact on public perceptions of autism. The findings suggest that while 'Atypical' makes strides in raising awareness and promoting understanding of ASD, it also occasionally relies on stereotypes and oversimplifications. The paper delves into specific episodes to highlight moments that accurately portray the nuances of ASD, such as Sam Gardner's difficulties with sensory overload and his challenges in navigating social relationships, contrasting these with instances where the show simplifies or misrepresents certain aspects of autism. Furthermore, the research incorporates testimonials and discussions from online forums and social media, providing a platform for individuals with autism and their families to voice their opinions on the show's portrayal. These firsthand accounts offer valuable insights into how the series resonates with the autism community and influences public perception. The paper examines the broader impact of 'Atypical' on viewers' understanding of ASD by comparing viewer feedback before and after watching the series, assessing changes in knowledge, empathy, and attitudes toward individuals with autism. The analysis considers how the series contributes to a more informed and compassionate societal view of ASD while addressing the potential risks of perpetuating misconceptions. This research underscores the importance of accurate and nuanced media portrayals of autism. It advocates for increased involvement of individuals with ASD in the creation and review of media content to ensure authentic representation. The study calls for ongoing dialogue between content creators, viewers, and the autism community to enhance the portrayal of autism in popular media, ultimately fostering greater awareness and understanding.

Keywords: Autism Spectrum Disorder (ASD), Media Representation, Qualitative Content Analysis, Public Perception, Social Interactions, Sensory Sensitivities

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**THE ROLE OF CRITICAL REFLECTIVE PRACTICE IN TEACHING: ONLINE
TEACHERS' INSIGHTS**

Dr. Afshan Naseem

Fiza Zia (S2023262001)

Dr. Irfan Bashir

Department of Education, University of Management and Technology, Pakistan

Dr Rizwan Akram Rana

Department of Education, University of Management and Technology, Pakistan

Dr Aisha Sami

Department of Education, University of Management and Technology, Pakistan

ABSTRACT

The research aimed to investigate the significance of critical reflective practice in the teaching process based on insights from online teachers, offering perspectives on the benefits of such practices and areas for improvement. This qualitative study utilized a hermeneutic research design and employed semi-structured interviews for data collection. The instrument used was adapted, validated by three experts, and modified based on their feedback. Data was gathered from 15 online teachers teaching in private universities in Lahore, selected through purposive sampling. The researcher collected and interpreted the participants' lived experiences, highlighting a disparity between the theoretical understanding and practical application of critical reflective practices among teachers. The study concluded that teachers need to be more cognizant of reflective practices and their significance in teaching and learning. As a result, the research recommended the integration of critical reflective practices into teacher training and professional development programs, making them mandatory for all educators and prospective teachers.

Keywords: critical reflective practice, online teachers' insights, hermeneutic phenomenology, qualitative research

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**HOW DO PRACTICE TEACHERS EMPLOY COOPERATIVE LEARNING
STRATEGY IN A SOCIAL STUDIES TEACHING DEMONSTRATION?**

Karl M. Gamilla

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

Love Apple T. Galgo

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

Elizher John G. Clamares

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

Kirstin Dainelle P. Lagarto

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

Victamarie L. Arroyo

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

Fritz Giane A. Maymiero

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

John Erwin P. Pedroso, PhD

Abcdefg West Visayas State University, Iloilo City 5000, Philippines

ABSTRACT

INTRODUCTION: Cooperative learning is an educational strategy that encourages teamwork, creativity, open communication and critical thinking among students by having them work together in small, diverse groups to achieve a common goal, with 21st-century practice teachers acting as facilitators of learning.

OBJECTIVES: This study aimed to describe how practice teachers employ cooperative learning strategies in a social studies teaching demonstration.

METHODS: A descriptive-qualitative research design was employed for this study. Data were gathered by utilizing an eight-point written interview guide, which was duly validated by the panel experts. The eight (8) social studies practice teachers who served as the informants of the study were selected through a purposeful sampling technique. Interviews were conducted through face-to-face and online interviews. Thematic analysis was employed in analyzing the data.

RESULTS: Four (4) major significant themes and 12 meaningful categories emerged namely: (1) Fostering academic progress; Stimulating knowledge, Gaining high score & Improving student performance; (2) Promoting skills to learners; Role taking, Critical thinking, Developing collaboration & Expressing creativity (3) Managing the learning classroom; Helping practice teacher facilitate learning, Encouraging student-centered approach & Building rapport and (4) Addressing learning gaps; Establishing equal class participation & Embracing individual differences

CONCLUSION: This places an emphasis on the fact that the implementation of cooperative learning strategies by social studies practice teachers plays a pivotal role in the learners' learning process and provides a student-centered approach inside the classroom.

KEY WORDS: Cooperative Learning, Practice teachers, Social Studies, Teaching Demonstration

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS
**ON THE DANCE IN THE UNIVERSE AND MAN – INSIGHTS FROM THE SANSKRIT
SCRIPTURES AND SOME MODERN EASTERN SEERS AND SCIENCE**

Elitsa Petrova

Faculty of Classical and Modern Philology, Sofia University "St. K. Ohridski", Sofia, Bulgaria

Andrey Popatanasov

Institute of Neurobiology, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria

ABSTRACT

Some of the oldest views of the cosmogenesis can be traced in some of the most ancient Sanskrit scriptures preserved till today as the Rig Veda in which it is described that before the creation of the Universe existed only "Chaos" that "breathed without wind through its inherent force". Such findings of the Vedic rishis are in striking harmony with some modern views in physics as that the vacuum is pulsating. It seems that the rhythm and the rhythmic movement are primordial and core traits of the reality. Dance in broadest sense can be defined as rhythmic movement to or not to rhythm. Therefore we can postulate that dance has prominent place in the reality, something inherent to it. In the Vedic cosmopsychism however dance is attributed with many roles in the Creation and some of them are the process of creation of the Creation, as well in its sustenance and destruction. And the dance is performed by the omnipresent Deity, who also embody the dance, the stage and the audience. According to the Vedic cosmopsychism man is portion of God having many of His attributes – so dance is inherent to him/her as well, besides man is also a micro-stage for the microcosmic dance within.

In the current work the authors investigate how the ancient Vedas and some modern seers and science elaborate on the relations and meaning of the Vedic cosmopsychism, dance and man.

Key words: Hindu cosmology, Vedas, dance, cosmopsychism, Universe, Shiva, Nataraja, Natyashastra.

IDEAS OF AZERBAIJANISM IN THE CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE
BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI

VASILA RAZIMI NOWRUZ GIRL

Head of the Library and electronic resources department of the Shamakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University, teacher of the language, literature and their teaching technology department
ORCID 0000-0002-2613-1071

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biri də Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdur. Şair öz yaradıcılığı ilə bədii fikrin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Böyük söz ustası xalqımızın yüz illər boyu təşəkkül tapmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması naminə altmış ildən artıq bir müddət ərzində yorulmadan yazıb, yaratmışdır. O azərbaycançılıq məfkurəsinə dərinlən bağlı olan və özünüdərkə çağıran çoxsaylı əsərləri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına töhfələr vermişdir. Azərbaycan xalqının tarixinin qədim dövrlərdən bəri müxtəlif mərhələlərində baş vermiş təyüklü hadisələr, böyük şəxsiyyətlərin parlaq simaları ustad sənətkarın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dünya şöhrətli yazarlar da Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Türk dünyasının görkəmli sənətkarı Çingiz Aytmatov yazır: “Bizi əhatə edən aləmdə nə varsa, Bəxtiyar Vahabzadəni dərinlən düşündürür: xeyir və şəri, gözəlliklə eybəcərliyi. Böyüklüklə kiçikliyi, bir sözlə, insan ruhunun ali və xırda duyğularını pəziyə səviyyəsinə qaldırmaq onun fitrətindədir. Mütəfəkkir sənətkarın, ustad şairin başlıca qayəsi, uğuru da bundadır.”

Qazax xalqının tanınmış şairi Oljas Süleymenov isə bu böyük sənətkarı qiymətləndirərək demişdir: «Bəxtiyar Vahabzadə kimi şairi, ziyalı, müəllimi, nəhayət, şəxsiyyəti olan millət xoşbəxtidir.»

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında azərbaycançılıq, ana vətənə sonsuz sevgi, cəsarətlilik, milli-birlik, şimal-cənub ideyaları, Azərbaycan dilinin qorunması, onun keşiyində duran, onu yorulmadan təbliğ edən və böyük bir ədəbi irs yaradaraq bizə yadigar qoyub getmiş, ədəbiyyatımızda böyük bir zirvəni fəth etmişdir.

B.Vahabzadənin yaradıcılığında Cənub mövzusu xüsusi yer tutur. Şair “Cənublu bacıma”, “Nə ondansan, nə bundan”, “Yasəmən üçün”, “Mərziyyə” əsərlərində oxucunu bütöv Vətən ideali ilə bağlı düşüncələri ilə tanış edir, onu bu problemlə bağlı fəal mövqə tutmağa, tarixi ədalətsizliklə barışmamağa səsləyir.

Şairin Cənub mövzusunda yazdığı silsilə əsərlər Vətənin ayrılıq dərini ürəyində gəzdirən xalqımızın nisgilli hislərini, duyğularını əks etdirir. Həmin əsərlərdə ikiye bölünmək faciəsini yaşayan xalqın hər bir övladının qəlbində qövr eləyən dərnlər dil açıb danışır, bu ədalətsizliyə etirazını bildirir:

Yarım bu tayda qaldı,
Yarım o tayda qaldı.
Toyum burda çalındı,

Yarım o tayda qaldı.

B.Vahabzadə istiqlal şairi, insanın, xalqın azadlığı ideyasının ən böyük tərənnümçülərindəndir. 1966-cı ildə yazdığı “Təzadlar” poemasında şair xalqımızın azadlığını qəsb etmiş imperiyaya- sovet rejiminə etirazının bildirərək yazırdı:

Azadlıq - səhər.

Bu səhər arzusu ölə bilərmi?
Məhkum xalqlar üçün azadlıq qədər
Böyük bir səadət ola bilərmi?
İdrak da boğulur, söz də, sənət də,
Ağıl kilidlənir dildə, dodaqda.
Azadlıq olmayan bir məmləkətdə
Nadan başda gəzir, aqıl ayaqda...

60-cı illərinin əvvəllərində qələmə aldığı "Gülüstan" poemasının həyat və fəaliyyətinə çox böyük maneələr yaradacağını bildiyi halda, bu əsəri qələmə almışdır. Cənub dərdi bir çox şairlərimizin yaradıcılığında nisgilli bir mövzu kimi ara-sıra anılsa da, məhz B.Vahabzadə bu mövzunu “Gülüstan” poemasında iki imperiyaya qarşı ittiham hökmünə çevirərək, xalqımızın ən böyük dərini ortaya qoymuşdur. Poemada Azərbaycanı ikiyə bölünmüş ədalətsiz tarixi hadisənin şairdə doğurduğu qəzəb və nifrət ifadə olunmuşdur. Azərbaycanın birliyi və istiqlaliyyəti uğrunda çarpışan Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Pişəvərinin əziz xatirəsinə həsr olunmuş poemada şair “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin” bayram edildiyi bir mühitdə iki od arasında qalıb parçalanmış Vətənin acı taleyindən ürək ağrısı ilə söz açmışdır. Əsərdə bir anın içində yurdumuzun iki pay kimi bölüşdürülməsi hökmünə çevrilən müqaviləyə müraciətlə sənətkarın dediyi sözlərdə xalqın kədəri, millətimizin qan düşmənlərinə nifrəti öz bədii əksini tapmışdır:

Ey kağız parçası əvvəl heç ikən
Yazılıb qollanıb yoxdan var oldun.
Böyük bir millətin başını kəsən
Qolunu bağlayan hökmdar oldun.

Vətənimizin düşmənlər tərəfindən parçalanması, xalqımızın öz azadlığını itirməsi barədə tarixi həqiqətlərdən bəhs edən bu poemaya görə şair təqiblərə məruz qalmışdır. Poemanın mərkəzi mətbuatda işıq üzü görməsinə nail ola bilməyən şair onu “Nuxa fəhləsi” adlı rayon qəzetində çap etdirmişdir.

Azərbaycan dövlətçiliyinə, müstəqilliyinə daim can atan, ömrü boyu müstəmləkə əleyhinə çıxış edən şair tarixi materiallara söykənilib milli qəhrəmanlıq ənənələrini yaşadan əsərlərlə mütəmadi çıxış etmişdir.

Şairin istiqlal şeirləri içərisində türk xalqlarının taleyi, türk dünyasının birliyi ilə bağlı əsərlər mühüm yer tutur. Qardaş Türkiyədə çox sevilən şair 1994-cü ildə “Türk dünyası ədəbiyyatına xidmət” mükafatına layiq görülmüşdür. Şairin böyük sənətkarlıqla yazdığı “Azərbaycan-Türkiyə” şeirində bir millət iki dövlətin tarixi köklərindən, xalqlarımızın bir-birinə bəslədiyi məhəbbət duyğularından, tarixin sınaqlarından çıxmış birliyindən iftixarla söz açılır:

Bir ananın iki oğlu,
Bir ağacın iki qolu.
O da ulu, bu da ulu,
Azərbaycan – Türkiyə!

B.Vahabzadə Vətənin müqəddəratı, istiqlal mübarizəsi kimi taleyüklü məsələlərə dram əsərlərində də dönə-dönə toxunmuşdur. Görkəmli dramaturqun “Dar ağacı”, “Fəryad” tarixi

dramlarında sənətkar tarixi keçmişə müraciət etməklə, xalqımızın taleyində böyük rol oynamış şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmaqla oxucunu öz keçmişinə yeni nəzərlərlə baxmağa, ibrət dərsi almağa səsləyir. Ədəbin uğurla tamaşaya qoyulmuş “Özümüzü kəsən qılınc” pyesi tarixi mövzuda yazılmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə həmçinin Azərbaycan xalqının müstəqilik ideyalarının ilk carçılarından idi. Bu azadlığın çətin və şərəfli iş olduğunu duyaraq bir an belə seçdiyi yoldan nəinki dönmədi, əksinə daim mübarizənin ön cərgəsində oldu. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, 20 Yanvar faciəsi ilə bağlı qələmə aldığı “Şəhidlər” poeması ilə yeni bir tarix yazdı.

Onun bu mövzuya həsr etdiyi əsərlərdə ölümdən qorxmayan, qolundakı mütilik buxovlarını qırıb ataraq son və qəti mübarizəyə başlayan vətənpərvər insanların parlaq obrazları yaradılmışdır. Həyat öz millətinin qəhrəmanlıq tarixini söz sənətində əks etdirən şairin belə bir inamını bir daha təsdiq etdi ki, ölümdən qorxmayan insanların azadlıq eşqini heç kəs boğa bilməz. Haqq səsinə top-tüfənglə, ən güclü ordu ilə belə susdurmaq olmaz.

O şənbə gecəsi, o qətl günü
Mümkünə döndərdik çox namümkünü.
Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü
O gecə dağıdıb sökdü şəhidlər...

Şair imperiya muzdlularının xalqımızı öz qanına qəltan etdiyi həmin günləri xatırlayaraq yazır: “Mənim nəslim həmişə qorxu içində yaşayıb. Ona şükür eləyirəm ki, yaşadılarla müqayisədə mən müəyyən dərəcədə bu qorxu hissindən azad olmuş, ürəyimdəkiləri müxtəlif üsullarla qapalı da olsa, deyə bilmişəm.

20 Yanvar hadisəsində mənə təsir edən əsas amil o oldu ki, millətimin, xüsusən gənclərin qəlbimizdəki qorxu hasarını atıb hissən cəsəret meydanına keçdiyini öz gözlərimlə gördüm. Bu isə azadlığa çatmağın ikin şerti idi. Azadlıq naminə qurban gedən şəhidlərimiz bizə azadlığın zərurət olduğunu və lazım gələrsə, millətin bu yolda ölümə belə gedə biləcəyini sübut etdilər. Bu düşüncələr içində çırpınırkən fikrimə gələn ilk bənd bu oldu:

Qatil gülləsinə qurban gedərkən
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlvırıyla
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.

Bu bənd isə əvvəlcə, “Şəhidlər” mərsiyəsinin, sonra da eyni adlı poemamın bünövrə daşı oldu.”

Şair qara yanvar günlərində inanırdı ki, azadlıq uğrunda canını qurban verən şəhidlərin qanı yerdə qalmayacaq, əsrlər boyu arzuladığı azadlığa qovuşan xalqımız şəhidlərin xatirəsini əbədi yaşadacaqdır:

Onlar sübut etdi: hər qara zülmün
Əli uzansa da, ömrü gödəkdir.
Xalqın azadlığı sabah, biri gün
Şəhid yarasından göyərəcəkdir!

Şairin “Vətənin keşiyində”, “Durnalar”, “Azərbaycan əsgəri”, “Azərbaycan”, “Hələ günahkarıq”, “Şəhid anası”, “Vətən”, “Gülüstan”, “Şəhidlər”, “İstiqlal” və adını çəkmədiyimiz onlarla başqa şeir və poemaları vətənpərvərlik mövzusunda yazılmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında əsas mövzulardan biri də ana dilidir. Ana dilinin təəssübkeşi, doğma dilini böyük məhəbbətlə sevən B.Vahabzadə öz yaradıcılığında bu mövzuya dönə-dönə müraciət etmiş, dilimizin müqəddəsliyini, əvəzedilməzliyini yüksək sənətkarlıqla vəsf

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

etmişdir. Onun qənaətinə görə, dil xalqın varlığının nişanələrindən biri olub, onun ən qiymətli sərvətidir, üstəlik nəsillər silsiləsini birləşdirən, babaların vəsiyyətini nəvələrə çatdıran qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. Görkəmli şərqşünas alim Əhməd Şmide yaradıcılığını dərinədən öyrəndiyi, əsərlərini alman dilinə tərcümə etdiyi Bəxtiyar Vahabzadə barədə belə deyib: "Bir insanın öz xalqını və öz doğma dilini dəlicəsinə sevə bilmək qabiliyyətini mən Bəxtiyar Vahabzadədən öyrəndim. Bəxtiyar Vahabzadə realist şairdir. Dolaşmaq və müəmmalı ifadələr, aydın olmayan tərkiblər və əlləmlik onun sənətinə yaddır".

Şair ana dilinə biganə yanaşan, bu dildə danışmağı özünə ar bilən ədabazları nankor adlandırır, doğma dilini qoruyub saxlamağın hər bir insan üçün vətəndaşlıq borcu olduğunu bir daha xatırladır. Şairin fikrincə, ana dili əslində milli düşüncə, milli mənəviyyət, əqidə məsələsidir. Ana dili ağsaqqal babaların, ağbirçək nəvələrin bizə miras qoyduğu misilsiz xəzinədir. Milli dili bilməyən insan milli ruhdan, milli mənafe duyğusundan da məhrumdur:

Dil açanda ilk dəfə "ana»"söyləyirik biz
"Ana dili" adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Şair doğma dilinə xor baxan, əcnəbi dillərdə danışmağı müasirlik, mədəniyyət hesab edib, öz dilində danışmağı bacarmayanları nifrətlə damğalayır:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən
Bunu iftixar bilən fasonlu ədabazlar,
Ruhunuzu oxşamaz qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun
Ancaq vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun.

Haqqında söz açdığımız əsərlər gənclərin, məktəblilərin dünyagörüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Şairin Vətən, məktəb, tərbiyə mövzusunda əsərləri müasir uşaqların mütaliəsində də mühüm yer tutur. "İlk cığır", "Kitab", "Bu dil", "Çanta", "Məktəb yolları", "Məktəbli qız", "Müəllim", şeirlərində məktəbə, müəllimə məhəbbət, elmə, biliyə çağırış motivləri bədii əksini tapmışdır. "İlk cığır" şeirində səhər- səhər məktəbə gedən uşaqların qarın üstündə açdığı ilk cığır insanın gələcək həyat yollarında qazanacağı böyük uğurların təməli kimi mənalandırılır:

Get, ay balam, qəlbini gələcəyə bağla sən,
Uşaqlıq həyatının ən qayğısız çağıdır.
Açılmış cığırqlarla bu gün dərslə gedirsən,
Sabah sən açacaqsan bu yollarda ilk cığır.

"Kitab" şeiri də dərin tərbiyəvi məzmunla malikdir. Şairin kitabın insan həyatında rolunu barədə düşüncələri balaca oxucuya yol göstərir:

Kitab dostu, sirdaşdır,
Bu dünyada hər bir kəsin.
Elə insan varmı görəni,
Çevirdiyi vərəqlərdən
Qəlbi əsib titrəməsin.

"Məktəbli qız" şeirində məktəbli geyimində dərslə yollanan uşaqlar əsərdə səf düzülüb göyde uçan durna qatarına bənzədilir. Əsərin qəhrəmanı H.Cavidin "Qız məktəbində" şeirindəki saf

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

mənəviyyatlı məktəbli qızı xatırladır. Şair oxucunu təvazökarlığa, geyimdə, davranışda sadəliyə, zahiri bər-bəzəyə uymamağa, mənalı həyata səsləyir:

Məktəbli qız, əynindəki
Nə şifondur, nə gülməxmər.
Lakin gözəl görünürsən
Bu paltarda sən nə qədər!

“Müəllim” şeirində ömrünü gənc nəslin təlim-tərbiyəsi yolunda fəda edən müəllimin işıqlı obrazı yaradılmışdır. Şair müəllim əməyinin şərəfindən, bu adı daşıyan insanın nurlu simasından, uca şəxsiyyətindən, ləyaqətindən məhəbbətlə söz açır:

Müəllim! Düşüncə güllərimizi
Əqlilə suvaran bir bağban oldu..
Endirdi yerlərə atamız bizi,
Müəllim – göylərə qaldıran oldu.

Bəxtiyar Vahabzadənin tariximizin bir çox hadisələrini canlandıran dram əsərləri gənc nəslin tərbiyəsində böyük rol oynayır. Müasir həyatdakı ziddiyyətlərin, qarşıdurmaların və mənəvi sarsıntıların təsviri ilə yanaşı, yüksək, pak və ülvəi hissələrin tərənnümü ədəbin dramaturgiyasında təcəssümünü tapıb.

Onun pyesləri Azərbaycan, eləcə də xarici ölkə teatrlarının səhnələrində uğurla tamaşaya qoyulub, müəllifinə böyük şöhrət gətirib. Onun müasir mövzularda qələmə aldığı "İkinci səs", "Vəhdan", "Yağışdan sonra", "Yollara iz düşür", "Hara gedir bu dünya?", "Fəryad", "Cəzasız günah", "Dar ağacı", "Rəqabət" və "Özümüzü kəsən qılınc" kimi lirik-psixoloji pyesləri günün aktual problemlərindən, müasirlərimizin daxili dünyasından, daim təzələnen həyat və insan münasibətlərindən söz açmaqla gerçəkliyin ən müxtəlif tərəflərinə diqqət cəlb edib, layiqli səhnə təcəssümü taparaq, yarım əsrədek bir müddətdə Azərbaycan səhnəsindən düşməyib. O, tarixi və müasir mövzuda 20-dən artıq irihəcmli poemanın müəllifidir.

B.Vahabzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq və bütöv Azərbaycan mövzusu daima öz aktuallığını qorumuş və oxucuların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Həm şair, həm alim, həm də ictimai xadim kimi Azərbaycan dövlətçiliyinin, mədəniyyətinin inkişafına bənzərsiz töhfələr vermiş şair özündən sonra böyük ədəbi irs qoyub getmişdir. Şairin insanı daim mənəvi ucalığa səsləyən poetik-fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı milli poeziyada vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və ədəbi-ictimai fikrin istiqlal ideyaları ilə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

Açar sözlər: Ana dili, məktəb, milli mədəniyyət, doğma dil, dəyər

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənli B., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2004
2. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2004.
3. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri, 2007.
4. Vahabzadə B. Payız düşüncələri. Bakı: Yazıçı, 1981.
5. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. I cild. Bakı: 2004
6. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. II cild. Bakı: 2004

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzade was one of the brightest figures of modern Azerbaijani literature. The poet played an important role in the enrichment of artistic thought with his creativity. The great master of words wrote and created tirelessly for more than sixty years for the sake of protecting the high national and moral values of our people, which have been formed for hundreds of years, and keeping our traditions alive. He contributed to the development of our literature with numerous works that are deeply connected to the ideology of Azerbaijaniism and call for self-awareness. The fateful events that took place at various stages of the history of the Azerbaijani people since ancient times, the bright faces of great personalities have been the focus of the master artist.

World-famous writers have also highly appreciated Bakhtiyar Vahabzade's creativity. Chingiz Aytmatov, an outstanding artist of the Turkish world, writes: "Whatever is in the world around us, makes Bakhtiyar Vahabzade think deeply: good and evil, beauty and ugliness. It is in his nature to raise the greatness and smallness, in short, the highest and smallest emotions of the human soul to the level of poetry. A thoughtful artist, a master This is the poet's main rock and success."

Oljas Süleymenov, the well-known poet of the Kazakh people, appreciated this great artist and said: "The nation is blessed with a poet, intellectual, teacher, and, finally, personality like Bakhtiyar Vahabzade."

In the works of Bakhtiyar Vahabzade, Azerbaijaniism, boundless love for the motherland, courage, national unity, north-south ideas, protection of the Azerbaijani language, standing on its guard, promoting it tirelessly and creating a great literary heritage left us a legacy, conquered a great peak in our literature. .

The theme of the South occupies a special place in B. Vahabzade's creativity. In the works "Southern sister", "Neither from him, nor from this", "For Jasmine", "Marziyya", the poet introduces the reader to his thoughts about the ideal of the whole Motherland, calls on him to take an active position on this problem and not reconcile with historical injustice.

The series of works written by the poet on the subject of the South reflect the relative feelings and emotions of our people, who carry the pain of separation from the Motherland in their hearts. In those works, the sorrows of every child of the people who experienced the tragedy of being divided into two speak openly and express their protest against this injustice:

Half stayed here,

Half stayed there.

My wedding took place here.

Half stayed there.

B. Vahabzade is a poet of independence, one of the greatest exponents of the idea of freedom of man and people. In his poem "Contradictions" written in 1966, the poet expressed his protest against the empire that usurped the freedom of our people - the Soviet regime.

Freedom - morning.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Can this morning dream die?
As much as freedom for the condemned peoples
Can it be a great bliss?
Understanding is suffocated, words and art too,
The mind is locked in the tongue and lips.

In a country without freedom
Ignorance walks in the head, wisdom stands...

He wrote this work when he knew that the poem "Gülüstan" he wrote in the early 60s would create great obstacles to his life and activities. Although the pain of the south is occasionally mentioned as a relative theme in the works of many of our poets, it was B. Vahabzade who turned this theme into an indictment against two empires in the poem "Gulüstan" and revealed the greatest pain of our people. and hatred expressed. In the poem dedicated to the dear memory of Sattar Khan, Sheikh Mohammad Khiyabani and Peshawar, who fought for the unity and independence of Azerbaijan, the poet spoke with heartache about the bitter fate of the divided Motherland, which was caught between two fires in an environment where the "unification of Azerbaijan with Russia" was celebrated. In the work, the sadness of the people and the hatred of the blood enemies of our nation found its artistic reflection in the words of the artist, referring to the agreement that turned into the decree of dividing our country into two shares:

O piece of paper never before
You have been recorded and scored.
The beheading of a great nation
You became the ruler who bound your arm.

The poet was persecuted because of this poem, which tells about the historical truths about the division of our homeland by enemies and the loss of our people's freedom. The poet, who could not get the poem to be published in the central press, published it in the district newspaper "Nukha Fahlesi".

The poet, who always yearned for Azerbaijan's statehood and independence, spoke out against colonialism throughout his life, and regularly performed works based on historical materials that kept the traditions of national heroism alive.

Among the poet's independence poems, works related to the fate of the Turkish people and the unity of the Turkish world occupy an important place. Brother, a very popular poet in Turkey, was awarded the "Service to the Literature of the Turkish World" award in 1994. In the poem "Azerbaijan-Turkey" written by the poet with great artistry, one nation speaks proudly of the historical roots of two states, the feelings of love that our peoples have for each other, and the unity that emerged from the trials of history:

Two sons of one mother
Two branches of a tree.
He is great, this is great,
Azerbaijan - Turkey!

B. Vahabzade has repeatedly touched on fateful issues such as the fate of the homeland and the struggle for independence in his drama works. In the famous playwright's historical dramas "Gallows" and "Faryad", the artist appeals to the historical past and creates images of personalities who played a major role in the fate of our nation, calling the reader to look at his

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

past with new eyes and learn a lesson. Adib's play "The Sword that Cuts Ourselves", which was successfully staged, was written on a historical theme.

Bakhtiyar Vahabzade was also one of the first heralds of the independent ideas of the Azerbaijani people. Hearing that this freedom is a difficult and honorable task, he not only did not turn away from the path he had chosen for a moment, but was always in the front line of the struggle. Perhaps it is for this reason that he wrote a new history with the poem "Martyrs" he wrote about the January 20 tragedy.

In his works dedicated to this topic, bright images of patriotic people who are not afraid of death, who broke the shackles of humility on their arms and started the final and decisive struggle were created. Life once again confirmed the belief of the poet, who reflected the heroic history of his nation in the art of words, that no one can stifle the free love of people who are not afraid of death. The voice of truth cannot be silenced with cannons and even the strongest army.

That Saturday night, the day of the murder
We made the impossible possible.
The property of fear in the hearts of the people
The martyrs destroyed that night...

The poet remembers those days when imperial mercenaries drowned our people in their blood and writes: "My generation has always lived in fear. I am grateful to him that, compared to my peers, I have been freed from this feeling of fear to a certain extent, and I have been able to say what is in my heart, even if it is closed in different ways.

The main factor that influenced me in the event of January 20 was that I saw with my own eyes that my nation, especially the youth, threw away the fence of fear in our hearts and moved to the field of courage. This was the second condition for achieving freedom. Our martyrs who sacrificed themselves for the sake of freedom proved to us that freedom is necessary and that the nation can even die on this path if necessary. As I pondered these thoughts, the first point that came to mind was this:

As the victim was walking to the killer's bullet
Martyrs set their eyes on tomorrow.
The tricolor flag with its bloodline
Martyrs took the homeland to the skies.

This stanza became the cornerstone of the "Martyrs" lament, and then of my poem of the same name."

In the days of Black January, the poet believed that the blood of the martyrs who sacrificed their lives for the sake of freedom will not remain on the ground, and our nation, which has achieved the freedom it has longed for for centuries, will live forever in the memory of the martyrs:

They proved: every black oppression
Although his hand is long, his life is short.
People's freedom tomorrow, one day
The martyr will be bruised from his wound!

The poet's "Guardian of the Motherland", "Cranes", "Azerbaijani soldier", "Azerbaijan", "Still guilty", "Martyr's mother", "Motherland", "Gülüstan", "Martyrs", "Independence" and

dozens of other poems that we did not mention and his poems were written on the theme of patriotism.

Mother tongue is one of the main themes in Bakhtiyar Vahabzade's work. B.Vahabzadeh, a fanatic of his mother tongue, who loves his native language with great love, repeatedly addressed this topic in his work, praised the sanctity and irreplaceability of our language with high artistic skill. , moreover, it is a powerful educational tool that connects generations and conveys the legacy of grandfathers to grandchildren. The prominent orientalist scholar Ahmed Shmide said about Bakhtiyar Vahabzade, whose work he studied in depth and whose works he translated into German: "I learned from Bakhtiyar Vahabzade the ability of a person to love his people and his native language madly. Bakhtiyar Vahabzade is a realist poet. Confused and enigmatic expressions, unclear compositions and craftsmanship are foreign to his art".

The poet calls ungrateful people who are indifferent to their mother tongue and dare to speak it, and reminds once again that preserving the native language is a civic duty for every person. According to the poet, the mother tongue is actually a matter of national thought, national spirituality, and beliefs. The mother tongue is an incomparable treasure left to us by our elderly grandfathers and grandmothers. A person who does not know the national language is deprived of the national spirit and feeling for the national interest:

When we open our tongue, we say "mother" for the first time
Our first textbook is called "Mother language".
Our first song is our mother's lullaby with her own milk
We drink to our soul in this language.

The poet hates those who despise their native language, consider speaking in foreign languages as modernity and culture, and those who are unable to speak in their own language:

O who knows how to speak in his native language
Fashionable manners who can be proud of it.
Let these be mine
But the bread of the homeland,
And a mother's heart
May you be blessed.

The works we are talking about have played an important role in shaping the worldviews of young people and schoolchildren. The poet's works on Motherland, school, education occupy an important place in the reading of modern children. In his poems "The First Path", "The Book", "This Language", "Bag", "School Roads", "School Girl", "Teacher", the motifs of love for school, teacher, science, and the call to knowledge have been artistically reflected. In the poem "The First Trail", the first trail made by the children who go to school in the morning on the snow is interpreted as the foundation of the great success that a person will gain in the future paths of life:

Go, baby, close your heart to the future,
Childhood is the most carefree age of life.
You go to class today with open trails,
Tomorrow you will open the first trail on these roads.

The poem "Book" also has a deep educational content. The poet's thoughts about the role of the book in human life guide the little reader:

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

A book is a friend, a confidant,
Everyone in this world.
Is there a person who sees
From the pages he turned
Don't let your heart tremble.

In the poem "School Girl", children going to class dressed in school clothes are compared to a train of cranes flying in the sky. The heroine of the work reminds of the pure spiritual schoolgirl in H. Javid's poem "Girl's School". The poet calls the reader to modesty, simplicity in clothing and behavior, not to conform to external decoration, to a meaningful life:

Schoolgirl, wearing
Neither chiffon nor velvet.
But you look beautiful
How much you in this dress!

In the poem "Teacher", a bright image of a teacher who sacrificed his life for the education of the young generation was created. The poet speaks lovingly about the honor of the teacher's work, the bright face, noble personality, and dignity of the person who bears this name:

Teacher! Thoughts of our flowers
He became a gardener who watered the mind.
Our father brought us down,
The teacher became a lifter.

Bakhtiyar Vahabzade's dramatic works, which recreate many events of our history, play a major role in the education of the young generation. In addition to the depiction of contradictions, conflicts and spiritual upheavals in modern life, the glorification of high, pure and sublime feelings was embodied in the writer's drama.

His plays have been successfully staged on the stages of Azerbaijani and foreign theaters and brought great fame to the author. "The Second Voice", "Conscience", "After the Rain", "Traces Fall on the Roads", "Where is the World Going?", "Crying", "Sin without Punishment", "The Gallows", "Competition" written by him on modern topics. and lyrical-psychological plays such as "The Sword that Cuts Ourselves" drew attention to the most diverse aspects of reality by talking about the current problems of the day, the inner world of our contemporaries, the constantly renewed life and human relationships, found a worthy stage embodiment, and did not leave the Azerbaijani stage for half a century. He is the author of more than 20 voluminous poems on historical and contemporary topics.

In the works of B. Vahabzade, the subject of Azerbaijaniism and the whole of Azerbaijan has always maintained its relevance and attracted the attention of readers. As a poet, a scientist, and a public figure, the poet who made unique contributions to the development of Azerbaijan's statehood and culture has left behind a great literary legacy.

The poetic-philosophical creativity of the poet, which constantly calls people to spiritual elevation, played a major role in strengthening the spirit of citizenship in national poetry and enriching the literary-social thought with independence ideas.

Key words: Mother tongue, school, national spirituality, native language, value

Reference list

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

1. Hasanli B., Azerbaijani children's literature. Baku: 2004
2. Khalil Z., Askerli F. Azerbaijani children's literature. Baku: ADPU, 2004.
3. Namazov G. Azerbaijani children's literature. Baku: BSU publication, 2007.
4. Vahabzade B. Autumn thoughts. Baku: Yazichi, 1981.
5. Vahabzadeh B. Selected works in 2 volumes. Volume I. Baku: 2004
6. Vahabzadeh B. Selected works in 2 volumes. Volume II. Baku: 2004
7. Yusifoglu R. Children's literature. Baku: Education, 2002.

OPTIONALITY AND FUNCTIONS OF LANGUAGE SIGN

DİL İŞARƏSİNİN İXTİYARİLİYİ VƏ FUNKSİYALARI

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

Dil işarəsinin əsas funksional səciyyəsi onun konseptuallaşma prosesindəki rolundan ibarətdir. Dil işarələrinin funksionallığı digər işarə sistemləri ilə müqayisədə ilkin səciyyə daşıyır, çünki digər işarə sistemləri dil işarələri ilə izah olunur. Bu isə linqvokulturoloji solumun nümayəndələri olan dil daşıyıcıları arasında qarşılıqlı anlaşmanın yaranmasına səbəb olur. Mənalandıran və mənalandırılan arasındakı əlaqə işarənin ikili təbiətini əks etdirir. Dil işarəsi mənalandıran və mənalandırılan arasındakı assosiativ əlaqəni ifadə edir və bu baxımdan ixtiyaridir. Dil işarəsi ixtiyariliyi, dəyişkənliyi və xətti səciyyəsi ilə seçilir. Dil işarəsi ikitərəfli psixi mahiyyət olaraq, mənalandıran (akustik obraz) və mənalandırılan anlayışın vəhdətini ifadə edir. Dil hazır məhsuldur, nitq isə iradə və ağılın fərdi aktıdır. Dilçilik dil işarələrini araşdırır və beləliklə semiologiyanın bir hissəsinə çevrilir. Dilçilik şərti olaraq daxili və xarici formalarla səciyyələnir. Dil və nitq arasında, dixotomiya mövcuddur. Dil ictimai səciyyə daşıyaraq, bütün dil daşıyıcıları üçün ümumi olan işarə sistemləri və ya ifadə vasitələrindən ibarətdir. Nitq isə həmişə fərdir, konkret dil daşıyıcısına aiddir və dilin əsasında formalaşır.

Dil işarəsi iki komponentin mənalandırılan və mənalandıranın vəhdətini özündə ehtiva edir. Dil işarələri digər işarələr kimi müəyyən münasibətlər sisteminə malikdir. Dil işarələri həm də paradigmatik və sintaqmatik münasibətləri ilə səciyyələnir. Paradigmatik münasibətlər müxtəlif dil vahidləri arasındakı oxşarlığa əsaslanır. Sintaqmatik münasibətlər isə nitq axınında bir-birinin ardınca düzülüş dil vahidlərini ifadə edir. Dil – universal işarə sistemidir. İşarə mənalandırılan və mənalandıran arasındakı assosiativ əlaqənin ifadəsidir. Mənalandırılan və mənalandıran bir-birindən ayrılmaz anlayışlardır. Dil kollektiv səciyyə daşıyaraq öz təbiətinə görə kommunikativdir. İxtiyarilik prinsipi dilin bütün sisteminə aiddir. Dil işarəsi eyni zamanda həm material, həm də idealdır. Dil işarəsi səs qabığının (akustik obrazın) və anlayışın vəhdətini ifadə edir. Akustik obraz – mənalandıran forma və mənalandırılan anlayış dil işarəsinin əsas komponentləridir. Mənalandırılan material, mənalandıran isə ideal səciyyə daşıyır. İşarə

ixtiyaridir, mənalandırılan və mənalandıran arasındakı əlaqə mənalandırılan əşyanın əlamətlərini ifadə etmir. Lakin buna baxmayaraq işarə nisbətən motivə olunmuş ola bilər. Bu xüsusiyyət sintaqmatik təhlil zamanı müəyyənləşir. Motivləşmə işarənin ixtiyariliyini məhdudlaşdırır.

İxtiyarilik və motivləşmə müxtəlif dillərdə və bir dilin fərqli təkamül dövrlərində eyni deyildir. İşarə mənəlilik, dəyər və relyasion (uyğun) xüsusiyyətlərin məcmusundan ibarətdir. Mənəlilik yalnız dil sistemində bir dil işarəsini digər dil işarələri ilə müqayisədə müəyyənləşdirmək olar. Dil işarəsi asimmetrikdir. Bir mənalandıran bir neçə mənalandırılanı ifadə edə bilər. Bu xüsusiyyət polisemiya və omonimiya kimi dil hadisələrində müşahidə olunur. Eyni zamanda bir mənalandırılan bir neçə mənalandıranla ifadə oluna bilər. Dil işarəsinin hər iki tərəfi dinamikdir.

Açar sözlər: dil işarəsi, dil işarəsinin mühüm funksional səciyyəsi, dil işarələrinin funksional imkanları, qarşılıqlı anlaşıma prosesi, mənalanın və mənalandıran.

SUMMARY

The main functional characteristic of a language sign is its role in the process of conceptualization. The functionality of language signs is primitive compared to other sign systems, because other sign systems are explained by language signs. This leads to mutual understanding between the speakers of the language, who are representatives of the linguistic and cultural society. The relationship between the signifier and the signified reflects the dual nature of the sign. The linguistic sign expresses the associative relationship between the signifier and the signified, and is therefore arbitrary. The language sign is distinguished by its arbitrariness, variability and linearity. As a two-sided mental essence, the language sign expresses the unity of the signifier (acoustic image) and the signified concept. Language is a finished product, and speech is an individual act of will and reason. Linguistics studies language signs and thus becomes part of semiology. Linguistics is conventionally characterized by internal and external forms. Between language and speech, a dichotomy exists. Language has a social character and consists of sign systems or means of expression that are common to all speakers of the language. And speech is always individual, belongs to a specific speaker and is formed on the basis of language. A linguistic sign contains the unity of two components signified and signifier. Linguistic signs, like other signs, have a certain system of relations. Linguistic signs are also characterized by their paradigmatic and syntagmatic relations. Paradigmatic relations are

based on the similarity between different linguistic units. Syntagmatic relationships express language units arranged one after the other in the speech flow. Language is a universal sign system. A sign is an expression of the associative relationship between the signified and the signifier. is an expression of the associative relationship between Meaningful and meaningful are inseparable concepts. Language is communicative by its nature, having a collective character. The principle of arbitrariness applies to the entire system of language. The linguistic sign is both material and ideal at the same time. The language sign represents the unity of the vocal cord (acoustic image) and the concept. Acoustic image - the signified form and the signified concept are the main components of the language sign. The signified material and the signifier have an ideal character. The sign is arbitrary, the relationship between the signified and the signifier does not express the signs of the thing signified. However, the sign may still be relatively motivated. This feature is determined during syntagmatic analysis. Motivation limits the arbitrariness of the sign. Volition and motivation are not the same in different languages and in different evolutionary periods of a language. A sign consists of a set of meaningfulness, value, and relational (relevant) properties. Meaning can only be determined by comparing one language sign to other language signs in the language system. The tongue mark is asymmetrical. A signifier can denote several signifieds. This feature is observed in language phenomena such as polysemy and homonymy. At the same time, one signifier can be expressed by several signifiers. Both sides of the tongue mark are dynamic.

Key words: language sign, important functional feature of language sign, functional capabilities of language signs, process of mutual understanding, signified and signifier.

**USE OF INTEGRATION IN THE TEACHING OF EDUCATIONAL MATERIALS IN
HISTORY LESSONS IN GENERAL EDUCATION INSTITUTIONS**

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSİSƏLƏRİNDƏ TARİX DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİM
MATERİALLARININ TƏDRİSİNDƏ İNTEQRATİVLİKDƏN İSTİFADƏ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕГРАЦИИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ
НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

SEVIL SHIVVAKHAN BAHRAMOVA

Doctor of philosophy in history

Head teacher of the Faculty of History and Geography of ADPU

XÜLASƏ

Müasir elmin inkişaf səviyyəsi, yəni sosial, humanitar, təbiətşünaslıq və texniki biliklərin inteqrasiyası təhsil prosesinin təşkilinə ətraf aləmin universal əlaqəsi və birliyinə əsaslanan yeni yanaşma tələb edir. Bu gün təhsildə inteqrasiyanın inkişafının yeni mərhələsi ən çox maraq doğurur. Bu, yalnız möhkəm biliklər üçün müxtəlif fənlərdən əlaqəli anlayışların birləşməsi deyil, bir mövzunun, bütöv bir mövzu blokunun ümumi yanaşma əsasında öyrənilməsi zamanı müxtəlif fənlərin birləşməsidir.

İ.D.Zverev və V.N.Maksimova pedaqogikada inteqrasiyanı ayrılmaz şəkildə bağlı, vahid, bütövlük yaratmaq prosesi və nəticəsi hesab edirlər. Tədrisdə müxtəlif tədris fənlərinin elementlərinin sintez edilmiş bir kursda (mövzu, bölmə, proqram) birləşdirilməsi, müxtəlif fənlərin elmi konsepsiya və metodlarının ümumi elmi anlayış və idrak metodlarında birləşdirilməsi, idrakın əsaslarının inteqrasiyası və yekunlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir.

Təhsilin müxtəlif səviyyələrində inteqrasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tarix dərində inteqrasiya olunmuş dərslər təhsilin kifayət qədər oxşar bilik sahələrinin birləşməsi üzərində qurulması məqsəduyğundur. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, inteqrasiya olunmuş təlimi təşkil edilərkən, uşağın şəxsiyyətinin emosional inkişafına kömək edən elmi biliklərin, ədəbiyyatın, musiqinin, rəssamlığın cəlb edilməsi ilə dünyanı bütün rəngarəngliyi ilə göstərmək mümkün olur. İnteqrasiya müxtəlif formalarda və müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilə bildiyinə görə, bir dərsi inteqrasiya olunmuş kimi qiymətləndirmək üçün kursu tədris edən hər iki (və ya bir neçə) müəllimin iştirakının zəruri olduğunu və ya dərində materialdan məcburi istifadənin zəruri olduğunu düşünmək olmaz.

Müasir dövrdə tarixə, mədəniyyətə, incəsənətə və keçmişin mənəvi dəyərlərinə maraq xeyli artmışdır. Bu da öz növbəsində məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi metodlarına təsir göstərir. Tarixi mövzuda müxtəlif janrlı ədəbi əsərlər hazırda mövcud olan və təhlil edilən bütün ədəbiyyat proqramlarının mühüm tərkib hissəsidir. Bu əsərlər təkcə məktəblilərin estetik mədəniyyətinin inkişafına kömək etmir, həm də onların üfüqlərini və keçmişə olan idrak marağını formalaşdırır

və genişləndirir ki, bu da indinin daha dərinə dərk edilməsinə kömək edir. Bu əsərlər əsasən şagirdlərin dünyagörüşünü formalaşdırır.

Açar sözlər: təhsildə inteqrasiya, tarix dərində inteqrasiya, bilik sahələri, təlim prosesi, bilik sahələrinin birləşməsi.

РЕЗЮМЕ

Уровень развития современной науки, то есть интеграции социальных, гуманитарных, естественнонаучных и технических знаний, требует нового подхода к организации образовательного процесса, основанного на всеобщей связи и единстве окружающего мира. Сегодня новый этап развития интеграции в образовании является наиболее интересным. Это не просто сочетание родственных понятий из разных дисциплин для получения прочных знаний, а сочетание разных дисциплин при изучении темы, целый блок тем, основанный на общем подходе.

И. Д. Зверев и В. Н. Максимова рассматривают интеграцию в педагогике как процесс и результат создания неразрывно связанного, единого целого. В обучении элементы различных учебных предметов объединяются в синтезированный курс (предмет, раздел, программу), научные понятия и методы различных предметов объединяются в единое научное понимание и познавательные методы, интегрируются и заключаются основы познания.

Интеграция на разных уровнях образования имеет свои особенности. Интегрированные уроки на уроке истории целесообразно строить на сочетании достаточно схожих областей знаний. Учитывая возрастные особенности учащихся, при организации интегрированного обучения можно показать мир во всех его красках с привлечением научных знаний, литературы, музыки, искусства, которые способствуют эмоциональному развитию личности ребенка. Поскольку интеграция может принимать разные формы и на разных уровнях, нельзя предполагать, что оба (или более) преподавателя, преподающего курс, должны присутствовать или что материал должен использоваться на уроке, чтобы урок считался интегрированным.

В современное время значительно возрос интерес к истории, культуре, искусству и духовным ценностям прошлого. Это, в свою очередь, влияет на методы преподавания литературы в школе. Литературные произведения различных жанров на историческую тематику являются важной составляющей всех доступных и анализируемых литературных программ. Эти произведения не только способствуют развитию эстетической культуры школьников, но также формируют и расширяют их кругозор и познавательный интерес к прошлому, что способствует более глубокому пониманию настоящего. Эти работы в основном формируют мировоззрение студентов.

Ключевые слова: интеграция в образовании, интеграция на уроке истории, области знаний, процесс обучения, сочетание областей знаний.

ABSTRACT

The level of development of modern science, that is, the integration of social, humanitarian, natural science and technical knowledge, requires a new approach to the organization of the educational process based on the universal connection and unity of the surrounding world. Today, the new stage of the development of integration in education is the most interesting. It is not just a combination of related concepts from different disciplines for solid knowledge, but a combination of different disciplines while studying a topic, a whole block of topics based on a common approach.

I. D. Zverev and V. N. Maksimova consider integration in pedagogy to be the process and result of creating an inseparably connected, unified whole. In teaching, the elements of various educational subjects are combined in a synthesized course (subject, section, program), scientific concepts and methods of various subjects are combined into common scientific understanding and cognitive methods, and the basics of cognition are integrated and concluded.

Integration at different levels of education has its own characteristics. It is appropriate to build integrated lessons in the history lesson on the combination of fairly similar areas of knowledge. Taking into account the age characteristics of the students, while organizing the integrated training, it is possible to show the world in all its colors with the involvement of scientific knowledge, literature, music, and art that help the emotional development of the child's personality. Since integration can take many forms and at different levels, it cannot be assumed that both (or more) teachers teaching the course must be present or that the material must be used in the lesson in order for a lesson to be considered integrated.

In modern times, interest in history, culture, art and spiritual values of the past has increased significantly. This, in turn, affects the methods of teaching literature at school. Literary works of various genres on historical subjects are an important component of all literature programs currently available and analyzed. These works not only contribute to the development of schoolchildren's aesthetic culture, but also form and expand their horizons and cognitive interest in the past, which contributes to a deeper understanding of the present. These works mainly shape the students' outlook.

Key words: integration in education, integration in the history lesson, areas of knowledge, learning process, combination of areas of knowledge.

Giriş. Ümumi təhsildə inteqrasiya bizə reallığın müxtəlif hadisələrinin yerli, təcrid olunmuş nəzərdən keçirilməsindən onların qarşılıqlı əlaqəli, kompleks öyrənilməsinə keçməyə imkan verir. Məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, inteqrasiya olunmuş təhsil təşkil edilərkən, uşağın şəxsiyyətinin emosional inkişafına kömək edən elmi biliklərin, ədəbiyyatın, musiqinin, rəssamlığın cəlb edilməsi ilə dünyanı bütün rəngarəngliyi ilə göstərmək mümkün olur. onun yaradıcı təfəkkürünün formalaşması. İnteqrasiya müxtəlif formalarda və müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilə bildiyinə görə, bir dərsi inteqrasiya olunmuş kimi qiymətləndirmək üçün kursu tədris edən hər iki (və ya bir neçə) müəllimin iştirakının zəruri olduğunu və ya dərstdə

materialdan məcburi istifadənin zəruri olduğunu düşünmək olmaz. bir dərstdə bütün inteqrasiya olunmuş fənlər.

İnteqrasiya edilmiş təlimin mənası məhz ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif vaxtlarda müxtəlif müəllimlər tərəfindən tədris olunan ümumi mövzu üzrə müvafiq dərsləri əhatə edə bilər. Bir dərsi inteqrasiya edən əsas şey, bütün kursun ona daxil edilmiş uzunmüddətli məqsədi və onun həyata keçirilməsinə yönəlmiş, bu kursu tədris edən bütün müəllimlər tərəfindən planlaşdırılan və onlar tərəfindən (ayrıca və ya birgə) xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyətlərdə həyata keçirilən konkret vəzifələrdir. Şagirdlərin. İnteqrasiya edilmiş fənlər blokunu təşkil edən müəllimlərin vəzifəsi onların akademik fənlərinin məzmunu və strukturunun elementlərini ümumi kursda birləşdirmək üçün emal yollarını tapmaqdır.

Bilik elə təqdim edilməməlidir ki, “sən bunu artıq bilirsən, eşitmisən” deyərək, təəccüblü bir reaksiya olmalıdır - “burada mümkündür, harada mövcuddur, necə görünə bilər, səslənir və s.” İnteqrasiya edilmiş təlim inteqrasiya olunmuş dərslər və inteqrasiya olunmuş kursların tətbiqi ilə həyata keçirilir. E. İ. Rudnyanskaya inteqrasiya olunmuş dərsi belə hesab edir: inteqrasiya olunmuş dərs əsasən bilik nəzəriyyəsinə və bilik axtarışının fənlərarası tədqiqatın ən yaxşı yolu olduğunu başa düşməyə əsaslanan tədris prosesinin fənlərarası formasıdır. Çox vaxt praktikada inteqrasiya olunmuş dərs müxtəlif akademik fənlərin materiallarını birləşdirir, burada digər fənlərdən məlumatların istifadəsi əsas mövzu üçün yalnız “fon” olur. Bizim nöqtəyi-nəzərimizə görə, inteqrasiya olunmuş təlimlə təhsil subyektləri müstəqil və məzmun, struktur və verilmiş obyekt və ya hadisənin öyrənilməsinə ayrılan vaxt baxımından bərabər olmalıdır.

İnteqrasiya edilmiş dərslərin üstünlüklərini aşağıdakılarda görürük: belə dərslər maraqlı materialın daxil edilməsi yolu ilə şagirdlərin öyrənmə, təfəkkür və hisslərinin məzmununu zənginləşdirməyə kömək edir ki, bu da onlara hadisələri və ya öyrənilən mövzuları müxtəlif rakurslardan dərk etməyə imkan verir. İnteqrasiya edilmiş dərslər bir mövzuya tabe olan müxtəlif fənlər üzrə bilik bloklarını birləşdirir. İnteqrasiya edilmiş elementlərin əsas məqsədini düzgün müəyyən etmək son dərəcə vacibdir. Əgər ümumi məqsəd müəyyən edilirsə, onda obyektlərin məzmunundan yalnız onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan məlumatlar götürülür.

İ.P.Podlasy inteqrasiya olunmuş dərslərin planlaşdırılması, təşkili və keçirilməsi üçün aşağıdakı tələbləri müəyyən edir:

- hər sinifdə bütün il üçün belə dərslər sisteminin müəyyən edilməsi;
- əsas və müşayiət olunan məqsədləri vurğulamaqla hər bir dərslərin diqqətlə planlaşdırılması;
- dərslərin məzmununun modelləşdirilməsi, onların yalnız əsas məqsədi dəstəkləyən məzmunla doldurulması;
- dərslərin növünün və strukturunun, tədris üsul və vasitələrinin diqqətlə seçilməsi;
- təəssüratlarla uşaqların optimal yükü;
- inteqrasiya olunmuş dərslərin keçirilməsinə müxtəlif tədris fənləri üzrə müəllimlərin və mütəxəssislərin cəlb edilməsi.

Subyektlər arasındakı maneələri aradan qaldırmaq üçün onlar əsas anlayışlar və mövzular ətrafında birləşirlər. Bu, mövzuya müxtəlif rakurslardan baxmağa və onun bütün əlaqələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Buna görə də, 2-3 fənnin birləşdirilməsi və ya ayrı-ayrı mövzuların inteqrasiya olunmuş bloklara birləşdirilməsi əsasında qurulmuş inteqrasiya kursları görünməyə başladı.

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

Materialın böyük bloklara birləşdirilməsi təhsil prosesinin yeni təşkilati strukturuna gətirib çıxarır. Dərs əvəzinə əsas təşkilati bölmə məktəb günü, dərs həftəsi olur ki, bu da mövzuya daha dərinə daxil olmaq imkanı yaradır.

V.N.Maksimova, inteqrasiya olunmuş təlimin təşkilinin formalarından biri olaraq, "inteqrasiya edilmiş" məktəb günündən istifadə etməyi təklif edir - məktəb günü ərzində bir sinifdə bir neçə fənn dərslərinin keçirilməsi, ümumi mürəkkəb problemin açıqlanması ilə birləşdirilir. Belə bir günün son dərslərində şagirdlərin əvvəlki dərslərdə öyrəndikləri konkret məlumatlar sistemləşdirilir və ümumiləşdirilir. "İnteqrasiya edilmiş" məktəb gününün vəzifələri fənn tədrisi vəzifələrinə və ümumi fənn təhsil məqsədlərinə tabedir. Bütün məktəb fənləri unikal inteqrasiya potensialına malikdir, lakin onların birləşdirilmə qabiliyyəti və inteqrasiya olunmuş kursun effektivliyi bir çox şərtlərdən asılıdır. Buna görə də, ümumi proqram yaratmazdan əvvəl müəllimlər inteqrasiyanın mümkünlüyü və zəruriliyi haqqında nəticə çıxarmağa kömək edəcək halları nəzərə almalıdırlar. Bunun üçün müəllim, ilk növbədə, öz sinfində şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini təhlil edir, onların psixoloji xüsusiyyətlərini, idrak maraqlarını qiymətləndirir. Onların təhsil fəaliyyətlərində mövcud olan çətinliklər inteqrasiyadan istifadənin səbəblərindən biri ola bilər. Bəzən məktəblilərin bir fənni müvəffəqiyyətlə öyrənməsi onların digər tədris fənni üzrə müəyyən bilik və bacarıqlara malik olmasından asılıdır.

Bir çox məktəb fənlərinin proqramlarında çoxlu "yol kəsişmələri" var: üst-üstə düşən mövzular, ümumi problemlər və suallar, çox vaxt eyni proseslər və hadisələr öyrənilir, eyni obyektlər müxtəlif mövqelərdən nəzərdən keçirilir. Bütün bunlar ən azı müəyyən mövzularda inteqrasiya üçün "təbii"dir. Ancaq yenə də birləşmənin ən dərin əsası müəllimlərin öz fənlərinin tədrisində perspektivli təlim məqsədlərini birləşdirən qarşılıqlı fəaliyyət sahələrini müəyyən etmələridir.

Beləliklə, inteqrasiya olunmuş dərs inteqrasiya kursunun spesifik uzunmüddətli problemlərini həll edən, yəni yeni mürəkkəb birliyi təmsil edən, onun əsasında planlaşdırıldığı iki və ya üç fənnədən keyfiyyətə yeni müstəvidə yerləşən dərs hesab edilə bilər. İnteqrasiya səviyyəsi yalnız inteqrasiya yolu ilə yerinə yetirilə bilən vəzifələr dairəsi ilə müəyyən edilir.

İnteqrasiya olunmuş öyrənmənin nəticəsini formalaşdırmışdır ki, bu da aşağıdakılarda özünü göstərir:

- inteqrasiya elmlərinin məlumatlarından istifadə etməklə onların çoxşaxəli inteqrasiyası hesabına mənimsənilən anlayış və qanunauyğunluqların dərinliyində özünü göstərən fənn üzrə bilik səviyyəsinin artırılmasında;
- tədris materialının aparıcı ideya mövqeyindən nəzərdən keçirilməsi, tədqiq olunan problemlər arasında təbii əlaqələrin qurulması ilə təmin edilən intellektual fəaliyyət səviyyəsinin dəyişdirilməsində;
- musiqiyə, rəsmə, modelləşdirməyə, ədəbiyyata və s. məşğulluğa əsaslanan şagirdlərin emosional inkişafında;
- sinifdə və dərslərdən kənarında fəal və müstəqil işləmək istəyində özünü göstərən məktəblilərin idrak marağının artmasında;
- şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətə cəlb edilməsində, nəticəsi müəyyən hadisə və proseslərə şəxsi münasibətin əksi olan öz şeirləri, rəsmləri, pannoları, sənətkarlıqları ola bilər.

Vurğulanan aspektlər təlimin tərbiyəvi, inkişaf etdirici və tərbiyəedici funksiyalarına uyğundur. Hesab edirik ki, bu təhsil forması məktəbin ibtidai pilləsində ən uyğundur, çünki o,

uşaq qabiliyyətlərinin bütün spektrini üzə çıxaran və inkişaf etdirən mühitin yaradılmasını təmin edir.

Müasir dövrdə tarixə, mədəniyyətə, incəsənətə və keçmişin mənəvi dəyərlərinə maraq xeyli artmışdır. Bu da öz növbəsində məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi metodlarına təsir göstərir. Tarixi mövzuda müxtəlif janrlı ədəbi əsərlər hazırda mövcud olan və təhlil edilən bütün ədəbiyyat proqramlarının mühüm tərkib hissəsidir. Bu əsərlər təkcə məktəblilərin estetik mədəniyyətinin inkişafına kömək etmir, həm də onların üfüqlərini və keçmişə olan idrak marağını formalaşdırır və genişləndirir ki, bu da indinin daha dərinə dərk edilməsinə kömək edir. Bu əsərlər əsasən şagirdlərin dünyagörüşünü formalaşdırır.

Məktəb ədəbiyyatı proqramları zamanla “ayaqlaşmır”. Dəyişkənlik və seçim imkanı proqramların və bütövlükdə təhsil prosesinin qurulması prinsiplərindən birinə çevrildiyi yeni tipli siniflər və məktəblər meydana çıxdı. Nisbətən yaxınlarda fənlərarası əlaqələr (əksər hallarda müxtəlif incəsənət növləri ilə ədəbiyyat) məktəb tədrisində yenilik kimi qəbul edilirdisə, indi inteqrasiya olunmuş əlaqələr və müvafiq olaraq inteqrasiya olunmuş dərslər yenilənir.

Xalq və hakimiyyət mövzuları üzrə dərslər-debat göstərdi ki, tələbələr bu problemin təkcə o uzaq dövrlər üçün deyil, həm də bu gün üçün aktuallığını başa düşürlər. Onlar özləri də bu “əbədi” münaqişənin tərkib hissəsi olduqlarını öyrənirlər. Dərslərdən sonra bir çoxları Puşkinin məşhur ifadəsinə qəzəblə, bəziləri isə anlayışla reaksiya verir: “Canlı qüvvə kütləyə nifrət edir”. Bizim üçün əsas vacib olan bədi tarixi əsərin təhlili zamanı tarixlə ədəbiyyatın necə vəhdət təşkil etməsi idi. Belə nəticəyə gəlirik ki, ədəbiyyat müəllimi ilə tarixçi arasında sıx əməkdaşlıq lazımdır ki, ədəbiyyat müəllimi şagirdlərin mövcud biliklərinə əsaslanaraq və bu bilikləri tarix dərslərində şagirdlər əldə etsin. Əgər ədəbiyyatla tarix arasındakı əlaqə bədii əsərlərin özündə, tarixi-ədəbi prosesin özündə (bütün ədəbi əsərlərin içindən keçir və tarixi janrdakı əsərlərin ədəbi təhlilinin mahiyyətini müəyyənləşdirir) bu qədər orqanikdirsə, bu, təbiidir. məktəb təhlilində tarix və ədəbiyyat arasında əlaqənin eyni dərəcədə zəruri olduğunu düşünmək.

Ümumtəhsil məktəblərinin IX siniflərində təlim materiallarının tədrisində inteqrativlikdən istifadənin əhəmiyyətinin şərh edərək ilk növbədə Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə diqqət ayırmaqla onun inteqrasiya imkanlarını müəyyən etmək məqsəduyğundur. 54 mövzudan ibarət olan və 2 bölməni əhatə edən 9-cu sinif üzrə materiallar fənn kurikulumunun tələblərinə uyğunlaşdırılmış şəkildə şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edən təlim nəticələrinə əsaslanmış metodiki göstəricilərlə öz əksini tapmışdır. Müxtəlif şəkillər, sızem və cədvəllərlə əhatə olunan Azərbaycan tarixi dərsləri yeni bilikləri ötürən mətnlərin verilməsi ilə yanaşı müxtəlif sual və tapşırıqlarla əhatə olunmuşdur. Verilmiş suallar yönləndirici, araşdırıcı və tədqiqat sualı olaraq əhatələnmiş, tapşırıqlar tərəkürün hər 3 növünü əhatə etməklə məntiqi, tənqidi və yaradıcı olaraq şagirdlərin inkişafına imkan açmışdır. əgər dərslərdə verilmiş bu tip tapşırıqlar sizin sinifin tələblərinə uyğun deyilsə siz fərqli və biri-birindən maraqlı inteqrasiya olunmuş tapşırıqların icrasını şagirdlərə verə bilərsiniz. Fənlərin məzmun xətləri əsasında inteqrasiya imkanlarını müəyyən etdikdə görürük ki, Azərbaycan tarixi 9-cu sinif məzmun standartları daha çox Ümumi tarix, Həyat bilgisi, ədəbiyyat, informatika, Azərbaycan dili, Kimiya, Coğrafiya və s. fənlərlə inteqrasiya olunmuşdur. Məzmunə görə bu fənlərin inteqrasiyası şagirdlərdə biliklərin

əldə edilməsini daha da effektiv, yorucu olmadan maraqlı hala gətirməklə inkişaf etdirməyə və bu biliklər vasitəsi ilə müxtəlif tipli tapşırıqların icrasını reallaşdırmağa kömək etmiş olur. Fəaliyyətin reallaşdırılmasında integrativliyi təmin etmək üçün müxtəlif təlim üsullarından, beyin həmləsi, ideyalar xalısı, beyin xəritəsi və s. kimi üsullardan istifadə etmək olar. Məsələn Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətini müqayisə edərkən venn diaqramından istifadə etməklə başqa ölkələrin iqtisadi vəziyyəti ilə müqayisə etməklə ümumi tarixin mövzularına integrasiya etmiş olarıq.

Şagirdlər üçün maraqlı və öyrədici olan üsullardan biri də Akvarium üsuludur. Müxtəlif fənlər üzrə biliklərini də bu üsul vasitəsi ilə reallaşdıran şagirdlər diskusiyaya zamanı zəngin biliklərə dayanaraq problemlər haqqında fikirlər səsləndirə bilirlər. Məsələn “Müstəmləkə rejiminin yaranması” mövzusu üzrə müzakirə apararkən müxtəlif idarəetmə formaları haqqında da fikirlərini səsləndirə bilirlər. Burada həm coğrafiya, həm ümumi tarix, həm də həyat bilgisi fənlərinə integrasiya uğurlu şəkildə apara bilmək olar.

İntegrasiya edilmiş tədqiqatlar adətən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fənləri bir araya gətirməyi nəzərdə tutur ki, şagirdlər daha mənalı və həqiqi başa düşə bilsinlər. On ildən artıqdır ki, Harvard Lisansüstü Təhsil Məktəbində Project Zero-nun tədqiqatçıları cəmiyyətin ən çətin problemlərinin həlli ilə məşğul olan tədqiqat mərkəzlərindən tutmuş şagirdləri mürəkkəb gələcəyə hazırlayan məktəb siniflərinə qədər geniş diapazonda fənlərarası işi öyrənirlər. Onlar fənlərarası anlaşmanı müasir bilik istehsalının əlaməti və bugünkü pedaqoqlar üçün əsas problem hesab etdilər. Şagirdlər fənlərarası anlaşma qurur və nümayiş etdirirlər, o, son nəşrdə izah edir: “Onlar bir fenomeni izah etmək, problemi həll etmək, məhsul yaratmaq üçün iki və ya daha çox fəndən və ya müəyyən edilmiş təcrübə sahələrindən anlayışları, metodları və ya dilləri bir araya gətirə bildikdə. və ya tək bir intizam vasitəsi ilə mümkün olmayan yollarla yeni bir sual qaldırın”. Öyrənməyə integrasiya olunmuş tədqiqatlar yanaşmasının tətbiqi təkcə şagirdləri bu real dünya problemlərinin öhdəsindən gəlməyə hazırlamır, həm də şagirdlərin daha çox iştirakından tutmuş əsas məzmunun daha dərinə dərk edilməsinə qədər dərhal faydalar verir.

XX əsr Amerika təhsilinin əsas siması olan Ralf Tayler fənn sahələrinin integrasiyasını “kurikulum təcrübələrinin üfüqi əlaqəsi” kimi təsvir etdi və o, bu cür əlaqələri tələbə öyrənməsi üçün vacib hesab etdi. ayların həmkarı, özünün məşhur Təhsil Məqsədlərinin Taksonomiyasını inkişaf etdirməyə davam edən Benjamin Bloom, fənlər arasında əlaqələri gücləndirmək üçün kurikulumuna “integrativ iplər” toxunmağı təşviq etdi. Heidi Hayes Jacobs 1989-cu ildə nəşr olunan Fənlərarası Kurikulumda qeyd edirdi: Məzmun konstruksiyasının bu formasının əsas çatışmazlığı onun məktəbdən kənar həyatın reallığını əks etdirməməsidir. Biz sadəcə olaraq problemlərin nizamlanmış vaxt bloklarında intizamın spesifik olduğu bir dünyada fəaliyyət göstərmirik.

Susan Kovalik kimi pedaqoqlar bu nəzəri təməl üzərində qurmağa davam etdilər. Kovalik Yüksək Effektiv Tədris modelini (əvvəllər İntegrasiya edilmiş Öyrənmə Elmi modeli kimi tanınırdı) və “böyük ideyaları” və tematik təlimatı vurğulayan kurikulum dizaynını yaratmaq üçün beyin tədqiqatını və onun tədris təcrübəsini birləşdirmişdir. İntegrasiya edilmiş tədqiqatlar üzrə tədqiqatların hərtərəfli icmalı Sandra Mathison və Melissa Freeman tərəfindən 1997-ci ildə dərc edilmiş “Fənlərarası tədqiqatların məntiqi” adlı məqalədə təklif olunur. Müəlliflər öyrənənlər üçün bir sıra faydalar, o cümlədən əməkdaşlıq və problemlərin həlli, daha çox motivasiya və akademik nailiyyətlər, öyrənməyə daha yaxşı münasibət və tələbələr və müəllimlər arasında daha mənalı münasibətlər üçün imkanlar kimi həyati bacarıqların əldə

edilməsini tapdılar. Üstəlik, onlar deyirlər ki, inteqrasiya olunmuş tədqiqatlar sürətlə genişlənən və dəyişən informasiya dünyası haqqında öyrənmək üçün ağıllı bir yol təqdim edir.

Kapitalizim quruluşu dövründə baş vermiş tarixi proseslərin öyrədilməsində fənlərarası inteqrasiyadan istifadənin rolunu izah edərkən dərslərdə öz əksini tapmış “Burjua islahatları” mövzusunda əsasən inteqrasiya olunmuş dərslər qurmaq olar. Mövzunun tədrisi üçün verilmiş “1.1.2. Mühüm hadisə, proses və təzahürlərə dair xronoloji cədvəllər hazırlayır”, “3.1.1. müstəmləkə rejimi, müstəqillik şəraitində inzibati, sosial-iqtisadi həyatda baş verən dəyişiklikləri təhlil edir” standartları reallaşdırmaq olar. Yaxud da bu mövzunun tədrisi üçün səmərəli olan digər standartları seçməklə dərslər təşkil etmək olar. Şagirdlərin bu istiqamətdə biliklər qazanması ilə yanaşı fəaliyyətə cəlb olunması üçün çox maraqlı üsullar tətbiq etmək olar ki, bu zaman inteqrasiya imkanlarını da reallaşdırmaq mümkündür. Burjua islahatı zamanı Azərbaycanda baş vermiş siyasi prosesləri müxtəlif bədi əsərlərdən stat gətirməklə, yaxud da o dövrdə tariximizdə baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklərə əks etdirən rəsmlərdən və ya video materiallardan istifadə etməklə dərslər qurmaq olar. Azərbaycandakı burjua islahatını dünyanın burjua islahatı ilə müqayisəli şəkildə təhlil etdikdə şagirdlər bu zaman dünya tarixində kapitalist münasibətləri ilə bağlı müxtəlif məlumatları inteqrativ şəkildə öyrənmiş olacaqlar. Bu dövrdə şəhərlərin inkişafı və yaşayış tərzini əlaqədar Bakıda salınmış memarlıq tikililəri, məktəblər, neftin çıxarılması üçün müxtəlif qurğulardan istifadə və neftin ilk dəfə fontan vurması və bu kimi materiallardan istifadə etməklə şagirdləri motivasiya etmək olar. Məsələn Lalə Hacıyevanın bu dövrlə bağlı yazdığı mətbuatla bağlı əsərindən stat gətirməklə şagirdlərin ədəbiyyatla da inteqrasiya imkanlarını reallaşdırmaqla bilərik. Bakının neft mərkəzi kimi tanınmasını tədris edərkən burada həm kimya, həm ümumi tarix, həm həyat bilgisi, həm ədəbiyyat, həm də texnologiya fənni ilə inteqrasiya etmək olar. Bakı neftinin tərkibinin daha əla növ olmasını kimyəvi cəhətdən izahını reallaşdıran şagirdlər dünya bazırına inteqrasiyası və qar qızıl haqqında yazılan neçə neçə əsərlərdən stat gətirmək olar. Milyonçularımız M.Nağıyev, Z.Tağıyev və s. haqqında yazılmış müxtəlif tədqiqat işləri şagirdlər üçün həm resurs, həm də inteqrasiya üçün imkan açmış olar. Bu zaman şagirdlər daha çevik düşüncə tərzinə malik olaraq öz fikirlərini müxtəlif biliklərin inteqrasiyası əsasında istifadə edərək düzgün şəkildə çatdırmağı bacarmış olurlar.

Tarix dərslərində inteqrasiyaya zamanı ilk addımlardan biri fənninizə, sinif səviyyəsinə və şagirdlərin maraqlarına və keçmişinə uyğun mövzuları seçməkdir. Siz kurikulumunuzun standartlarını, məqsədlərini və mövzularını bələdçi kimi istifadə edə bilərsiniz, həm də dərslərdən kənara çıxan tarixi əlaqələri, mübahisələri və sualları araşdırmaq imkanlarını axtara bilərsiniz. Məsələn, elm öyrədirsinizsə, elmi kəşflərin və ixtiraların tarixi hadisələrin, mədəniyyətlərin və dəyərlərin necə təsir etdiyini araşdırmaqla bilərsiniz. Tarixi mətnlərin müxtəlif qrupların və fərdlərin kimliklərini, səslərini və təcrübələrini necə əks etdirdiyini və formalaşdırdığını təhlil edə bilərsiniz. Bundan əlavə, siz şagirdlərinizin və dünyanın müxtəlifliyini təmsil edən müxtəlif tarixi mənbələri, perspektivləri və hekayələri daxil etməyi hədəfləməlisiniz.

Tarixi məzmunu kurikulumla inteqrasiya etməyin başqa bir yolu, şagirdlərinizi tarixi sübutları və arqumentləri araşdırmaq, təhlil etmək və şərh etməyə təşviq edən sorğuya əsaslanan və aktiv öyrənmə metodlarından istifadə etməkdir. Siz tarixi sualların verilməsini, ilkin və ikinci dərəcəli mənbələrin tapılmasını və qiymətləndirilməsini, müxtəlif baxışların müqayisəsini və ziddiyyətini, nəticə və nəticələrin çıxarılmasını əhatə edən sorğuya əsaslanan fəaliyyətlər tərtib edə bilərsiniz. Siz həmçinin şagirdlərinizi tarixi konsepsiyaları və problemləri yaşamağa və

6th INTERNATIONAL BAHTIYAR VAHABZADE TURKISH WORLD HISTORY,
CULTURE AND LITERATURE CONGRESS

ünsiyyət qurmağa imkan verən simulyasiyalar, rol oyunları, debatlar, təqdimatlar və yaradıcı layihələrə cəlb edən fəal təlim metodlarından istifadə edə bilərsiniz. Bu üsullar tələbələrinizə tənqidi təfəkkür, ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, həmçinin onların maraq və empatiyasını inkişaf etdirə bilər. İkinci Dünya Müharibəsinin səbəblərindən, insanlara, əsas hadisələrə və döyüşlərə, Holokosta, Xirosima və Naqasakinin bombalanmasına və İkinci Dünya Müharibəsinin Soyuq Müharibəyə davamlı təsirinə qədər - bu, çox şey əhatə edir ki, bu zaman bədii ədəbiyyatın dili ilə, bədii və sənədli filimlərin köməyi ilə inteqrasiya imkanlarını açmış olaraq. Dünyada baş verən proseslərin Azərbaycandan yan keçməməsi, I və II Dünya müharibələrində Azərbaycanın rolu, hər b sahəsindəki uğurları, eləcə də iqtisadi və sosial vəziyyəti kimi məsələlər müzakirə edilərək inteqrativ şəkildə öyrəniləsi mövzulardandır. Həyat bilgisində verilmiş əxlaqi dəyərlər, eləcə də mənəvi borc mövzuları tarixin tədrisində dünya müharibəsində xalqımızın əxlaqi dəyərlərdən irəli gələrək vicdanla çalışması, eyni zamanda döyüşlərdə cəsarətlə vuruşması və s məsələlərə toxunmaq olar.

“İkinci Dünya Müharibəsi Radio Şousu Layihəsi” vasitəsi ilə şagirdlərdə interaktiv öyrənməni təmin etmək olar.

Şagirdlərə 2-ci Dünya Müharibəsinin əsas döyüşlərini anlamağa kömək etmək üçün əvvəlcə sinifdə vizual cəlbedici PowerPoint-dən keçmək olar.

Sonra tələbələrə bu əyləncəli radio şousu layihəsini tapşırmaq olar . Şagirdlər 3-4 nəfərlik birgə öyrənmə qruplarında birlikdə işləyirlər və onlara bir döyüş təyin olunur.

İkinci Dünya Müharibəsinin ən əhəmiyyətli döyüşlərinin hər biri üçün bir olmaqla 7 qrup var: Pearl Harbor, Midway, El Alamein, Stalingrad, D-Day, Iwo Jima və Okinava. Siz digər döyüş adlarını da əlavə edə bilərsiniz və ya əhatə etmək istədiyiniz digər böyük münaqişələr üçün qrup əlavə edə bilərsiniz.

Layihəni təqdim etdikdən sonra şagirdlərə onların nə kimi səsləndiyini başa düşməyə kömək etmək üçün döyüşlərdən biri üçün əsl radio yayımı oynaya bilərsiniz.

Dərs hər döyüş üzrə oxunuşları əhatə edir, lakin onların qruplarındakı şagirdlər həmçinin daha çox onlayn araşdırma apara, dərslərlərindən istifadə edə və ya hətta münaqişə ilə bağlı daha dərin perspektiv əldə etmək üçün məktəb kitabxanasına gedə bilərlər. Sonra onlar təyin olunmuş döyüş haqqında radio ünvanı yazmalıdırlar.

Bitirdikdən sonra siz şagirdlərə sadəcə olaraq onların yayımlarını oxuya və ya həqiqətən əyləncəli layihə üçün onlara səs effektləri və musiqi ilə podkastlara yazmaq olar.

IX sinif, eləcə də XI sinif üzrə Azərbaycan tarixi dərslərinin tədrisi zamanı da ədəbiyyatla inteqrasiya olunmuş dərsləri təşkil etmək olar. Şairin yaradıcılığında öz əksini tapan “Gülüstan” poeması tarixi Gülüstan sülhü haqqında, Azərbaycana qarşı edilmiş ədalətsizliyi bədi-obrazlı dillə daha da öyrədici və maraqlı şəkildə şagirdlərə tədrisi mümkündür.

Necə ayırdınız dırnağı ətdən
-Ürəyi bədəndən, canı cəsəddən?
Axı kim bu haqqı vermişdir sizə,
Sizi kim çağırmış, Vətənimizə?

Neçə vaxt səngərdə hey ulaşıdılar,
Gülüstan kəndində sövdalaşıdılar
Bir ölkə ikiyə
Ayrılısın deyə!..

Göy də buludlamış deyirlər o gün,
Çölləri, düzləri buludlar sarmış.
O göy gumltusu Oğuz xaqanın
Ruhuymuş, hönkürüb fəryad qoparmış.

Gülüstan kəndinin gül-çiçəkləri
Bir günün içində soldu, saraldı.
"Gülüstan" bağlandı, o gündən bəri,
Bu kəndin alnında bir ləkə qaldı.

Müəllim bu şeii səsləndirməklə hadisələrə şairin gözü və sözü ilə qiymət vermək, tarixi prosesləri araşdırmaq üçün imkanlar açma bilər. Şagirdləri müxtəlif qruplara bölməklə də əsəri tarixi faktla əlaqəli şəkildə təhlil etmə tapşırığı vermək olar.

Beləliklə, məktəb ədəbiyyat kursunda demək olar ki, istənilən mövzunu öyrənərkən bu və ya digər tarixi faktdan istifadə etmək olar. Ona görə də tarix və ədəbiyyat inteqrasiya nümunələridir. Müəyyən didaktik şərtlərə uyğun olaraq müxtəlif elmlərin inteqrasiyası uğurlu olacaqdır. Ədəbiyyat və tarixin inteqrasiyası təkcə rəngarənglik və materialın daha yaxşı başa düşülməsi üçün faktların istifadəsində deyil, həm də inteqrasiya olunmuş dərslərin tədrisində həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi-9. Dərslik. Bakı, Şərq-Qərb 2020. Səh. 200
2. Azərbaycan tarixi-9. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb 2020. Səh. 200
3. Зверев И. Д. Межпредметные связи в современной школе / И. Д. Зверев, В. Н. Максимова. - М.: Педагогика, 1981. - 158 с.
4. Коложвари И. Интегрированный курс, как его разработать / И. Коложвари, Л. Сеченикова // Народное образование. - 1999. - № 1/2. - С. 219 - 223.
5. Коложвари И. Как организовать интегрированный урок? / И. Коложвари, Л. Сеченикова // Народное образование. - 1996. - № 1. - С. 87 - 89.
6. Мельник Э. С. Интегрированные уроки при изучении природы / Э. С. Мельник, Л. А. Исаева // Начальная школа. - 1998. - № 5. - С. 74 - 76.
7. Сухаревская, Е. Ю. Технология интегрированного урока: практ. пособие для учителей начальной школы, студентов пед. учеб. заведений, слушателей ИПК / Е. Ю. Сухаревская. - Ростов н/Д: Учитель, 2003. - 128 с.

STUDYING THE INTERESTS AND NEEDS OF STUDENTS DURING CLASS
DƏRS ZAMANI TƏLƏBƏLƏRİN MARAQ VƏ EHTİYAQLARINIZ ÖYRƏNİLMƏSİ

F.ü.f.d. Əlvən Arif oğlu Cəfərov

ADPU-nun

Elmi Tədqiqat Mərkəzinin böyük elmi işçisi

ORCID: 0000-0003-0952-9093

XÜLASƏ

Dərs zamanı hər bir pedaqoq tədris prosesini planlaşdırarkən təlimin məzmununu, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməli, tələbələrin təhsilini, tərbiyəsini əsas amil kimi öndə saxlamalıdır. Təhsilə marağın artırılması üçün müəllim tədris materiallarının məzmununu konkretləşdirməlidir. Belə ki, tələbələr təlim zamanı yalnız biliklərə yiyələnmiş, eyni zamanda onların dünyagörüşləri, əqidələri, mənəvi keyfiyyətləri formalaşmış olur. Hər bir iş ona maraq yaranana qədər çətindir. Əgər işə hər bir kəsdə, istər müəllim olsun, istərsə də tələbədə maraq yaranarsa, o iş uğurla icra ediləcəkdir. Maraqlı iş hər insanda məmnunluq hissi yaradır. Müasir təhsilə verilən prinsiplər də belədir. Tələbələrdə təhsilə maraq yaratmaq üçün müəllim müasir təlimin prinsiplərinə əməl etməlidir. Hər bir tələbənin təfəkkürü, dərk etmə qabiliyyəti, imkanı müxtəlif olduğu kimi, cəhətlərinə görə də fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin bu müxtəlifliyə baxmayaraq müəllim nəzərdə tutmalıdır ki, bütün tələbələr təhsil almalıdırlar. Müəllim bu inamla yaşaması tədris etdiyi fənlərə, təhsilə maraq yarada bilməz. Tələbələrdə təhsilə marağı artırmaq üçün bir çox yeni üsullar yaranmışdır. Hər bir bacarığı formal dərəcədə dəqiq müəyyən etmək məqsədilə həmin bacarıqların müxtəlif səviyyələrini bilmək lazımdır. Hal-hazırda bu prosesdə üç amilin rolunun olduğunu dünya alimləri də təsdiq edirlər. Bunlar təlim-tərbiyə, mühit və irsiyyətdir. Lakin elə tədqiqatçılar vardır ki, bunlardan bir qrupu şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəyə, digərləri irsiyyətə, başqa bir qrup alimlər isə mühitə üstünlük verirlər. Müəllif bu məsələdə öz fikirlərini söyləməklə bərabər qeyd edir ki, hər bir insan bilməlidir ki, onlar hansı amillərin təsiri altında inkişaf etmişdir və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühit, irsiyyət və tərbiyə nə dərəcədə təsir göstərmişdir. Məqalədə İslam dininin müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”dən, “Dədə Qorqud”dan sitat gətirərək uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin və məktəbin rolundan da bəhs olunur. Sonda müəllif belə bir fikir söyləyir ki, hər bir valideyn dünyaya gətirdiyi övladı üçün cavabdehdir və onu düzgün, təlim-tərbiyənin diktə etdiyi prinsiplər əsasında tərbiyə etməlidir.

Açar sözlər. Təhsilə maraq, tədqiqat obyektı, müasir təhsil, təfəkkür, tərəqqi.

ABSTRACT

During the lesson, every teacher should determine the content, goals and tasks of the training while planning the teaching process, and keep the education and upbringing of students as the main factor. In order to increase interest in education, the teacher should specify the content of teaching materials. Thus, during training, students not only acquire knowledge, but at the same time, their worldviews, beliefs, and moral qualities are formed. Every job is difficult until you get interested in it. If everyone, be it a teacher or a student, is interested in the work, that work will be successfully carried out. Interesting work brings satisfaction to everyone. So are the principles given to modern education. In order to create interest in education in students, the teacher must follow the principles of modern education. Each student's thinking, understanding ability, ability are different, and they have individual characteristics according to their aspects. However, despite this diversity, the teacher should consider that all students should be educated. If the teacher does not live with this belief, he cannot create interest in the subjects he teaches and education. Many new methods have emerged to increase students' interest in education. In order to formally define each skill precisely, it is necessary to know the different levels of those skills. Currently, world scientists confirm that three factors play a role in this process. These are education, environment and heredity. However, there are such researchers, one group of which prefers upbringing in the formation of personality, others heredity, and another group of scientists prefers the environment. While expressing his opinion on this issue, the author notes that every person should know under the influence of which factors they have developed and to what extent the environment, heredity and education have influenced their personality formation. The article also mentions the role of the family and the school in the formation of a child's personality, quoting from the holy book of Islam, "Quran-Karim" and "Dada Gorgud". In the end, the author expresses the opinion that every parent is responsible for the child he/she gives birth to and must raise him/her correctly, based on the principles dictated by education.

Keywords: Interest in education, object of research, modern education, thinking, progress.